

Godina XXXII/2013

Broj 2

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski,
Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet
u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka
i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

asopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

- Editor-in-chief*
- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editor*
- Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- International Editorial Consultants*
- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
 - Professor Marc Cools, University of Bruxelles
 - Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
 - Professor Aida A. Hozic, University of Florida
 - Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
 - Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
- Editorial Board*
- Professor Goran Ilić, University of Belgrade
 - Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
 - Professor Goran Knežević, University of Belgrade
 - Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Secretary of the Editorial Board*
- Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Managing Editor*
- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Computer Design*
- Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXII/ broj 2 / 2013

S A D R Ž A J

Marina Blagojević Hjuson RODNA DIMENZIJA LOKALNOG RAZVOJA: REZULTATI ISTRAŽIVANJA U KRAGUJEVCU	7
Jelena Dejanović, Vesna Gojković AGRESIVNOST I SOCIJALNA ANKSIOZNOST KOD ADOLESCENATA	33
Ana Batrićević STANDARDI SAVETA EVROPE U OBLASTI PROBACIJE	49
Dragan Jovašević MEĐUNARODNO KRIVIČNO DELO POJAM, ELEMENTI, VRSTE	73
Olivera Pavićević POTKULTURA NASILJA I KRIMINALNA POTKULTURA	95
Dragan M. Cvetković, Dušan Davidović MEĐUNARODNA KRIVIČNO - PRAVNA REGULATIVA U SUZBIJANJU PRANJA NOVCA	111
Miroslav Ivanović MEDIJI I DROGA	139
Zoran Stevanović DISTINKCIJA IZMEĐU NORMALNOG I DEVIJANTNOG	155
Ljiljana Stevković TELESNA KAZNA: NASILNO SREDSTVO VASPITANJA DECE KAO FAKTOR RIZIKA NASILNOG PONAŠANJA U ODRASLOM DOBU	165

Momčilo Talijan, Svetlana Ristović OSTVARIVANJE POSLOVA POLICIJSKOG MENADŽMENTA	185
Jasmina Igrački NASILNIČKO PONAŠANJE: KRIVIČNOPRAVNI I KRIMINOLOŠKI ASPEKT	203
Ana Bilinović, Gordana Tripković PRIMENA KONCEPTA SOCIJALNOG KAPITALA U PROUČAVANJU KRIMINALITETA	215
Vladan Joldžić EKOLOŠKO KAZNENO PRAVO I ZAKONODAVSTVO, OSNOVI, STVARNOST I MOGUĆNOSTI	233
Ana Jovašević MEDIJI U BORBI PROTIV TERORIZMA I EVROPSKI STANDARDI	257

RODNA DIMENZIJA LOKALNOG RAZVOJA: REZULTATI ISTRAŽIVANJA U KRAGUJEVCU*

Marina Blagojevi Hjuson*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U ovom radu su izneti rezultati anketnog istraživanja vezanog za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou, u Kragujevcu. Istraživanje predstavlja jedno u nizu istraživanja pod nazivom "Rodni barometar" koja se u sprovode u regionu Jugoistočne Evrope, od 2002. godine, a čija se specifičnost sastoji u fokusiranju na razlike i nejednakosti između žena i muškaraca koje postoje na nivou svakodnevnog života. Ovo istraživanje je sledilo tu logiku, ali je takođe bilo razvijeno u pravcu ispitivanja stavova građana i građanki u vezi sa njihovim životom u lokalnoj zajednici. Rezultati istraživanja su pokazali da je velika većina i žena i muškaraca neinformisana, nezainteresovana i nesklona učestvovanju u procesima upravljanja u lokalnoj zajednici. Među njima u velikom broju slučajeva postoji više sličnosti nego razlika, ali se razlike zadržavaju u onim oblastima koji se mogu povezati sa klasičnim rodnim ulogama. Kritički stavovi i poboljšanje položaja, i u privatnoj i u javnoj sferi, raste sa obrazovanjem, što je naročito vidljivo kod žena. Stepenn jednakosti u odlučivanju je viši u privatnoj nego u javnoj sferi, ali je veoma izražena razlika u plaćenom i neplaćenom radu.

KLJUČNE REČI: rodna ravnopravnost / lokalna uprava / Rodni barometar / kvalitet života / rodne nejednakosti

* Ovaj tekst je rađen u okviru projekta koji se realizuje u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, u okviru potprojekta "Socijalne nejednakosti i socijalna inkluzija" (projekat No 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja kome se ovom prilikom zahvaljujem.

* E-mail: marinablago@gmail.com

RODNA RAVNOPRAVNOST NA LOKALNOM NIVOU: EVROPSKI PRISTUP

Savet evropskih opština i regiona (CEMR), asocijacija lokalnih i regionalnih vlasti iz više od trideset zemalja Evrope, usvojio je 2006. godine Evropsku povelju o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou. Evropska povelja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou je namenjena lokalnim i regionalnim upravama u cilju usmeravanja njihovih snaga i partnerstava ka postizanju veće ravnopravnosti (http://evintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/2013_09/Povelja_-WEB_2_strane.pdf). U predgovoru ove Povelje stoji da " Rodna ravnopravnost pretpostavlja da muškarci i žene imaju jednake preduslove za ostvarivanje ljudskih prava, da postoje jednake mogućnosti za muškarce i žene da doprinesu kulturnom, političkom, ekonomskom, socijalnom i nacionalnom napretku, kao i da imaju identične šanse da uživaju sve koristi od napretka jedne zajednice". Takođe, poslednjih godina je u Srbiji na lokalnom nivou intenziviran rad u oblasti promovisanja rodne ravnopravnosti. Tako je i 40. Skupština Stalne konferencije gradova i opština, usvojila 2012. Godine "Deklaraciju SKGO o poštovanju principa rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou vlasti u Srbiji" (http://evintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/-2013_01/Deklaracija_SKGO_o_rodnoj_ravnopravnosti.pdf). SKGO radi na ojačavanju kapaciteta lokalnih samouprava i tela za rodnu ravnopravnost u primeni principa ravnopravnosti u svakodnevnom radu, u svim politikama i uslugama na lokalnom nivou, i inicirao je i istraživanje na ovu temu (Bobić, 2012). Ali, i pre usvajanja ove Deklaracije od strane SKGO, u Srbiji su postojale aktivnosti usmerene na lokalni nivo u ovom polju . Jedna od njih je bila vezana i za istraživanje Rodni barometar, koje je bilo, za UNIFEM sprovedeno u Valjevu i Kragujevcu, kako bi se identifikovale rodne komponente lokalnog razvoja i pripremile preporuke za odgovarajuće mehanizme.

RODNI BAROMETAR NA LOKALNOM NIVOU

Prvo istraživanje pod nazivom "Barometar rodne jednakosti" obavljeno je u Finskoj, 1998. godine, sa ciljem da se napravi presek stanja rodne jednakosti u finskom društvu (http://www.stm.fi/c/document_library/get_file?folderId=39503&name=DLFE-8321.pdf). Ono je obuhvatilo stavove i mišljenja ljudi o rodnoj jednakosti, kao i njihova iskustva u privatnoj i javnoj sferi. Barometar je ponovljen i 2001. i 2004. i 2009. godine kako bi se omogućilo praćenje promena u ovoj oblasti. U našem regionu, prvi rodni barometar, po ugledu na ovaj originalni, rađen je u BiH 2002. To istraživanje je u punoj meri pokazalo

problem neadekvatne metodologije, odnosno problematičnost preuzimanja metodologije iz drugog i bitno i drugačijeg društvenog konteksta. Ipak, i ovo istraživanje je razotkrilo niz izazova za rodne politike, kad se rodne nejednakosti posmatraju iz perspektive svakodnevice (Blagojević, 2004). Sledeće istraživanje pod ovim nazivom sprovedeno je 2006. godine u Srbiji. Taj rodni barometar, prvi u

Srbiji, inicirao je AŽIN (Asocijacija za žensku inicijativu) u okviru svog projekta praćenja sprovođenja Strategije za smanjenje siromaštva. Jedna od planiranih aktivnosti bila je i sprovođenje istraživanja o socioekonomskom položaju žena i muškaraca u Srbiji. Planirano je da se istraživanje koristi u formulisanju rodnih politika u ključnim nacionalnim strategijama i dokumentima, kao što su Nacionalni plan akcija za poboljšanje položaja žena i postizanje rodne ravnopravnosti, Milenijumski ciljevi razvoja, Strategija za smanjenje siromaštva i dr. Unutar ovako postavljenog okvira određeni su i ciljevi istraživanja. Predmet istraživanja su bili društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca u Srbiji, koji su stavljeni u širi kontekst ispitivanja transformacije rodnog režima u Srbiji, dakle u jednom društvu u "tranziciji" na poluperiferiji Evrope. Povratak temeljnoj sociološkoj kategoriji kao što je društveni položaj imao je za cilj da ispita individualno i kolektivno učešće žena u distribuciji materijalnog bogatstva,

moći i ugleda. S druge strane, uvođenje kategorije "kvalitet života" imalo je za cilj namerno skretanje s pukog ekonometrijskog ispitivanja "dobitaka i gubitaka" po liniji roda, i zalaganje, implicitno i eksplicitno, za "razvoj", a ne za "rast", i za merenje tog "razvoja" iz mikro perspektive ([http://www.awin.org.rs/sites/default/files/RODNI BAROMETAR 2006](http://www.awin.org.rs/sites/default/files/RODNI_BAROMETAR_2006)). Treće istraživanje tipa "barometra" rađeno je u još jednoj zemlji regiona, ili subregiona, u Crnoj Gori (Blagojević, 2008). U Srbiji je istraživanje tipa "barometra", najobimnijeg i najkompleksnijeg snimanja međurodnih odnosa na mikro nivo, na nivou svakidašnjeg života, ponovljeno 2012 (Blagojević Hjuson, 2013) . U međuvremenu, u Srbiji su urađena i dva "Rodna barometra" na lokalnom nivou, u Valjevu i u Kragujevcu. Ovde će biti prikazani rezultati istraživanja u Kragujevcu. Važno je napomenuti da je istraživanje naišlo na veliku zainteresovanost na lokalnom nivou, kao i da je intenzivno korišćeno u radu lokalne Komisije za rodnu ravnopravnost.¹

¹ Istraživanje je finansirao UNIFEM, a terenski deo istraživanja je sproveo CESID. Ovom prilikom se zahvaljujem i jednoj i drugoj organizaciji, kao i lokalnoj Komisiji za rodnu ravnopravnost u Kragujevcu, za sve aktivnosti koje su sledile iza istraživanja, a bile sa njim u vezi.

Rodni aspekti lokalnog razvoja su u ovom istraživanju bili ispitivani u tri dimenzije:

1. u **oblasti upravljanja** u lokalnoj zajednici, preko ispitivanja stavova i informisanosti građana,

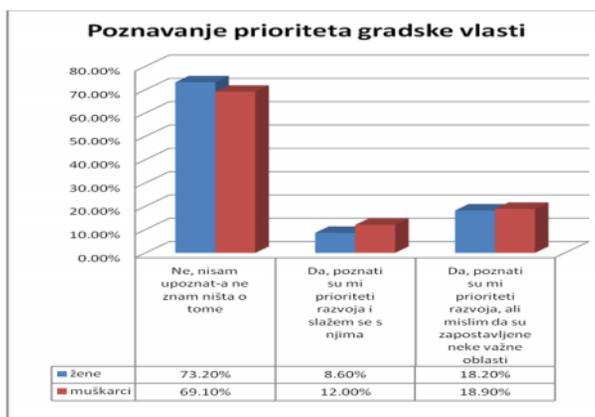
2. u oblasti **ekonomskog položaja**

3. u tzv. **privatnoj sferi**, tj, u oblasti rodni odnosa u porodici i domaćinstvu kao ekonomskoj jedinici, izuzetno važnoj u "ekonomiji preživljavanja".

Ove ispitivane oblasti odgovaraju mnogo širim problemima, kao što su problem upravljanja (governability), odnosno kvaliteta lokalne samouprave; problem ekonomskih prava i problem ljudskih prava u najširem smislu, uključujući i nasilje u porodici. Istraživanje je nužno suzilo navedene probleme i konkretizovalo ih svođenjem na najbitnije dimenzije i odgovarajuće indikatore. Ono je trebalo da ispita da li i u kojoj meri postoje rodne razlike u ovim oblastima, da li su one relevantne i kako su među sobom povezane. Polazna pretpostavka je bila da je rod bitan za strukturiranje moći u javnoj i privatnoj sferi, kao i za pozicioniranje pojedinki i pojedinaca. Ipak, koliko je rod bitan i koliko je bitan u poređenju sa nekim drugim determinantama socijalnog položaja (npr. starost, obrazovanje, zanimanje, pripadnost selu, odnosno gradu, autohtonost i migratorni status) je nešto što je otvoreno pitanje i zahteva empirijski zasnovanu analizu konkretnog konteksta. To znači da iako je rod bitna društvena determinanta koja određuje položaj pojedinke i pojedinca u javnoj i privatnoj sferi, on zapravo veoma često nije i najbitnija determinanta, i često deluje u sadejstvu sa nekim drugim determinantama, i to ne uvek jednostavno i jednoznačno. Ispoljavanje rodni nejednakosti je veoma tesno povezano sa porodicom, koja istovremeno može biti i činilac pojačavanja rodni razlika (npr. putem korišćenja neplaćenog domaćeg rada kojeg uglavnom obavljaju žene) i činilac smanjivanja rodni razlika (npr. preko položaja porodice u socijalnoj stratifikaciji, koja onda posredno deluje i na pozicioniranje žena u javnoj sferi). Takođe, ispitivanje rodni nejednakosti uključuje i ispitivanje stavova, ali i ponašanja, najčešće preko stavova, kao i konkretnih nejednakosti u posedovanju resursa. Ovi podaci nemaju jednaku težinu, i potrebno ih je sagledati u širem kontekstu transformacije rodni režima na poluperiferiji (Blagojević 2009; Blagojević Hjuson, 2013)

REZULTATI ISTRAŽIVANJA² GRA ANI/KE I OKRUŽENJE U KOM ŽIVE

Građani i građanke Kragujevca u velikoj većini slučajeva **uopšte nisu upoznati sa prioritetima gradske vlasti** u oblasti lokalnog razvoja. Samo manje od jedne petine i žena i muškaraca izjavljuju da su im ovi prioriteti poznati, ali i ovaj broj se može smatrati precenjenim, jer su ljudi više skloni da tvrde da nešto znaju nego obrnuto. Ipak, i pored nepoznavanja prioriteta lokalnog razvoja koje je utvrdila lokalna vlast, mali je broj onih koji nemaju svoje mišljenje o tome koju vrstu vlasništva bi grad trebalo da podstiče. Nije neuobičajeno to što se u Kragujevcu, po inerciji, najveći broj i žena i muškaraca opredeljuje za "industrijske sisteme pod kontrolom države". Iz perspektive aktuelne finansijske krize koja duboko menja društveni konsenzus između biznisa, politike i društva, teško je tvrditi da je reč isključivo o anahronom i konzervativnom pristupu. Stavovi žena i muškaraca se po ovom pitanju ne razlikuju. Najbitnija razlika među njima je u broju onih koji nemaju stav. **Ispitanice mnogo češće nemaju određeni stav**, ali je moguće pretpostaviti i da je ženama iz uzorka bilo lakše da "priznaju" da nemaju stav, nego muškarcima. Naime tradicionalna muška uloga u našem sociokulturnom kontekstu podrazumeva muškarca koji "sve zna najbolje".

² Terenski deo istraživanja je sproveden septembra 2009.godine na reprezentativnom uzorku od 825 ispitanika, ane teritoriji grada Kragujevca. Prikupljanje podataka vršeno je tehnikom direktnog intervjuisanja ispitanika/ca, sa instrumentom u formi upitnika koji je sadržao 105 pitanja.

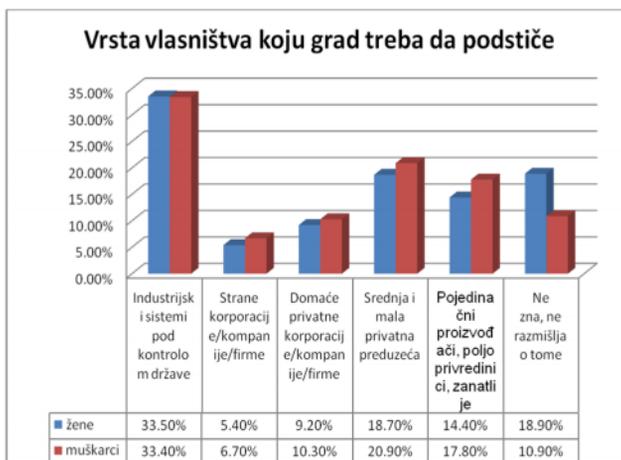

Tabela 1. Prosečna ocena pojedinačnih elemenata okruženja (1-5 – vrlo nezadovoljan/na do veoma zadovoljan/na)

Element okruženja	Ž	M
Stanje komunalne infrastrukture (grejanje, vodovod, kanalizacija)	3.3	3.3
Stanje u javnom saobraćaju (kvalitet prevoza, cena, učestalost linija)	3.5	3.5
Stanje i kvalitet puteva, saobraćajnica, trotoara ...	2.9	2.7
Čistoća grada/mesta u kom živim	2.9	2.9
Stanje zelenih površina, parkova i travnjaka	3.1	3.0
Ulično osvetljenje	3.4	3.4
Kvalitet jaslaca i vrtića, postojanje dovoljnog broja mesta u njima	2.2	2.4
Kvalitet škola i obrazovanja, udaljenost škola od mesta boravka	3.5	3.6
Dostupnost zdravstvenih usluga (blizina DŽ, bolnice, ambulante...)	3.8	3.8
Kvalitet zdravstvenih usluga (stručnost osoblja, ljubaznost...)	3.4	3.5
Dostupnost ustanova kulture, postojanje kulturnih događaja...	2.7	2.7
Postojanje i dostupnost mesta za sport i rekreaciju	2.8	2.9
Fizička bezbednost, sigurnost na ulici, u kraju	3.2	3.3
Stanje u urbanizmu, uređenost građevinskih poslova	2.5	2.4
Komunalni red (rad kafića, parkiranje na ulici,...)	2.4	2.5
Mogućnost zaposlenja/promene posla/dodatne zarade	1.5	1.6
Odnos prema građanima u gradskoj administraciji (šalteri, uprava)	2.7	3.0
Sprečavanje nasilja nad ženama, zaštita od nasilja u porodici	2.7	3.0
Solidarnost građana, komšija, spremnost da pomognu u nevolji	3.7	3.8

Najveći broj ocena o pojedinačnim elementima okruženja se kreće oko sredine, što može biti rezultat neobaveštenosti i ravnodušnosti, a ne umereno pozitivnih stavova. Zanimljivo je da su **razlike između muškaraca i žena u prosečnim ocenama zapravo veoma male**. Najveće razlike su u ocenama vezanim za sprečavanje nasilja nad ženama i odnosu gradske administracije prema građanima. Sasvim je moguće da u patrijarhalnom okruženju postoji u samom ophođenju opštinskih službenika prema ženama određen diskriminatorski stav, bez obzira na to da li se radi o šalterskim službenicima ili službenicama. To bi značilo da je **neophodno rodno osvešćivanje**

administrativnog osoblja, kako bi se izbeglo da rodni stereotipi ometaju ostvarivanje prava korisnica usluga lokalne administracije.

Žene su, u celini nešto kritičnije od muškaraca, ali i više sklone da nemaju stav. Posebno je zanimljivo to da i građanke i građani najviše ocene daju sami sebi, odnosno građanskoj solidarnosti. Drugim rečima, "narod" sebe procenjuje pozitivnije od okruženja u kome živi. **Ispitanice najnegativnije ocene daju za: kvalitet jaslica i vrtića, komunalni red, stanje u urbanizmu, i već pomenutom odnosu gradske administracije i sprečavanju nasilja nad ženama.**

Table 2. Kvalitet jaslica i vrtića, po starosti ispitanica

	Starost						
	Total	18 do 29 god	30-39 god	40-49 god	50-59 god	60-69 god	više od 70 god
Ne zna, nema stav	45.50%	34.30%	24.50%	46.60%	58.30%	54.70%	75.00%
Uopšte nije zadovoljan/na	24.50%	32.30%	30.90%	27.40%	16.70%	18.80%	12.50%
Uglavnom nezadovoljan/na	10.10%	12.10%	18.10%	9.60%	5.20%	7.80%	2.50%
Ravnodušan/na	7.90%	11.10%	9.60%	5.50%	8.30%	3.10%	7.50%
Uglavnom zadovoljan/na	7.10%	6.10%	9.60%	8.20%	7.30%	7.80%	...
Potpuno zadovoljan/na	4.90%	4.00%	7.40%	2.70%	4.20%	7.80%	2.50%
Total	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Tabela 3. Zadovoljstvo jaslicama i vrtićima, po obrazovanju ispitanica

	obrazovanje					
	Total	završena osnovna škola ili manje	dvogodišnja ili trogodišnja srednja škola	četvorogodišnja srednja škola	viša škola ili fakultet	učenica, student.
Ne zna, nema stav	45.50%	61.00%	37.20%	45.90%	40.00%	47.80%
Uopšte nije zadovoljan/na	24.50%	13.00%	36.00%	25.90%	20.00%	30.40%
Uglavnom nezadovoljan/na	10.10%	10.40%	10.50%	8.20%	13.60%	4.30%
Ravnodušan/na	7.90%	3.90%	7.00%	9.40%	9.10%	8.70%
Uglavnom zadovoljan/na	7.10%	6.50%	4.70%	6.50%	10.90%	4.30%
Potpuno zadovoljan/na	4.90%	5.20%	4.70%	4.10%	6.40%	4.30%
Total	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Dezagregiranje podataka po starosti i obrazovanju ispitanica pokazuje da su najnezadovoljnije upravo one ispitanice koje najverovatnije imaju **neposredno iskustvo** sa jaslicama i vrtićima, tj. ispitanice starosti 30-39 godina, koje su nezadovoljne gotovo u polovini slučajeva. Ovaj podatak ukazuje na potrebu da se uđe u dublje razumevanje iskazanih stavova

ispitnika. Naime, ako oni koji imaju konkretno iskustvo sa nekim konkretnim elementom okruženja ujedno iskazuju i najkritičniji stav, onda je njihov stav daleko relevantniji od stavova onih koji iskazuju stav bez neposrednog iskustva. Međutim, dublja analiza bi zahtevala dodatno istraživanje, pre svega uz korišćenje kvalitativne metodologije.

Obrazovanje ispitanica doprinosi njihovom kritičkijem odnosu prema okruženju. Većina najneobrazovanijih ispitanica nema stav o jaslicama i vrtićima. Ipak, najnezadovoljnije vrtićima nisu najobrazovanije ispitanice, već one koje imaju dvogodišnju ili trogodišnju srednju školu, gotovo polovina. Iza ovakvih odgovora se kriju različita moguća objašnjenja. Moguće je da je iskazivanje negativnog stava nešto što se smatra potvrdom vlastite vrednosti i značaja, odnosno da je pro forme, a moguće je i da je iskustvo ovog društvenog sloja zaista negativno u korišćenju ustanova predškolskog obrazovanja. Sasvim je moguće da je raširena korupcija, koja se odnosi i na prijem dece u vrtiće, pa i na njihov tretman u vrtićima, pojačala slojnu diferencijaciju i stavila i decu i roditelje sa dna društvene lestvice u još nepovoljniji položaj nego što je to ranije bio slučaj.

Tabela 4. Stav o sprečavanju nasilja nad ženama, po starosti ispitanica

	Total	Starost					70 i više
		18 do 29 god	30-39 god	40-49 god	50-59 god	60-69 god	
Ne zna, nema stav	34.50%	23.20%	30.90%	35.60%	34.40%	39.10%	62.50%
Uopšte nije zadovoljan/na	14.60%	17.20%	21.30%	16.40%	9.40%	12.50%	5.00%
Uglavnom nezadovoljan/na	16.50%	18.20%	13.80%	17.80%	18.80%	15.60%	12.50%
Ravnodušan/na	12.70%	14.10%	18.10%	8.20%	10.40%	14.10%	7.50%
Uglavnom zadovoljan/na	15.00%	20.20%	8.50%	16.40%	20.80%	9.40%	10.00%
Potpuno zadovoljan/na	6.70%	7.10%	7.40%	5.50%	6.20%	9.40%	2.50%
total	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Ispitivanje povezanosti stavova o sprečavanju nasilja nad ženama i obrazovanja pokazuje da **žene sa najnižim obrazovanjem najčešće nemaju stav. Kritička svest raste sa obrazovanjem**, pa su najoštrije u svojim stavovima studentkinje odnosno učenice. U ovoj obrazovnoj kategoriji ukrštene su starost i obrazovanje, što znači da su mlađe žene koje su u procesu obrazovanja ujedno i najsenzibilisanije za problem nasilja nad ženama. Razlike po obrazovanju su, međutim, znatno manje kada je reč o pozitivnim stavovima. Moguće tumačenje je da su pozitivni stavovi u stvari izraz konformizma, i da kao takvi ne traže posebne razloge, odnosno argument. S druge strane, negativni stavovi, mogu biti više obavezujući, odnosno povezani sa višim nivoom znanja i senzibilisanosti za ispitivani problem nasilja nad ženama.

Tabela 5. Stav o sprečavanju nasilja nad ženama,
 po obrazovanju ispitanica

	obrazovanje					
	Total	završena osnovna škola ili manje	dvogodišnja ili trogodišnja srednja škola	četvorogodišnja srednja škola	viša škola ili fakultet	učenica, student.
Ne zna, nema stav	34.50%	45.50%	29.10%	37.10%	31.80%	13.00%
Uopšte nije zadovoljan/na	14.60%	3.90%	16.30%	17.60%	16.40%	13.00%
Uglavnom nezadovoljan/na	16.50%	18.20%	14.00%	11.80%	20.90%	34.80%
Ravnodušan/na	12.70%	13.00%	11.60%	12.90%	11.80%	17.40%
Uglavnom zadovoljan/na	15.00%	14.30%	16.30%	14.10%	15.50%	17.40%
Potpuno zadovoljan/na	6.70%	5.20%	12.80%	6.50%	3.60%	4.30%
	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Tabela 6. Stav o problemima koji pogađaju žene u lokalnoj sredini,
 po starosti

	Starost						
	Total	18 do 29 god	30-39 god	40-49 god	50-59 god	60-69 god	više od 70 god
Ne zna/nema takvih problema	73.20%	80.80%	61.70%	57.50%	76.00%	82.80%	87.50%
Diskriminacija žena i neravnopravan položaj, generalno	3.00%	3.00%	4.30%	4.10%	3.10%	1.60%	
Nezaposlenost žena, generalno	8.80%	5.10%	9.60%	17.80%	9.40%	6.20%	2.50%
Problemi prilikom zapošljavanja	4.30%	5.10%	5.30%	4.10%	3.10%	4.70%	2.50%
Problemi na samom poslu	2.40%	1.00%	5.30%	2.70%	2.10%		2.50%
Ekonomska zavisnost žena – nemaju "svoj dinar"	1.50%		2.10%	4.10%	1.00%	1.60%	
Nesigurnost i nebezbednost žena na ulici, u gradu	0.20%		1.10%				
Diskriminacija i nasilje u porodici	4.70%	2.00%	9.60%	6.80%	3.10%	1.60%	5.00%
Nedostupni su im ili su im manje dostupni javni servisi – bolnice, škole, administracija	0.40%			1.40%	1.00%		
Ostalo	1.50%	3.00%	1.10%	1.40%	1.00%	1.60%	
	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Velika većina ispitanica smatra da ne postoje neki specifični "ženski problemi", izvan onih koji pogađaju sve građane Kragujevca (73.20%). Ovaj podatak se ne može tumačiti isključivo kao rodna nesenzibilisanost, već se mora dovesti u vezu sa realnim dominantnim problemima koji pogađaju i žene i muškarce u lokalnoj sredini. Kao što je prethodno pokazano, rodne razlike u procenjivanju različitih elemenata lokalne sredine su veoma male, gotovo zanemarjive u velikoj većini slučajeva. Žene 30-40 godina starosti najređe nemaju mišljenje, odnosno one su najmanje sklone da veruju da nema nekih specifičnih "ženskih problema". Ovo svakako nije slučajno, jer je to ona starosna grupa koja je ujedno i najizloženija konkretnim problemima proisteklim iz rodne pripadnosti: opterećenju dvostrukim ulogama (rad u kući i na tržištu) i diskriminaciji prilikom zapošljavanja.

Među problemima koji su izdvojeni kao "ženski", najčešće se navodi problem nezaposlenosti žena. Ovaj podatak je svakako zanimljiv, s obzirom da je nezaposlenost problem koji gotovo u podjednakoj meri pogađa i muškarce. To znači da se identifikuju problemi koji su najbitniji za žene sa onima koji su specifični za žene. Drugim rečima, ispitanice zanemaruju rodne razlike i jednostavno se opredeljuju prema težini problema. Da su upitane za "specifično muški" problem, odgovor bi verovatno bio isti. To, opet, ne ukazuje na nisku senzibilisanost za specifično rodne problem, već na preovlađivanje dubokih razvojnih problema koji se očituju preko nezaposlenosti, i koji nisu sami po sebi rodno specifični.

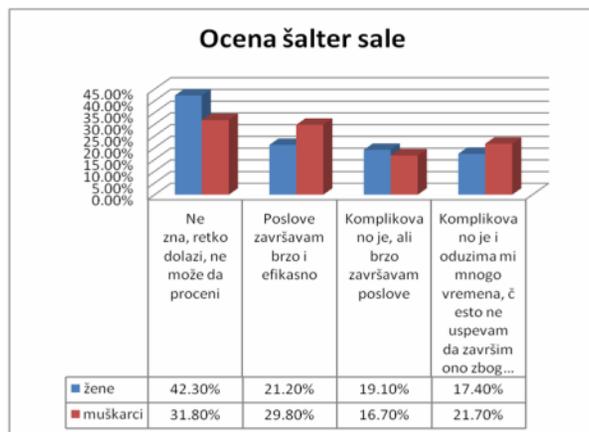
Tek svaka peta žena iz uzorka smatra da su diskriminacija i nasilje u porodici bitan specifično ženski problem. Ovako nizak stepen prepoznavanja nasilja nad ženama, ukazuje, međutim, na nizak stepen senzibilisanosti i informisanosti, jer se radi o problemu koji po svom obimu sigurno prevazilazi navedenu percepciju. Tako se odgovori o specifično "ženskim" problemima mogu videti zapravo kao kombinacija, s jedne strane realnih ozbiljnih razvojnih problema, koji preko nezaposlenosti pogađaju i žene i muškarce, a s druge strane kao rezultat niske senzibilisanosti za one probleme koji su zaista specifično "ženski". Obrazovanje žene češće imaju mišljenje, ali mlade žene, učenice i studentkinje, nemaju mišljenje u preko 9/10 slučajeva. Iako postoje zanimljive varijacije u odgovorima s obzirom na obrazovanje, u suštini se radi o veoma malim brojevima da bi se bilo šta pouzdano moglo zaključiti izvan onog što je već rečeno.

Utvrđivanje šta i zašto ispitanice neke probleme smatraju "specifično ženskim" jeste ozbiljno teorijsko i metodološko pitanje koje ima ozbiljne posledice na osmišljavanje mera rodne politike. Pri tom treba imati u vidu da je **samo prepoznavanje problema već napredak** u odnosu na stanje "slepila za rod" karakterističnog za mnoga postkomunistička društva, pa i za Srbiju. Na primer, specifično ženski problem diskriminacije i nasilja u porodici je tema koja posredno, preko javnog diskursa, ulazi u privatnu sferu, prepoznaje se i vraća se u javni diskurs. Drugim rečima, one žene koje nisu bile izložene znanju i informacijama o ovim problemima nemaju načina da te probleme prepoznaju, čak i kada ih "žive". **Zato, nizak stepen prepoznavanja ovih problema ne označava njihovu realno nisku rasprostranjenost, već u stvari nizak nivo znanja i informisanosti.**

Tabela 7. Stav o problemima koji pogađaju žene u lokalnoj sredini, po obrazovanju

	Obrazovanje					
	Total	os i manje	dvo i tro.	četvorogod.	VŠ i VSS	uc.student.
Ne zna/nema takvih problema	73.20%	87.00%	72.10%	70.60%	64.50%	91.30%
Diskriminacija žena i neravnopravan položaj, generalno	3.00%	...	2.30%	2.90%	4.50%	8.70%
Nezaposlenost žena, generalno	8.80%	6.50%	10.50%	11.20%	7.30%	...
Problemi prilikom zapošljavanja	4.30%	5.30%	10.00%	...
Problemi na samom poslu	2.40%	1.30%	1.20%	2.40%	4.50%	...
Ekonomska zavisnost žena – nemaju "svoj dinar"	1.50%	...	1.20%	1.80%	2.70%	...
Nesigurnost i nebezbednost žena na ulici, u gradu	0.20%	0.90%	...
Diskriminacija i nasilje u porodici	4.70%	3.90%	8.10%	4.70%	3.60%	...
Nedostupni su im ili su im manje dostupni javni servisi – bolnice, škole, administracija	0.40%	0.60%	0.90%	...
Ostalo	1.50%	1.30%	4.70%	0.60%	0.90%	...
	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

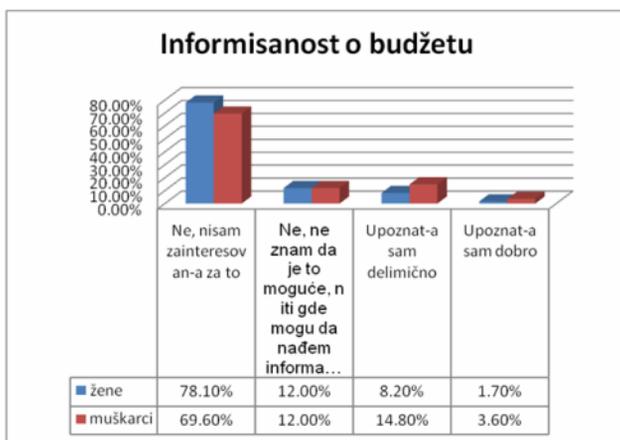
Upitani o tome koja su tri najveća problema u gradu Kragujevcu, ispitanici u velikom broju slučajeva izjavljuju da ne znaju. Ali, žene to čine češće od muškaraca (35.00% žena naspram 26.50% muškaraca). **I žene i muškari smatraju da su najveći problemi vezani za nedostatak posla i nezaposlenost, i to muškarcima češće od žena (42.30% muškaraca naspram 38.40% žena).** Svi ostali problemi u odnosu na ovaj su daleko manje važni i za žene i za muškarce.

Žene još uvek imaju značajno manje iskustva sa funkcionisanjem lokalne administracije, tj. "šalter sale". Može se pretpostaviti da je u patrijarhalnom okruženju "normalno" da muškarcima češće od žena obavljaju poslove koji su vezani za kontakt sa institucijama, odnosno da oni češće "predstavljaju" porodicu i porodične interese. Muškarcima češće od žena smatraju da poslove

završavaju brzo i efikasno. Žene se češće od muškaraca "žale" na komplikovanost i brzinu. Ovi odgovori se mogu povezati i sa **većim nezadovoljstvom koje žene imaju u odnosu na lokalnu administraciju**, i vrlo verovatno lošijim tretmanom u kontaktu sa šalterskim službenicima i službenicama. Neka vrsta etnografskog istraživanja koja bi pratila način na koji se ophode službenici prema ženama bi svakako doprinela dubljem osvetljavanju različitih mehanizama reprodukcije patrijarhalne strukture moći, čak i kada to čine službenice.

Iako je distribucija budžeta u suštini osnovno demokratsko pitanje u lokalnoj zajednici, velika većina i građana i građanki nije zainteresovana za pitanje raspodele budžeta. **Skoro 4/5 žena nije zainteresovano za pitanje budžeta**. Samo 1.70% žena i 3.60% muškaraca za sebe tvrde da su upoznati sa budžetom.

Međutim, ne samo da građani i građanke nisu upoznati sa načinom korišćenja budžeta, već nisu, uglavnom, ni zainteresovani da učestvuju u javnim raspravama o budžetu. **Samo 6.70% žena i duplo više muškaraca (12.80%) jesu zainteresovani da uzmu učešće u javnoj raspravi o budžetu**. Čak i ovi brojevi mogu biti precenjeni. **Nemanje vremena i nemogućnost uticaja** su dva specifična razloga koje navode i žene i muškarci. Razlike među njima nisu u tom pogledu naročito izražene. Nezainteresovanost žena po ovom pitanju raste sa starošću i opada sa nivoom obrazovanja. Najzainteresovanije za učešće u javnoj raspravi su žene starosti 50-59 godina (13.50%), dok su najmlađe žene zainteresovane samo u 4.00% slučajeva. Najobrazovanije žene su takođe više zainteresovane od neobrazovanih (10.90% među onima sa višom školom ili fakultetom).

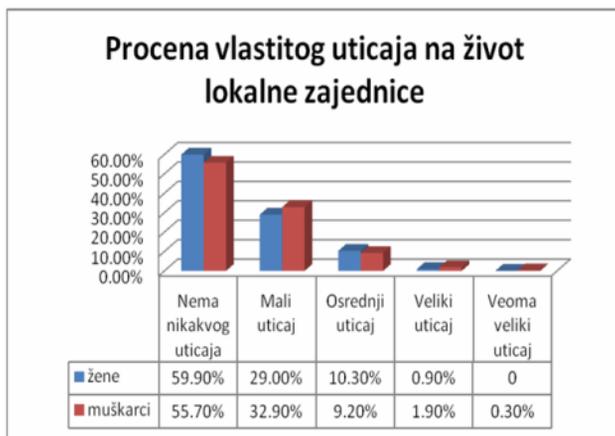
Jedan od važnih metoda postizanja rodne ravnopravnosti, na lokalnom nivou, kao i na nacionalnom nivou, jeste uspostavljanje rodnog budžetiranja. Međutim, kao što podaci pokazuju, sama ideja o uvođenju rodnog budžeta je u realnosti pre svega suočena sa limitirajućim faktorima kao što je visok stepen neinformisanosti, kao i visok stepen nezainteresovanosti za učešće u procesu. Kada se ovim podacima dodaju podaci o visokom stepenu nepoznavanja rodne problematike i opštem niskom stepenu rodne senzibilisanosti građanki i građana, ima se utisak da je **veoma sužen prostor za delovanje u pravcu uvođenja rodnog budžeta**. Međutim, problemu rodnog budžetiranja je mogućen pristupiti iz druge perspektive: **fokusiranjem na ono područje koje je građankama najvažnije, a to je očigledno problem zapošljavanja**.

Tabela 8. Ocena institucija na čelu grada

Ocena	Ž	M
Gradonačelnik	3.1	3.1
Gradska skupština	2.9	2.9
Gradsko veće	2.9	2.9
Gradska uprava – administracija	2.9	2.9
Javna preduzeća	3.1	3.0

Žene i muškarci se gotovo ne razlikuju u ocenjivanju institucija na čelu grada. I u ovom slučaju rodna pripadnost nije bitna. Međutim, ovi podaci mogu odražavati i činjenicu da **žene ne sameravaju lokalnu politiku i lokalne institucije prema potrebama žena, jer ni potrebe žena uglavnom ne vide izdiferencirano u odnosu na potrebe muškaraca**. Građanke očigledno u svojim ocenama **ne uzimaju u obzir rodnu strukturu određenih institucija**, jer da uzimaju, njihove ocene bi bile nepovoljnije u odnosu na ocene muškaraca. **One nemaju još uvek jasno izražen stav da interese žena treba da predstavljaju žene, ili bar da rodna izbalansiranost institucija na čelu grada treba da odražava stvarnu distribuciju gradjana po polu.**

Čak 80 % žena ne poznaje rad mesne zajednice, a u njen rad je uključeno samo 4% žena, i to uglavnom pomalo. Preko 84% ne poznaje rad kućnog saveta ili skupštine stanara, a samo 7% je aktivno. Dakle i na nivou neposrednog okruženja **građanke su mnogo više pasivne nego aktivne.**

Neučestvovanje odgovara proceni vlastitog uticaja na život lokalne zajednice. Razlike između muškaraca i žena su male. **Žene imaju manje poverenja u lokalnu vlast od muškaraca** (30.70% naspram 37.40%). Nizak stepen učestvovanja treba povezati sa opštim niskim stepenom zadovoljstva promenama.

Samo 7.50% žena i 9% muškaraca su članovi političkih stranaka, a čak 37% žena i 28% muškaraca su ravnodušni prema strankama. Samo 1.50% žena su članice neke nevladine organizacije naspram 3.10% muškaraca. Iz navedenih podataka može se zaključiti sledeće:

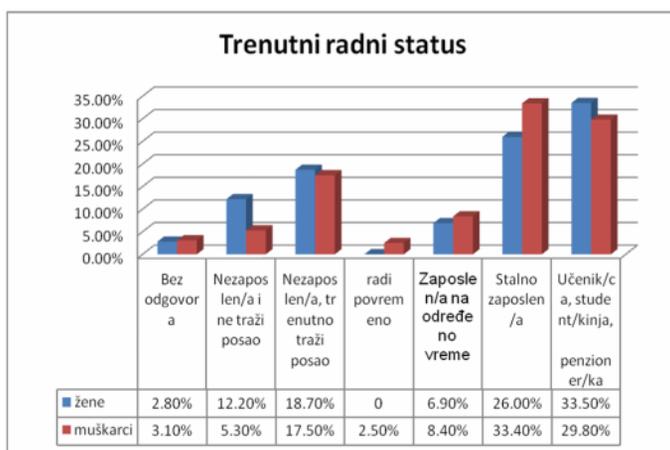
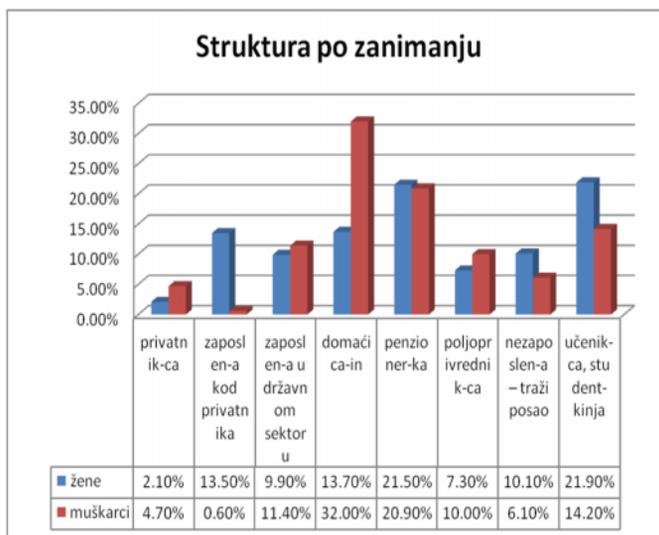
- U odgovorima dominira sličnost u stavovima žena i muškaraca.
- Najveće razlike u stavovima između žena i muškaraca tiču se nekolicine konkretnih "ženskih" tema, kao što su jaslice, diskriminacija i nasilje nad ženama.
- Žene imaju nešto više izražen kritički stav prema okruženju, ali su razlike male.
- Sa obrazovanjem raste učešće onih žena koje imaju stav i mišljenje, a opada učešće onih koje nemaju stav.
- Kritički stav žena uglavnom raste sa obrazovanjem i opada sa starošću.

Pored ovih zaključaka proisteklih direktno iz podataka, šira interpretacija upućuje i na više generalne zaključke koji su veoma bitni za formulisanje rodni politik. Najopštiji je zaključak da su građanke **neinformisane, nezainteresovane i sklone neučestvovanju u procesima upravljanja u lokalnoj zajednici**. To zapravo znači da je njihovo "učestvovanje" u građanskom statusu na jako niskom nivou. Ovo nije jednostavno rezultat

njihove isključenosti i diskriminacije, jer je situacija sa muškarcima u velikoj meri slična, već je reč o svojevrsnoj **krizi građanskog statusa, praksi, identiteta, a verovatno i smisla građanskog aktivizma**. Objašnjenje za ovo se mora tražiti na makro planu, na nivou države, i najverovatnije unutar koncepta "captured state", "otete države", koji podrazumeva svojevrsno otuđenje vladajućih elita od stanovništva. Ovaj proces je veoma izražen u tranzicionim društvima, pa i u Srbiji. Neučestvovanje i pasivnost građanki se mogu tumačiti kao racionalni odgovori na okruženje iz perspektive svakidašnjeg života, a ne kao "slabost" ili "nemoć". Neučestvovanje u građanskom aktivizmu, nebavljenje javnom stvari (res publica) je **racionalan odgovor** kojim se vrši selekcija u prilog onog što je životno važno za preživljavanje u mikro sferi, nasuprot utopističkim idealima koji su se pokazali kao neostvarljivi. Posmatrano iz ove perspektive, relativno povoljne ocene koje građanke i građani daju elementima lokalne uprave, pre odražavaju visok stepen konformizma nego stvarno zadovoljstvo. Zbog toga se može postaviti pitanje: **šta je to što je stvarna suština građanskog statusa**, odnosno u kojoj meri je status građana u suprotnosti sa realnim funkcionisanjem "otete države"? **I ako je već sam građanski status krajnje limitiran u realnosti, kako u njega dodatno uneti rodnu dimenziju?**

Ekonomski položaj žena

U strukturi po zanimanju postoje značajne razlike između muškaraca i žena. Ispitanice su češće zaposlene kod privatnika i češće su nezaposlene. Ispitanici su češće privatnici, češće zaposleni u državnom sektoru i češće su poljoprivrednici. Posebno je zanimljivo da su muškarci češće od žena izjavljivali da su po zanimanju "domaćini", što se može objasniti nesenzibilisanišću ispitivača, kao i time da su verovatno neki nezaposleni muškarci izjavljivali da su "domaćini". Podaci pokazuju da ispitanice imaju čak i viši stepen aktivnosti od muškaraca, i da se ta razlika može objasniti njihovom izrazito većom zaposlenošću kod privatnika, najverovatnije u sektoru usluga. Ovi podaci, kao i podatak da su žene češće penzionerke, ali i učenice i studentkinje, **značajno relativizira dogmatičnu tvrdnju o ženama kao "najvećim žrtvama tranzicije"**. Fokus ispitanica na zapošljavanje postaje jasniji ako se ima u vidu trenutni radni status ispitanica. Najmlađe ispitanice su najčešće nezaposlene (21.2%), dok su najčešće u status zaposlenih na stalno ispitanice starosti 40-49 godina. Međutim, i među njima čak 30% nema posao. Mlađe ispitanice su češće zaposlene na određeno vreme.

Podaci o trenutnom radnom statusu ukazuju na to da **žene čak i kada su nezaposlene mnogo ređe od muškaraca traže posao**, što se može povezati sa "prirodnim podelom rada", tj. procesom retradicionalizacije i "razbijanja" **modela kontinuirane zaposlenosti žena koji je preovlađivao u komunizmu**. Žene koje ne traže posao iako su nezaposlene najčešće su u stvari žene koje ostaju kod kuće da čuvaju decu i/ili druge zavisne osobe (stare, hendikepirane, bolesne). U postojećem okruženju, u kome žene inače najlakše nalaze privremeno zaposlenje kod privatnika, najverovatnije u sektoru usluga, bilo formalno ili neformalno, uz znatno smanjene mogućnosti institucionalne podrške zaposlenim ženama i generalno nisku

kupovnu moć, **porodično najracionalnije rešenje** predstavlja upravo ova "prirodna podela rada". Ipak, iz perspektive rodne jednakosti, pa i evropskih trendova, ovo je **duboko anahron odgovor**, koji se bitno udaljava od ideala "work-life balance", odnosno uspostavljanja ravnoteže između profesionalne i privatne sfere, i za žene i za muškarce. Takođe, valja zapaziti da ovi podaci ukazuju na činjenicu da poslodavci favorizuju muškarce u smislu obezbeđivanja trajnog, a ne privremenog, zaposlenja.

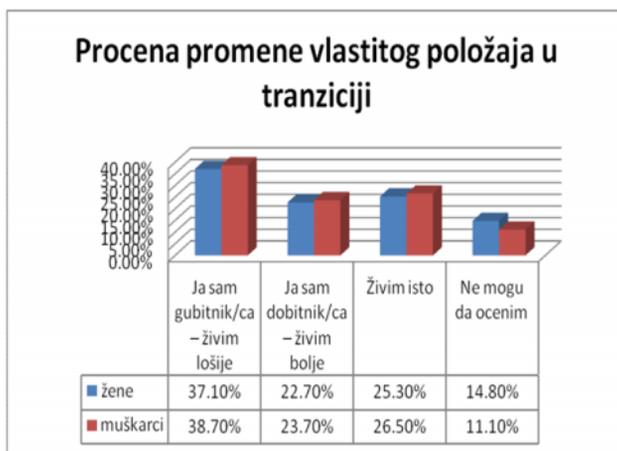
Tabela 9. Trenutni radni status po starosti ispitanica

	Total	Starost					
		18 do 29 god	30-39 god	40-49 god	50-59 god	60-69 god	više od 70 god
Bez odgovora	2.80%	1.00%	3.20%	2.70%	2.10%	6.20%	2.50%
Nezaposlen/a i ne traži posao	12.20%	10.10%	9.60%	12.30%	15.60%	14.10%	12.50%
Nezaposlen/a, trenutno traži posao	18.70%	21.20%	31.90%	30.10%	13.50%	1.60%	
Zaposlen/a na određeno vreme	6.90%	10.10%	16.00%	6.80%	1.00%		2.50%
Stalno zaposlen/a	26.00%	20.20%	37.20%	43.80%	35.40%		
Učenik/ca, student/kinja, penzioner/ka	33.50%	37.40%	2.10%	4.10%	32.30%	78.10%	82.50%
	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%	100.00%

Ukrštanje podataka o radnom statusu i starosti ispitanica pokazuje da najčešće od traženja posla odustaju najstarije ispitanice, dakle one koje i inače imaju najmanje šanse da posao nađu. Najmlađe ispitanice su najčešće nezaposlene (21.2%), dok su najčešće u statusu zaposlenih na stalno ispitanice starosti 40-49 godina. Međutim, i među njima čak 30% nema posao. **Mlađe ispitanice su češće zaposlene na određeno vreme.** Tranzicija duboko menja radne obrasce, i mlađe žene su sve više suočene sa činjenicom da je "stalno zaposlenje" sve manje verovatno za sve veći broj zaposlenih. Od onih koji obavljaju određeni posao, što je manjina u uzorku, **samo 9.70% žena i 11.10% muškaraca je zadovoljno poslom.**

Žene su manje zainteresovane za pokretanje sopstvenog biznisa, i pridaju manji značaj početnom kapitalu kao preduslovu, za razliku od muškaraca. Obrazovanije ispitanice smatraju početni kapital manje bitnim preduslovom od manje obrazovanih. **Najvažnije je to da velika većina ispitanica ne zna šta bi im bilo potrebno za pokretanje vlastitog biznisa.** Visok stepen kritičnosti i žene i muškarci zadržavaju i kada procenjuju da li škole pripremaju za tržište rada. **Naime samo oko 10% i jednih i drugih smatraju da je školsko obrazovanje u ovom smislu adekvatno.** S druge strane, svaka četvrta ispitanica i svaki peti ispitanik smatraju da u gradu postoje obuke koje kompenzuju ovaj nedostatak školskih ustanova. Ali, opet, polovina ispitanika i ispitanica sebe smatra neinformisanim o ovim pitanjima. Ipak, utešno je da

stepen informisanosti opada sa godinama i da su mlađe ispitanice po pravilu i bolje informisane i pozitivnije prema postojećim oblicima doživotnog obrazovanja i usavršavanja. Muškarci čak u 39% slučajeva smatraju da im dodatno obrazovanje nije potrebno, za razliku od 24% žena. **Samo 15% najmlađih ispitanica smatra da poseduje dovoljno znanja.** S druge strane, čak 31% ovih ispitanica jeste već imalo dodatne obuke, kao i 35% ispitanica starih 30-39 godina.

Dobitnica tranzicije je manje od gubitnica. Osećanje gubitništva raste sa starošću i opada sa obrazovanjem. Tako samo jedna četvrtina žena 18-29 godina sebe smatraju gubitnicama naspram čak 50% žena starosti 60-69 godina. Najneobrazovanija grupa žena sebe smatra gubitnicama u više od polovine slučajeva, dok samo jedna četvrtina studentkinja i učenica sebe smatra gubitnicama. Skoro jedna trećina ispitanica bi se iselila iz Srbije kada bi mogle, ali ipak ređe nego muškarci (32% naspram 36%). Mlađe i više obrazovane ispitanice više inkliniraju iseljenju. **Čak više od polovine ispitanica koje su učenice ili studentinje bi se iselilo iz Srbije kada bi za to imale mogućnosti (52%).**

Podaci o ekonomskom statusu ukazuju na duboku transformaciju radnih obrazaca i s tim u vezi i transformaciju porodičnih odnosa. U ovom pogledu već su jako izražene razlike između različitih generacija žena. Mlađe ispitanice su sve više svesne novih uslova na tržištu, što se održava u njihovoj želji za ličnim usavršavanjem. Međutim, kod mlađih ispitanica je na delu svojevrsna bifurkacija, pri čemu se one ispitanice koje su neudate usmeravaju ka tržištu rada, a one koje su udate, ka porodici. Starije nezaposlene žene koje imaju jako sužene mogućnosti zapošljavanja pokazuju više ekonomske inicijative. S

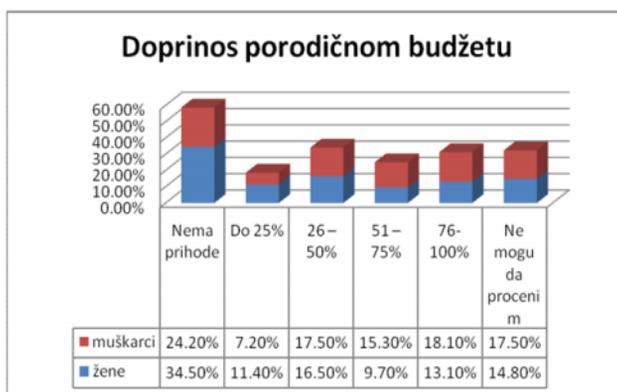
druge strane, muškarci su manje spremni na dodatana ulaganja putem učenja, što pokazuje da su na izvestan način manje prilagođeni promenama od žena. Nepovoljniji položaj žena u društvu u celini i na tržištu rada posebno, u suštini podstiče njihovo prilagođavanje i na dugi rok može formirati značajnu prednost u odnosu na mušku radnu snagu. Međutim, veliki broj mladih žena će, svesne situacije na tržištu i lošeg odnosa privatnih poslodavaca prema zaposlenima, ipak zaštitu tražiti u porodičnom okruženju, vraćajući se u tradicionalnu ulogu majke i domaćice.

ROD I PORODICA

Većina i žena i muškaraca iz uzorka koji su u nekom radnom statusu **porodicu smatra važnijom od posla, muškarci čak češće od žena (39.0% naspram 33.5%)**. Ovo ukazuje na duboku promenu rodnog režima. Naime, iako je odgovor žena na teško zapošljavanje i na neadekvatnu institucionalnu podršku porodici veoma često njihovo povlačenje sa tržišta rada, na nivou svesti i žene i muškarci zapravo dele veoma **slične stavove o potrebi usklađivanja porodice i posla**.

Tabela 10. Poređenje posla i porodice po važnosti

	žene	muškarci
Posao mi je važniji od porodice	1.50%	1.10%
Porodica mi je važnija od posla	33.50%	39.00%
Podjednako su mi važni	12.40%	15.90%
Ne mogu da se opredelim	1.30%	1.40%
Pitanje se ne odnosi na ispitanika	51.30%	42.60%

Kada je reč o porodičnom budžetu, **žene češće od muškaraca uopšte ne doprinose** (jedna trećina žena naspram jedne četvrtine muškaraca). Među onima koje imaju doprinos porodičnom budžetu, većina doprinosi

manje od 50%, dok je kod muškaraca obrnuto. Ipak, čak jedna četvrtina žena doprinosi preko 50% porodičnom budžetu.

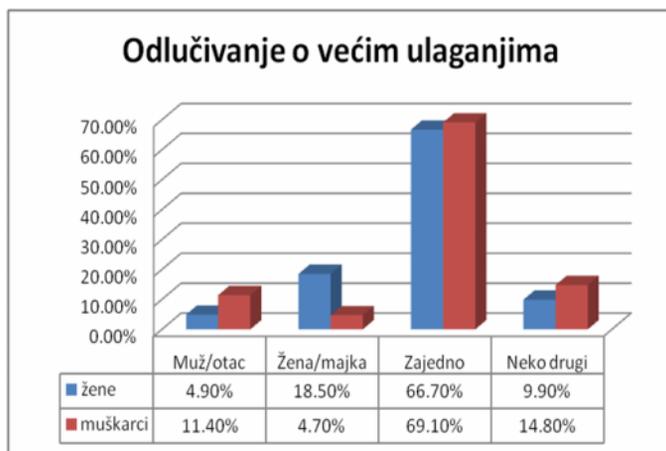
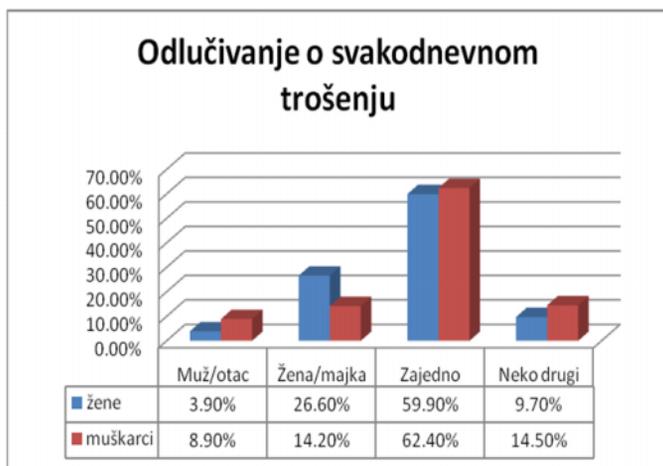
Tabela 11. Vlasništvo po polu

stan	žene	muškarci
vlasnik/ca	10.70%	14.20%
suvlasnik/ca	2.60%	1.70%
ne poseduje	86.70%	84.10%
kuća	žene	mškarci
vlasnik/ca	12.20%	36.20%
suvlasnik/ca	4.10%	1.90%
ne poseduje	83.70%	61.80%
imanje	žene	muškarci
vlasnik/ca	5.40%	11.10%
suvlasnik/ca	1.10%	0.80%
ne poseduje	93.60%	88.00%
vikendica	žene	muškarci
vlasnik/ca	1.90%	3.90%
suvlasnik/ca	0.60%	0.60%
ne poseduje	97.40%	95.50%
automobil	žene	muškarci
vlasnik/ca	10.10%	41.20%
suvlasnik/ca	3.90%	0.30%
ne poseduje	86.10%	58.50%

Razlike u pogledu vlasništva su veoma izražene. Vlasništvo nad stanom, kućom, imanjem, vikendicom i automobilom je još uvek dominantno u rukama muškaraca. Suvlasnički odnosi su mnogo ređi. Najčešće su žene suvlasnice kuća i automobila. Ipak, **velika većina i žena i muškaraca ne poseduje nekretnine**. Drugim rečima, to znači da žive isključivo od prihoda koje ostvaruju radom, kao i da ti prihodi po pravilu nisu dovoljni za obezbeđivanje vlasništva nad nekretninama. Može se pretpostaviti da se do vlasništva nad nekretninama dolazi najčešće putem nasleđivanja, što onda najverovatnije izjednačava šanse žena i muškaraca u dugom roku.

Sa starošću raste udeo onih koje su vlasnice, pa su najstarije žene i najčešće vlasnice zbog procesa nasleđivanja. Kod obrazovanja i vlasništva veze nisu tako jasne, izuzev u slučaju posedovanja autmobila. Svaka peta žena sa višim ili visokim obrazovanjem poseduje automobil, za razliku od zanemarljivog broja onih koje imaju niže obrazovanje.

Uštedevinu ima 8% žena, a kredite 18%. Između starosti i uštedevine ne postoji veza, ali najobrazovanije žene su ujedno i one koje najčešće imaju uštedevinu. Kredite najčešće podižu žene 40-59 godina starosti, i obrazovanije češće od neobrazovanih. Muškarci imaju češće uštedevinu od žena, ali gotovo podjednako često podižu kredite.

Za razliku od niskog stepena učešća u odlučivanju na lokalnom nivou, rodna ravnopravnost je u mnogo većoj meri ostvarena u **odlučivanju na nivou porodice**. Čak 2/3 žena učestvuje zajedno sa partnerom u donošenju odluka o većim ulaganjima. Ipak, treba zapaziti da u odlučivanju o svakodnevnom trošenju žene češće odlučuju same, dok je kod većih ulaganja veći broj muškaraca od ženakoji odlučuju sami. Može se zaključiti da u oko 2/3 porodica postoji zajedničko odlučivanje, odnosno visok stepen demokratičnosti. Zanimljivo je, takođe, da žene i muškarci vide svoju vlastitu ulogu kao značajniju nego što je to slučaj sa onim drugim.

Većina žena i muškarca su zadovoljni partnerskim odnosima, a muškarci su nešto zadovoljniji od žena. Žene su ujedno i više eksplicitno nezadovoljne partnerskim odnosima od muškaraca. Mlađe i obrazovanije ispitanice uglavnom imaju pozitivnije stavove o sadašnjem kvalitetu porodičnog života.

Tabela 12. Najčešći uzroci konflikata u porodici

	žene		muškarci	
	prvi uzrok	drugi uz.	prvi uzrok	drugi uz.
Ne odnosi se na ispitanika	56.00%	...	61.40%	1.60%
Novac	21.80%	...	25.40%	1.60%
Vaspitanje dece	6.20%	1.10%	2.60%	14.50%
Podela rada u domaćinstvu	7.50%	16.10%	2.30%	16.10%
Alkohol	0.90%	21.80%	0.30%	6.50%
Nasilje	0.20%	1.10%
Neslaganje naravi	6.80%	47.10%	6.90%	38.70%
Neverstvo	0.20%	2.30%	0.30%	6.50%
Mešanje roditelja	0.40%	10.30%	0.90%	14.50%

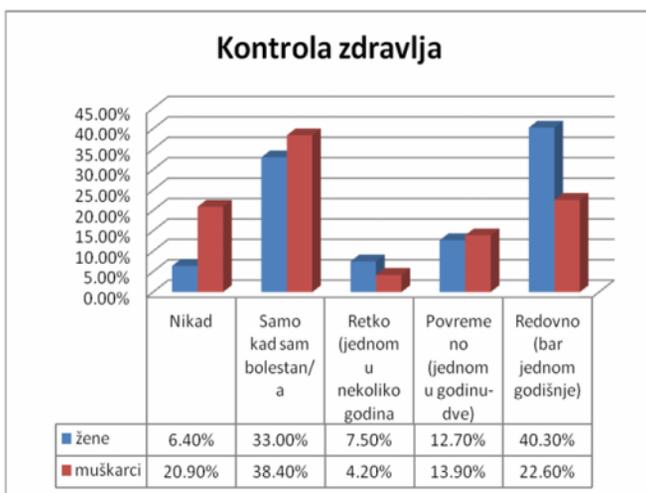
Kao prvi uzrok konflikata u porodici ispitanice najčešće navode novac (21.80%), a kao drugi uzrok neslaganje naravi (47.10%). Podelu rada u domaćinstvu kao prvi uzrok konflikata navodi 7.50% žena, a kao drugi 16.10%. U odgovorima muškaraca najčešći uzrok konflikata je takođe novac, a drugi uzrok je takođe neslaganje naravi. Međutim, veoma bitna razlika u odgovorima žena i muškaraca vezana je za alkoholizam, koje žene mnogo češće od muškaraca navode kao uzrok konflikata.

Tabela 13. Ko u vašoj porodici pretežno obavlja poslove vezane za negu i obrazovanje dece?

	Žene			Muškarci		
	Pretežno žena/majka	Pretežno muž/otac	Zajedno	Pretežno žena/majka	Pretežno muž/otac	Zajedno
Briga o dečijim obrocima, oblačenje deteta	22.50	0.60	13.90	13.60	0.60	15.90
Pomoć u izradi školskih zadataka	16.30	0.20	14.20	8.40	1.40	16.40
Nega deteta u slučaju bolesti	20.60	-	17.20	9.50	0.80	19.50
Igra sa detetom	15.50	0.40	20.40	5.60	1.70	21.40
Vaspitavanje deteta	13.50	24.70	3.20	4.70	0.60	24.80
Razgovori o problemima	13.10	24.90	3.20	5.30	0.80	25.30

Ispitivanje podela uloga u roditeljstvu pokazalo je da su žene još uvek pretežno zadužene za većinu poslova oko dece. Jedino igranje sa decom predstavlja oblast u koju su očevi više uključeni od majki kao i razgovor o problemima. To znači da je klasičan patrijarhalni model u kome je otac autoritet za dete još uvek zadržan, ali da je on kombinovan sa novom ulogom oca kao "partnera" u ugri, što odgovara modernim porodicama. Muškarci, što je veoma zanimljivo, vide ulogu žena umanjenu u odnosu na to kako žene vide svoju ulogu. Oni smatraju da većinu aktivnosti obavljaju zajedno sa ženama. Žene u proseku obavljaju plaćeni posao kraće od muškaraca (za jedan sat) , a neplaćeni znatno duže od muškaraca (1,6 sati duže).

Kada je reč o zdravlju, žene pokazuju veću odgovornost prema sopstvenom zdravlju jer idu češće kod lekara i na redovne kontrole. Čak 1/5 muškaraca nikada ne ide kod lekara, a samo 23% ide na redovne kontrole. Očigledno je da je na polju zdravstvene zaštite, a posebno prevencije potrebno još mnogo štošta uraditi na lokalnom i na nacionalnom nivou, a posebno u pravcu afirmacije zdravih životnih stilova.

ZAKLJU AK

Transformacija javne i privatne sfere se ne odvijaju istim tempom i na isti način kada je reč o rodnim nejednakostima. Dugogodišnja kriza je izazvala intenzivno povlačenje u privatnu sferu, odnosno porodicu i domaćinstvo kao centar "ekonomije preživljavanja", ali i kao centar zadovoljenja različitih psiholoških i društvenih potreba. Poređenje stavova vezanih za javnu sferu, lokalnu zajednicu, i za privatnu sferu, porodicu, ukazuje na sledeće: rodne razlike su daleko manje izražene nego što je to slučaj sa razlikama između ove dve sfere. Drugim rečima, i žene i muškarci su slični među sobom i kao "građani" i kao "članovi porodice", i ta sličnost, sudeći po različitim sličnim prethodnim istraživanjima - raste. Međutim, dubok jaz između privatnosti i javnosti verovatno jača. Žene, zahvaljujući tradicionalnim rodnim ulogama, mogu biti čak i u prednosti u privatnoj sferi, koja je de facto sve važnija za sve veći broj i žena i muškaraca i to u meri u kojoj javna sfera, u ovom slučaju mesna zajednica, ne zadovoljava njihove potrebe. Revitalizacija porodice nije jednostavan retro trend, ona je odgovor na urušavanje javne sfere u društvu koje ima odlike "otete države". Iz ovoga se, međutim, naziru nove strategije rodne ravnopravnosti: insistiranje na kooperaciji između žena i muškaraca, dekonstrukcija muških (mačo) rodnih uloga, zalaganje za one programe i projekte koji konkretno doprinose kvalitetu života na mikro nivou. Takođe, u osnovi svake, pa i rodne transformacije, leži jačanje građanina i građanke, i ovladavanje demokratskim mehanizmima kontrole od mikro-lokalnog, do makro-državnog, nivoa. Prava mera te moći biće

transparentnost procesa donošenja odluka vezanih za budžet i njegovo urodnjavanje (Đurić-Kuzmanović, 2007; Blagojević, Vladislavljević, 2008).

Jedna od osnovnih poruka ovog istraživanja jeste da je "lično političko", tj. da razvoj lokalne zajednice mora da odgovori na potrebe konkretnih žena i muškaraca u toj lokalnoj zajednici, koje se pre svega artikulisu u privatnoj sferi. Drugim rečima, participacija i informisanost građana o lokalnoj upravi nije odvojena, niti bi trebalo da bude odvojena, od svakodnevnih života žena i muškaraca. Time se smisao i značaj "političkog" značajno proširuje u odnosu na preovlađujući otuđeni model, koji suprotstavlja "javno" i "privatno", proglašavajući "privatno" nebitnim i marginalnim.

REFERENCE

- (1) Blagojević Hjuson, M. (2013) Rodni Barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život, Beograd: UN Women
- (2) Blagojević, M. (2004a): Rodni Barometar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo i Banja Luka: Gender Centri.
- (3) Blagojević, M. (2008): Rodni barometar u Crnoj Gori: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca, Podgorica: Kancelarija za rodnu ravnopravnost Crne Gore.
- (4) Blagojević, M., Vladislavljević, A. (2008) Vodič za rodno budžetiranje na opštinskom nivou: vovodanski model: Bački Petrovac: Akademija ženskog preduzetništva
- (5) Bobić, M. (2012) Rodna (ne) ravnopravnost. Reprodukcijska patrijarhata na lokalnom nivou u: Petrović Mina (pri) Glocalnost transformacijskih procesa u Srbiji, ISI, Čigoja
- (6) Đurić Kuzmanović, T. (2007) Ka rodnom budžetiranju: vodič, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja

GENDER DIMENSION OF LOCAL DEVELOPMENT: RESEARCH RESULTS FROM KRAGUJEVAC

This text presents results from the survey on gender equality in one local community, city of Kragujevac. The research is one in a series of "Gender Barometer" type of research which are being undertaken in the region of Southeastern Europe, from 2002 on. The specificity of those researches is that they focus on gender differences from the perspective of everyday life. This research in Kragujevac has followed that logic, but it also included more specific questions related to inquiry of attitudes of citizens,

along gender lines, in relation to their life in the local community. Research results have shown that great majority of both women and men is uninformed, disinterested and reluctant to take more active role in local decision making. In most of the cases there are greater similarities than differences between men and women, but differences remain in those areas which can be more closely related to traditional gender roles. Critical opinions about the local governance increase with the level of education, especially with women. It is also interesting that equality between genders is much more pronounced in decision making in private sphere, than in public sphere. However, dominant gender differences remain in spheres of paid and unpaid work, with women much more often spending time working, but not in a form of employment, but as part of unpaid economy of care.

KEY WORDS: gender equality / local governance / Gender Barometer / quality of life / gender differences

AGRESIVNOST I SOCIJALNA ANKSIOZNOST KOD ADOLESCENATA *

Jelena Dejanovi *

Vesna Gojkovi *

Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu

Osnovni problem istraživanja bio je utvrditi da li su agresivnost i socijalna anksioznost, kao dve relativno suprotstavljene forme ispoljavanja psihofiziološkog reaktivnog sistema "bori se ili beži" međusobno povezane i da li stepen i način njihovog ispoljavanja zavisi od polnih i starosnih razlika. Primenom Upitnika A-87 za merenje agresivnosti i Upitnika za merenje socijalne anksioznosti, testirano je 368 učenika srednje Tehničke škole i srednje Medicinske škole u Novom Sadu, i to 243 devojčice i 125 dečaka, starih između 14 i 18 godina.

Utvrđena je visoka pouzdanost mernih instrumenata, a faktorskom analizom su apstrahovana četiri faktora socijalne anksioznosti. Pirsonovim korelacionim metodom utvrđeno je da nema direktne povezanosti između ukupnih skorova merenih konstrukata, ali da faktori latentne i indirektno agresivnosti koreliraju sa svim faktorima socijalne anksioznosti, kao i da ukupna agresivnost značajno korelira sa svim faktorima socijalne anksioznosti, osim sa inhibicijom u socijalno neizvesnim situacijama. Nalaz potvrđuje premisu da je reaktivna agresivnost ispoljena kroz indirektno forme, način ispoljavanja socijalne anksioznosti. Jednosmernom analizom varijanse je utvrđeno da

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: jelenad69@gmail.com

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

su dečaci agresivniji, a devojčice socijalno anksioznije, kao i da se forme agresivnosti i socijalne anksioznosti menjaju sa uzrastom.

KLJUČNE REČI: *agresivnost / socijalna anksioznost*

*Strah je u čoveku kao oduvek pritajen, i samo traži i nalazi prvi zgodan povod da ispliva na površinu i da se objavi i razvije u svojoj strahoti.
(Ivo Andrić, "Znakovi pored puta")*

UVOD

Agresivnost u najširem smislu podrazumeva povređivanje drugih ljudi, kao i nanošenje materijalne štete (Kunimatsu & Marsee, 2012). Većina prevalentnih psiholoških istraživanja bila je fokusirana na dva domena agresivnosti: forme agresivnog ponašanja, odnosno istraživanja načina na koji neko nanosi bol i štetu drugim ljudima, i s druge strane, identifikovanje afektivnih, latentnih sadržaja (motivacije) koji uzrokuju to ponašanje. Kada je reč o prvom domenu, najčešće se govori o ispoljavanju agresije kroz dve osnovne forme, i to su otvorena, direktna agresivnost (fizičko nasilje) i indirektna, prenosna agresivnost (emocionalno i verbalno nasilje) (Crick, 1995). U odnosu na latentni sadržaj, agresivnost može biti reaktivna (nastaje kao odgovor na situacione uslove, ona je manifestna) i proaktivna (afektivna agresivnost, nastaje kada je ugrožen self uz odsutnost direktne provokacije. (Little et al, 2003)

Prenosna agresivnost, prema Kunimatsu (2012) visoko korelira sa socijalnom anksioznošću i zasićena je specifičnim odbrambenim mehanizmima koji se značajno razlikuju od mehanizma prisutnih kod otvorene agresivnosti. Slično tome, istraživači (Fite et al, 2010) navode da je anksiozno ponašanje u različitim socijalnim kontekstima često asocirano za reaktivnu, a ne proaktivnu agresivnost.

Takođe, isti autor navodi da se prenosna (verbalna) agresivnost operacionalizuje specifičnim ispoljavanjima u socijalnim relacijama, dok se reaktivna i proaktivna agresija operacionalizuju prvenstveno kognitivnim i emocionalnim komponentama ličnosti. U tom smislu, moglo bi se reći da je socijalna anksioznost komponenta reaktivne agresivnosti koja se ispoljava kroz indirektno (verbalne, emocionalne) forme ponašanja.

Ipak, u psihijatrijskim klasifikacijama, sve do početka 90-ih godina prošlog veka, anksioznost je uglavnom operacionalizovana mentalnim poremećajima Ose I (grupa neurotskih poremećaja) i Ose II (poremećaji ličnosti) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Međutim, sve veća incidenca bihevioralnih (socijalnih) korelata anksioznosti, kao što su stidljivost, inhibiranost, submisivnost i izbegavanje rizika u socijalno neizvesnim situacijama, dovodi do uvođenja posebne kategorije anksioznosti – socijalne anksioznosti. U DSM IV (APA, 2000) socijalna anksioznost se određuje kao osećanje intenzivnog straha i izbegavanja situacija u kojima je moguća negativna evaluacija ili reakcija odbacivanja.

Dakle, agresivnost i anksioznost čine dva suprotna, dobro poznata psihofiziološka reaktivna mehanizma ("bori se ili beži") na nepoznatu ili potencijalno opasnu spoljnu situaciju: agresija je sastavni deo evolucionog borbenog sistema, koji objašnjava adaptaciju i preživljavanje suprotstavljanjem i eliminacijom neprijatelja; dok je anksioznost deo straha od te opasnosti, koja objašnjava takođe adaptaciju i preživljavanje ali sistemom povlačenja od neprijatelja. Međutim, socijalna anksioznost je "izdanak" neurotskog straha, jer pretpostavlja ekstremno defanzivno ponašanje. Aktivacija ili deaktivacija i izbor mehanizma, kao i njegova predominacija u konativnom stilu osobe, je psihofiziološki strukturirana. Novija istraživanja, međutim, ukazuju na to da ove dve dimenzije ličnosti nisu međusobno "isključive" i da je priroda njihovog odnosa složenija. (Nuberg et al, 2003, prema Kunimatsu, 2011)

U našem istraživanju, **problem** rada je bio da utvrdimo da li su agresivnost i socijalna anksioznost zaista polovi jednog psihološkog kontinuuma, što bi značilo da se na osnovu stepena ispoljavanja formi agresivnosti može prediktovati i stepen i forma ispoljavanja socijalne anksioznosti, kod adolescenata. Takođe, interesovalo nas je da li postoje polne razlike prema stepenu izraženosti i načinu ispoljavanja obe psihološke dimenzije, kao i da li se one menjaju u odnosu na osetljive uzrastne razlike adolescentskog perioda.

METOD

Testirano je 368 učenika, 243 devojčice i 125 dečaka, starih između 14 i 18 godina, koji pohađaju nastavu u srednjoj Tehničkoj školi "Mileva Marić-Ajnštajn" i srednjoj Medicinskoj školi "7. april", u Novom Sadu.

Primenili smo Upitnik za merenje agresivnosti (Žužul, 1987) i Upitnik za merenje socijalne anksioznosti (Tovilović, 2004). Stepem posedovanja agresivnosti je meren visinom ukupnog skora na testu, dok su posebne forme agresivnosti

merene skorovima na testovnim subskalama: verbalna manifestna agresivnost, verbalna latentna agresivnost, fizička manifestna agresivnost, fizička latentna agresivnost i indirektna agresivnost. Socijalna anksioznost je merena ukupnim skorom na testu, ali i kroz apstrahovane faktore: inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1), socijalno-evaluaciona anksioznost (faktor 2), nisko samopoštovanje (faktor 3) i hiperoseitljivost na odbacivanje (faktor 4). Oba testa su zadata u Likert formatu skale petostepenog izbora i pokazala su visoku pouzdanost (Žužulov test agresivnosti $\alpha=0.94$ i Upitnik socijalne anksioznosti $\alpha=0.89$).

REZULTATI

Psihometrijske odlike skala

Tabela 1. Pouzdanost svih subskala agresivnosti i anksioznosti izražena koeficijentom Kronbah alfa

Faktori agresivnosti	Verbalna manifestna (N=15)	Fizička manifestna (N=15)	Indirektna (N=15)	Verbalna latentna (N=15)	Fizička latentna (N=15)
Cronbach's Alpha	0.84	0.81	0.78	0.82	0.87
Faktori anksioznosti	Inhibiranost u soc. neizvesnim situacijama (N=10)	Socijalno-evaluaciona anksioznost (N=6)	Nisko samopoštovanje (N=4)	Hiperoseitljivost na odbacivanje (N=4)	
Cronbach's Alpha	0.83	0.74	0.76	0.63	

Latentna struktura skale socijalne anksioznosti

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (KMO) i Barlett's Test of Sphericity (KMO=0.92 i $p=0.000$) su statistički značajni, čime je opravdan postupak faktorske analize. Nakon posmatranja dijagrama prevoja Screeplot, odlučili smo se za primenu rotiranja faktora Varimax rotacijom i tako apstrahovali 4 faktora karakterističnih vrednosti iznad 2 (tabela broj 2), koja rotirana zajedno objašnjavaju 37.92% ukupne varijanse.

Tabela 2. Karakteristične vrednosti faktora i procenat objašnjene varijanse faktora

Skala SA	Karakterističan koren	Varijansa %	Kumulativno %	Rotiran koren	Rotiran % Varijanse	Rotiran % Kumulativno
Faktor1	9.06	28.32	28.32	4.78	14.95	14.95
Faktor2	2.07	6.49	34.80	2.77	8.67	23.62
Faktor3	1.65	5.16	39.96	2.50	7.83	31.45
Faktor4	1.31	4.10	44.06	2.07	6.47	37.92

Prvi izdvojeni faktor objašnjava 28.32% varijanse a rotiran 14.95%. Ajtemi koji ga definišu ukazuju na nelagodnost i stidljivost u nepoznatim situacijama kao i pred nepoznatim ljudima. Podudaranje ajtema ovog faktora sa ajtemima faktora 2 autora ovog mernog instrumenta Snežane Tovilović iz 2004. godine potvrđuje pouzdanost merenja. Faktor smo nazvali INHIBIRANOST U SOCIJALNO NEIZVESNIM SITUACIJAMA.

Drugi faktor objašnjava 6.49% varijanse a rotiran 8.67%. Ajtemi koji ga određuju govore o anksioznosti pred autoritetom kao i strahu kakva će biti procena od strane sagovornika, te ga stoga nazivamo kao i faktor 1 u originalu ovog mernog instrumenta, SOCIJALNO-EVALUACIONA ANKSIOZNOST.

Treći faktor objašnjava 5.16% varijanse a rotiran 7.83%. Sadržaj ovog faktora čine četiri ajtema koja ukazuju na osećaj nižeg samopoštovanja u smislu izbegavanja situacija zbog straha od osude drugih ljudi, njihovog odbacivanja ili osramoćenja pred njima, te ga stoga tako i nazivamo NISKO SAMOPOŠTOVANJE.

Četvrti izdvojeni faktor objašnjava najmanji procenat varijanse i to 4.10% dok rotiran objašnjava 6.47%. Struktura njegovih ajtema ukazuje na nesigurnu ličnost i nezadovoljstvo samim sobom u svakom pogledu, te je ovaj faktor nazvan HIPEROSETLJIVOST NA ODBACIVANJE.

Korelacije agresivnosti i socijalne anksioznosti

Na našem uzorku, nije utvrđena značajna povezanost između ukupnih skorova agresivnosti i socijalne anksioznosti, ali je utvrđeno da postoje značajne povezanosti između ukupnog skora agresivnosti i većine apstrahovanih faktora socijalne anksioznosti, kao i pojedinih faktora agresivnosti i pojedinih faktora anksioznosti i to:

1. indirektna i verbalna latentna agresivnost značajno koreliraju sa svim faktorima socijalne anksioznosti i
2. fizička latentna agresivnost i ukupni skor agresivnosti značajno koreliraju sa drugim, trećim i četvrtim faktorom socijalne anksioznosti (tabela 3).

Tabela 3. Interkorelacije između varijabli agresivnost i socijalna anksioznost za ukupan uzorak

N=368	faktor1	faktor2	faktor3	faktor4	USAN
VM r	-0.03	0.07	0.07	0.08	-0.03
sig	0.569	0.170	0.194	0.140	0.569
FM r	-0.02	0.05	0.09	0.08	-0.02
sig	0.632	0.330	0.069	0.148	0.632
IN r	0.11	0.19	0.21	0.23	0.11
sig	0.029	0.000	0.000	0.000	0.029
VL r	0.20	0.29	0.24	0.23	0.20
sig	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
FL r	0.03	0.13	0.15	0.18	0.03
sig	0.508	0.012	0.004	0.000	0.508
USAG r	0.07	0.18	0.19	0.20	0.07
sig	0.165	0.000	0.000	0.000	0.165

Napomena:

USAG - ukupan skor agresivnosti; VM - verbalna manifestna agresivnost; FM - fizička manifestna agresivnost; IN - indirektna agresivnost; VL - verbalna latentna agresivnost; FL - fizička latentna agresivnost; USAN - ukupan skor anksioznosti; faktor1 - inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama; faktor2 - socijalno evaluaciona anksioznost; faktor3 - nisko samopoštovanje; faktor4 - hiperosetljivost na odbacivanje

Korelacije su niske, kreću se u rasponu od $r=0.11$ do $r=0.29$, ali su statistički značajne, čime je potvrđena osnovna hipoteza da se na osnovu posedovanja jedne osobine ličnosti može predikтовati prisustvo druge osobine ličnosti. Interesantno je da manifestne forme agresivnosti (direktna agresija) nisu povezane sa socijalnom anksioznošću, kao i da generalna agresivnost jedino nije povezana sa faktorom inhibicije u socijalno neizvesnim situacijama.

U sledećem koraku, proveravali smo da li se stepen posedovanja merenih psiholoških varijabli može dovesti u vezu sa **polnim i uzrastnim razlikama**. Rezultati su prikazani u sledećoj tabeli, koja (iz praktičnih razloga, kao što su vidljivost i jasnoća rezultata) prezentuje samo statistički značajne rezultate.

Tabela 4. Povezanost agresivnosti i socijalne anksioznosti
 u odnosu na pol i uzrast

Prvi razred	faktor1 r (sig)	faktor2 r (sig)	faktor3 r (sig)	faktor4 r (sig)
VL dečaci		0.39 (0.008)	0.44 (0.002)	0.35 (0.016)
Devojčice	0.32 (0.019)			
FL dečaci				0.40 (0.005)
Devojčice	0.41 (0.003)	0.35 (0.012)		0.029 (0.035)
Drugi razred	faktor1 r (sig)	faktor2 r (sig)	faktor3 r (sig)	faktor4 r (sig)
VM dečaci				
Devojčice	0.28 (0.048)	0.39 (0.005)		
IN dečaci				
devojčice	0.28 (0.045)			
VL dečaci				
Devojčice	0.34 (0.014)	0.36 (0.009)		
Treći razred	faktor1 r (sig)	faktor2 r (sig)	faktor3 r (sig)	faktor4 r (sig)
VM dečaci		0.42 (0.033)		
Devojčice	-0.36 (0.003)	-0.29 (0.020)		
IN dečaci			0.42 (0.034)	
Devojčice				
VL dečaci			0.43 (0.028)	
Devojčice			0.29 (0.019)	0.37 (0.002)
FL dečaci			0.40 (0.042)	
Devojčice				
Četvrti razred	faktor1 r (sig)	faktor2 r (sig)	faktor3 r (sig)	faktor4 r (sig)
VM dečaci				
Devojčice		0.26 (0.023)		
IN dečaci	0.39 (0.043)	0.71 (0.000)	0.51 (0.007)	
devojčice	0.28 (0.013)	0.37 (0.001)	0.37 (0.001)	0.33 (0.004)
VL dečaci				
devojčice	0.26 (0.021)	0.38 (0.001)		
FL dečaci				
devojčice				0.26 (0.020)

Kao što se može videti iz tabele 4, kod **dečaka** od prvog do četvrtog razreda srednje škole statistički značajna povezanost postoji:

- u prvom razredu između verbalne latentne agresije (VL) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2), niskog samopoštovanja (faktor 3) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4) i fizičke latentne agresivnosti (FL) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4);
- u drugom razredu nema statistički značajne korelacije;

- u *trećem* razredu između verbalne manifestne agresije (VM) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2) kao i indirektna agresivnosti (IN), verbalne i fizičke latentne (VL i FL) i niskog samopoštovanja (faktor 3);
- u *četvrtom* razredu između indirektna agresivnosti (IN) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2), niskog samopoštovanja (faktor 3) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4)

To znači da se način ispoljavanja agresije kod dečaka menja sa uzrastom. U prvom razredu srednje škole verbalna agresivnost je izraz socijalne anksioznosti, u trećem razredu srednje škole dominira treći faktor socijalne anksioznosti, odnosno nisko samopoštovanje, koji je povezan sa većinom tipova agresije, dok u četvrtom razredu srednje škole imamo najveće korelacije ($r=0.71$) indirektna agresije koja izražava čak tri faktora socijalne anksioznosti.

Kod **devojčica** je nešto drugačija situacija pa statistički značajnu povezanost imamo između sledećih faktora:

- u *prvom* razredu između verbalne latentne agresivnosti (VL) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1) kao i između fizičke latentne agresivnosti (FL) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1), socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4);
- u *drugom* razredu između verbalne manifestne (VM) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2), zatim između indirektna agresivnosti (IN) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2) i između verbalne latentne agresivnosti (VL) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2);
- u *trećem* razredu između verbalne manifestne agresivnosti (VM) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktora 1) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2), a zatim između verbalne latentne agresivnosti (VL) i niskog samopoštovanja (faktor 3) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4);
- u *četvrtom* razredu između verbalne manifestne agresivnosti (VM) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2), zatim između indirektna agresivnosti (IN) i sva četiri faktora socijalne anksioznosti, između verbalne latentne agresivnosti (VL) i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama (faktor 1) i socijalno evaluacione anksioznosti (faktor 2) i na kraju između fizičke latentne agresivnosti (FL) i hiperosetljivosti na odbacivanje (faktor 4).

Dakle, kod devojčica, u prvom razredu srednje škole dominira fizička latentna agresivnost koja odražava većinu tipova socijalne anksioznosti, u drugom razredu srednje škole agresivnost se izražava kroz više tipova i to je uglavnom u vezi sa prva dva faktora anksioznosti; u trećem razredu srednje škole dominira verbalna agresija, i to tako da sa povećanjem anksioznosti opada latentna, a raste manifestna; dok u četvrtom razredu srednje škole agresivnost je indirektna i verbalna u odnosu na stepen socijalne anksioznosti.

Ovi rezultati takođe opravdavaju našu pretpostavku da se sa uzrastom menja i način ispoljavanja agresije, ali i doživljaj socijalne anksioznosti.

Polne razlike prema merenim psihološkim varijablama

Tabela 5. Značajnost polnih razlika prema ukupnim skorovima agresivnosti i socijalne anksioznosti

	N	pol	AS	SD	t-test	df	sig
USAG	125	muški	163.07	38.69	2.35	366	0.020
	243	ženski	153.19	38.01			
USAN	125	muški	73.36	17.68	-3.29	366	0.001
	243	ženski	80.07	18.93			

Upoređivanjem izračunatih vrednosti teorijske aritmetičke sredine za agresivnost (AS=225) i socijalnu anksioznost (AS=96), jasno je da su naši ispitanici **ispodprosečno** agresivni i anksiozni. Proverom značajnosti razlika dobijenih aritmetičkih sredina ukupnih skorova, utvrdili smo da su dečaci agresivniji, a devojčice anksioznije. Takođe, dobili smo statistički značajne razlike prema merenim faktorima agresivnosti u korist dečaka, kod fizičke manifestne agresivnosti ($t=5.61$, $df=195.83$, $p=0.000$) i fizičke latentne agresivnosti ($t=3.11$, $df=366$, $p=0.002$).

To znači da je opravdana naša hipoteza da postoje značajne polne razlike u stepenu ispoljavanja agresivnosti, i to tako da su dečaci ukupno agresivniji, i da tu agresivnost izražavaju fizičkom silom, latentno ili manifestno. U odnosu na ostale determinante agresivnosti nema polnih razlika.

Istim postupkom proverili smo i razlike u odnosu na varijablu socijalna anksioznost, i utvrdili da su devojčice u većoj meri nego dečaci inhibirane u socijalno neizvesnim situacijama ($t=2.78$, $df=288.53$, $p=0.006$), da u većoj meri iskazuju socijalno evaluacionu anksioznost ($t=2.53$, $df=284.69$, $p=0.012$) i da su hiperosetljivije na odbacivanje ($t=2.25$, $df=366$, $p=0.025$).

Dakle, potvrđena je premisa da je socijalna anksioznost polno određena. Devojčice su u značajno većoj meri socijalno anksiozne, one su više od

dečaka socijalno inhibirane, strepe od socijalne evaluacije kao i od odbacivanja vršnjaka.

DISKUSIJA

Istraživanjem je dobijeno nekoliko relevantnih nalaza o relacijama između agresivnosti i socijalne anksioznosti kod adolescenata, različitog pola i uzrasta. Najpre, utvrđeno je da ova dva konstrukta nisu u direktnoj vezi (mereni preko ukupnih skorova), ali da postoje značajne korelacije između ukupne agresivnosti i svih apstrahovanih faktora socijalne anksioznosti, osim sa faktorom inhibicije u socijalno neizvesnim situacijama. Takođe, apstrahovani faktori socijalne anksioznosti koreliraju sa faktorima agresivnosti, pri čemu forme direktne agresije nisu povezane ni sa jednom formom socijalne anksioznosti, čime je potvrđen hipotetisan heterogen odnos merenih konstrukata, u odnosu na njihov manifestni i latentni sadržaj.

Potom, utvrđeno je da postoje značajne polne razlike, odnosno, dečaci su agresivniji dok su devojčice anksioznije. Treći značajan nalaz je taj da se sa uzrastom menjaju forme ispoljavanja agresivnog ponašanja u odnosu na pol ispitanika. Konačno, rezultati ovog istraživanja pokazuju da su testirani ispitanici manje anksiozni i agresivni u odnosu na dobijeni prosek.

Kada je reč o **agresivnosti**, kao što je rečeno, utvrđeno je da na ukupnom skoru prednost imaju dečaci što potvrđuju i rezultati ranijih istraživanja (Bulut, 2006). Međutim, devojke imaju veću sklonost ka verbalnoj latentnoj agresivnosti i skoro identično kao i muškarci snažnoj indirektnoj agresivnosti, što je podudarno sa nekim prevalentnim istraživanjima (Kusy, 2011). Jedno od istraživanja na temu agresije mladih (Meichenbaum, 2006), govori o tome da su devojke sklonije indirektnoj agresiji, što autor obrazlaže kao njihovu spremnost da se suprotstave samo onome ko im je blizak, jer cene emocionalnu bliskost i empatiju koju još od malih nogu više iskazuju nego dečaci a koja je ujedno i potencijalni izvor kasnije psihičke snage i emocionalne izdržljivosti. Mogli bismo reći da su devojke verbalno snalažljivije a dečaci fizički dominantniji.

Ispitujući latentnu strukturu **socijalne anksioznosti**, utvrđeno je da je najdominantniji prvi izdvojeni faktor, imenovan kao *inhibiranost u socijalno neizvesnim situacijama* koji objašnjava najveći procenat (14.95%) varijanse. S obzirom na uzrast ispitanika, nalaz nije potrebno dodatno objašnjavati, ali je indikativno da jedino ovaj faktor nije povezan sa ukupnom agresivnošću, što je saglasno sa premisom da socijalna, emocionalna i kognitivna komponenta čine različite forme agresivnosti. Najverovatnije je da je izostanak očekivane značajne povezanosti između ukupnih skorova

agresivnosti i socijalne anksioznosti posledica "delovanja" ovog faktora u ukupnoj varijansi socijalne anksioznosti. U tom smislu, značajnost drugog izdvojenog faktora nazvanog *socijalno-evaluaciona anksioznost* dodatno argumentuju nalazi autora koji socijalnu anksioznost operacionalizuju upravo imenom drugog faktora, smatrajući da je strah od toga kako će nas drugi videti i proceniti i najveći uzročnik socijalne anksioznosti (Beck i Emery, 1985, prema Tovilović, 2004). Dobra vest je da je na našem uzorku utvrđeno da ispitanici iskazuju nešto niži stepen socijalne anksioznosti.

Kada je reč o polnim razlikama, pokazalo se da su, na nivou ukupne anksioznosti kao i po svim imenovanim faktorima devojčice anksioznije od dečaka. Pretpostavljamo da uticaj na socijalnu anksioznost imaju i nisko samopoštovanje kao i hiperosetljivost na odbacivanje. Ovaj nalaz možemo dovesti u vezu sa tim da postoje razlike u procesu vaspitanja u odnosu na pol, koje se kombinuju sa razlikama u neuroticizmu, odnosno emocionalnoj nestabilnosti i nižim stepenom samopouzdanja kod devojaka, što je utvrđeno većinom prevalentnih istraživanja.

Kao što smo na početku rekli, i pored toga što nije detektovana povezanost između ukupnih mera agresivnosti i anksioznosti, utvrđena je značajna povezanost pre svega, latentnih formi agresivnog ponašanja i indirektna agresivnosti sa različitim tipovima socijalne anksioznosti. Takođe, agresivnost korelira sa svim faktorima socijalne anksioznosti, osim sa socijalnom inhibicijom, što ponovo ide u prilog paradigmi navedenoj u uvodnom delu rada (Kunimatsu et al, 2012) o emocionalnoj šaržiranosti reaktivne agresije, odnosno, izostanku veze između direktne agresije i anksioznosti. Razumljivo je da inhibicija u socijalnim relacijama i strah od eksponiranja i procene ne moraju direktno biti konvertovane u ofanzivno ponašanje. Međutim, pojedine forme anksioznosti je moguće prepoznati u određenim agresivnim ispoljavanjima. Neka ranija istraživanja (Momirović i sar, 1998) su pokazala da je oralna agresija odlika ženskog pola. Zaključujemo da se socijalna anksioznost povezuje sa formama agresije koje nisu direktno (otvoreno) ispoljavane, i koje na neki način, mogu imati "kaput" socijalno prihvatljivih rešenja, što potvrđuje i niži stepen ukupne agresije na celokupnom uzorku u odnosu na pretpostavljenu. Zatim, ukupnu agresiju i fizičku latentnu agresiju ne izaziva doživljaj inhibicije u situacijama koje su socijalno neizvesne, nego pre strah od toga kako će ih okolina proceniti, što je u vezi sa niskim osećanjem samopoštovanja (nesigurnost u sebe), odnosno strahom od odbacivanja nakon te procene. To su pre okidači agresije, nego anticipacija inhibicije. Dakle, anksioznost kao izbegavajuće ponašanje očekivano korelira sa formama agresije koje takvo ponašanje podrazumeva (latentno, verbalno, indirektno). S druge strane, doživljaj nesigurnosti u sebe

mogući je okidač kompenzatornog agresivnog odgovora kao stila ponašanja. Prema nekim autorima (Sullivan et al, 2010) i kod agresije i kod anksioznosti postoje teškoće u mehanizmu regulacije emocija: teškoće u kontroli besa u ranom uzrastu vrlo uspešno prediktuje kasnije nasilje prema vršnjacima, dok rana bihevioralna inhibicija prediktuje kasnije simptome socijalne anksioznosti. Emocionalna disregulacija je prisutna u reaktivnoj agresiji, i to je nit koja potencijalno vezuje strah i agresiju, a dodatni argument je da su neki mentalni poremećaji, poput poremećaja pažnje i (hiper) aktivnosti definisani simptomima oba konstrukta. (Johnson, 2009)

Kada je reč o agresivnom i anksioznom ponašanju u odnosu na **uzrast i pol** ispitanika, utvrđeno je da kod dečaka u prvom razredu srednje škole, koji su generalno manje anksiozni, ta povezanost postoji između oba vida latentne agresije (verbalne i fizičke) i niskog samopoštovanja, hiperosetljivosti na odbacivanje i inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama. Moguće je da je nalaz posledica jedne emocionalne konfuzije usled promene okruženja i ranijeg mogućeg lošeg iskustva sa vršnjacima. Stoga je ova nesigurnost ispoljena samo u latentnim formama agresije, ne i u direktnim ispoljavanjima. U drugom razredu dolazi do perioda stagnacije i prilagođavanja. Međutim, u trećem razredu, postoji značajna povezanost sa verbalnom manifestnom agresijom i inhibiranosti u neizvesnim situacijama. Pretpostavljamo da je uzrok tome nesigurnost i nemogućnost uklapanja u novu sredinu. Time se pojačava unutrašnja agresija (statistički značajna povezanost sa indirektnom i oba tipa latentne agresije), koja ne može biti ispoljena pa se prenosi na situaciju i objekat kada su sigurni da neće biti ismejani. U četvrtom razredu, situacija je nešto drugačija jer je dominantna indirektna agresija kod dečaka i to u korelaciji sa prva tri faktora socijalne anksioznosti. Pretpostavljamo da je potisnuta agresija mogući izvor nasilja u tom uzrastu i da se ona u nemogućnosti ispoljavanja na objekat koji je uzrok te agresije, ispoljava na objekat koji je dostupan. Iz rezultata vidimo da je u prvom, trećem i četvrtom razredu srednje škole kod dečaka zajednička povezanost indirektna agresije i oba vida latentnih oblika agresije sa niskim samopoštovanjem i strahom od mišljenja vršnjaka. Sada su već dovoljno adaptirani tako da usvajaju manipulativne oblike ponašanja, izbegavajući kaznu i moguće odbacivanje.

S druge strane, nešto je drugačija slika rezultata kod devojčica pa tako u prvom razredu postoji statistički značajna povezanost verbalne latentne agresije sa inhibiranosti u socijalno neizvesnim situacijama a značajna je i povezanost fizičke latentne agresije sa hiperosetljivošću na odbacivanje. Sve ovo govori o tome da su devojčice iako anksiozne zbog novog okruženja i straha da li će biti prihvaćene i kako, spremne na verbalni duel dok spremnost na fizičko nasilje potiskuju. U drugom razredu postoji

povezanost između verbalne agresije sa blagom dominacijom manifestne kao i upotrebe indirektna agresije u slučaju kada su nesigurne kako će biti procenjene u pojedinim situacijama. Kod devojčica nema perioda stagnacije kao kod dečaka kojima treba da sagledaju prednosti i zamke socijalnog okruženja. Devojčice se od anksioznosti i potisnute agresije brane verbalizacijom ili na neki drugi inadekvatan način. U trećem razredu sve više dominira verbalna manifestna agresija a anksioznost iako postoji nije više tako vidljiva jer stiču samopouzdanje i žele da se dokažu kroz dominaciju među vršnjacima. Ovaj period je pretpostavljamo i najznačajniji u pogledu rasta i kulminacije agresivnosti kod devojčica. Četvrti razred je period kada su devojčice daleko spremnije od dečaka da svoju generalno prisutnu anksioznost manifestuju na razne načine agresivnog ponašanja sprečavajući tako da se primeti njihova latentna nesigurnost u interakciji sa drugim ljudima.

Dakle, možemo zaključiti sledeće: kod dečaka agresivnost se menja sa uzrastom, prati opšti trend, ali postoje i indikatori razvoja adaptibilnog socijalnog procesa jer se menja odgovor na različite forme socijalne anksioznosti. Na početku, to su oblici fizičke agresije (latentna i manifestna), a sa uzrastom, sve manje se javljaju otvorene forme agresivnosti, koje u poslednjoj godini školovanja zamenjuje u potpunosti indirektna agresivnost. U celom tom procesu, osećanje socijalne inhibicije nema nikakve veze sa formama agresivnog ponašanja. To je interesantno, jer socijalna inhibicija ima najveći procenat varijanse, i može se povezati sa tim da dečaci po prirodi nisu toliko anksiozni, nego su agresivni (za razliku od devojčica). Oni više strepe od toga kako će ih drugi proceniti u društvu i da li će biti prihvaćeni, nego sama nepoznata situacija.

Što se tiče korelacije u odnosu na uzrast kod devojčica, za razliku od dečaka, postoji povezanost agresivnosti i socijalne anksioznosti na svim uzrastima, kao i značajan uticaj prvog faktora anksioznosti tj. moguća inhibicija u socijalno neizvesnim situacijama. Zapazili smo dva trenda: prvo, vidljivo je da su zastupljeni svi oblici agresivnosti, osim otvorene fizičke agresije i drugo, za razliku od dečaka, one tokom celog procesa ispoljavaju te forme agresije (u manjem ili većem stepenu). Fizička latentna agresija je odgovor na strah od mogućeg odbacivanja, i to je slična reakcija kao kod dečaka.

Generalno gledajući, rezultati istraživanja ukazuju na to da se ličnosna preferencija ka eksternalizovanju ili interiorizovanju doživljaja straha opravdano smatra delovima istog psihološkog kontinuuma. Imajući u vidu da je odnos između sklonosti ka napadu ili ka povlačenju vrlo heterogen i definisan različitim etiološkim faktorima, polnim i starosnim razlikama, možemo reći da se strepnja od socijalne evaluacije i nesiguran doživljaj

selfa uopšte opravdano dovodi u kontekst (agresivnog) ponašanja prema okolini, kompenzovanog u latentne i indirektno forme, koje su socijalno neupadljive i kao takve prihvatljivije od eksplicitnog nasilja.

REFERENCE

- (1) American Psychological Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 4. Washington, DC: American Psychiatric Association; 2000. Text Revision.
- (2) Bulut, A. (2006) *Agresivnost i privrženost u prijateljskom odnosu srednjoškolaca*. Diplomski rad. Zagreb, Filozofski fakultet.
- (3) Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1995) Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, 66, 710–722.
- (4) Fite, P., Raine, A., Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., & Pardini, D. (2010) Reactive and proactive aggression in adolescent males: Examining differential outcomes 10 years later in early adulthood. *Criminal Justice and Behavior*, 37(2), 141–157.
- (5) Johnson, D. (2009) Emotional attention set-shifting and its relationship to anxiety and emotion regulation. *Emotion*, 9(5), 681–690.
- (6) Kunimatsu, M. M., & Marsee, M. M. (2012) Examining the Presence of Anxiety in Aggressive Individuals: The Illuminating Role of Fight-or-Flight Mechanism, *Journal of Research and Practice in Children's Services*, Vol. 39, No. 1.
- (7) Kusy, J. A. (2011) Relationship between indirect aggression and social anxiety in a college sample. Master Theses. *Student Theses & Publications*, 614, 20-27.
- (8) Little, T. D., Jones, S. M., Henrich, C. C., & Hawley, P. H. (2003) Disentangling the 'whys' from the 'whats' of aggressive behavior. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 122–133.
- (9) Meichenbaum, D. (2006) *Comparison of aggression in boys and girls: a case for gender-specific interventions*. University of Waterloo, Ontario, Canada.
- (10) Momirović, K., Hošek, A.V. (1998) Uticaj kognitivnih i konativnih faktora na kriminalno ponašanje. *Psihologija*. Vol. 31, br.1-2, 29-44.
- (11) Sullivan, T., Helms, S., Kliwer, W., & Goodman, K. (2010) Associations between sadness and angerregulation coping, emotional expression, and physical and relational aggression among urban adolescents. *Social Development*, 19(1), 30–51.
- (12) Tovilović, S. (2004) Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije između socijalne anksioznosti i iracionalnih uverenja. *Psihologija*, Filozofski fakultet, Novi Sad. Vol. 37 (1), 63-88.

AGGRESSION AND SOCIAL ANXIETY IN ADOLESCENTS

The main problem of this study was to determine whether aggression and social anxiety, as two relatively opposing forms of expressing psycho-physical reactive system "fight-or-flight", are interrelated and whether the level and the way of their manifestation depends on the gender and age differences. Applying A-87 questionnaire to measure aggressiveness and other questionnaires to measure social anxiety, 368 Medical and Technical high school students from Novi Sad are tested, 243 girls and 125 boys aged between 14 and 18 years.

High reliability of measurement instruments was established, and four factors of social anxiety were abstracted by factor analysis. Pearson's correlation method determined that there is no direct correlation between the total scores of the measured constructs, but that the factors of latent and indirect aggression correlated with all factors of social anxiety, as well as the overall aggressiveness is significantly in correlation with all the factors of social anxiety, except with inhibition in social uncertain situations. The finding confirms the premise that reactive aggression is manifested through indirect forms, the way of manifestation of social anxiety. One-way analysis variance found that the boys are more aggressive and the girls socially anxious, and that the forms of aggression and social anxiety vary in age.

KEY WORDS: aggressiveness / social anxiety

STANDARDI SAVETA EVROPE U OBLASTI PROBACIJE*

Ana Batrićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kao članica Saveta Evrope, Republika Srbija je dužna da poštuje i u svoje nacionalno zakonodavstvo implementira evropske standarde u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, a posebno alternativnih sankcija, uključujući i standarde probacije, supervizije i postpenalnog tretmana. U skladu sa tim, planirano je da se izmene postojeći i usvoje novi zakoni i podzakonski akti relevantni za problematiku izvršenja kako zavodskih tako i vanzavodskih krivičnih sankcija i mera. Ovi nacrti pravnih akata, čije usvajanje se još uvek očekuje, značajnu pažnju posvećuju upravo pitanju probacije, supervizije i postpenalnog tretmana prestupnika, kao naročito afirmisanim i delotvornim sredstvima za prevenciju recidiva i suzbijanje kriminaliteta. Zato autor u ovom radu analizira sadržinu Preporuke CM/Rec (2010)1 usvojene od strane Komiteta Ministara Saveta Evrope, koja sadrži takozvana Probacionih pravila i koja, zajedno sa drugim pravnim aktima ove regionalne organizacije, čini mrežu evropskih propisa kojima se uređuje izvršenje krivičnih sankcija. Autor takođe ukazuje na neophodnost usklađivanja postojećeg normativnog okvira Republike Srbije sa evropskim, kao i na potrebu da se obezbede uslovi za njegovo efikasno primenjivanje u praksi kroz formiranje adekvatnih službi, unapređenje kvaliteta rada postojećih službi, edukaciju sadašnjeg i regrutovanje novog stručnog osoblja i iznalazjenje resursa dovoljnih za njihovo redovno funkcionisanje.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

KLJUČNE REČI: probacija / postpenalni tretman / vanzavodske sankcije / supervizija / Savet Evrope

UVOD

U najširem smislu, pojam probacije obuhvata niz aktivnosti koje se preduzimaju prilikom izvršenja različitih vanzavodskih sankcija i mera, odnosno sankcija i mera koje se izvršavaju u zajednici (*community sanctions and measures*), poznatih i kao alternativne sankcije¹. Smisao tih sankcija i mera jeste da se nad prestupnikom sprovodi nadzor (supervizija), kao i da mu se pruže pomoć, podrška i usmeravanje u cilju podsticanja i unapređenja njegove socijalne inkluzije. U zavisnosti od rešenja zastupljenih u nacionalnim zakonodavstvima, poslovi probacije mogu uključivati različite aktivnosti: praćenje izvršenja obaveza prilikom odlaganja krivičnog gonjenja osumnjičenog ili zaključenja sporazuma o priznanju krivičnog dela, praćenje izvršenja mere zabrane napuštanja stana, sa ili bez elektronskog nadzora i mere zabrane prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem, organizaciju, sprovođenje i praćenje izvršenja kazne rada u javnom interesu i zaštitnog nadzora kod uslovne osude i izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, nadzor nad uslovno otpuštenim licem, postpenalni tretman i druge poslove. U pitanju je takozvano alternativno kažnjavanje, koje obuhvata različite postupke i mere kojima se izbegava vođenje krivičnog postupka, odnosno kažnjavanje za učinjene prekršaje i krivična dela ili se, u cilju uspešnije resocijalizacije osuđenog umesto kazne zatvora, određuje ispunjenje nekih obaveza, uključivanje u socijalno-pedagoški i ambulantni tretman ili delimično zatvaranje.²

Bez obzira na raznolikost rešenja, zemljama članicama Saveta Evrope, kojima pripada i Republika Srbija, zajedničko je to da aktivnosti koje spadaju u poslove probacije moraju sprovoditi u skladu sa odgovarajućim standardima, propisanim u pravnim aktima ove regionalne organizacije. Među njima najveći značaj imaju Probaciona pravila Saveta Evrope i upravo je nastojanje naše zemlje da oblast probacije uskladi sa standardima koji su u njima postavljeni jedan od povoda za sprovođenje zakonodavne reforme u domenu izvršenja krivičnih sankcija. Naime, naša zemlja do skora

¹ Konstantinović Vilić, S., Kostić, M.: Penologija, Sven, Niš, 2006, str. 240.

² Konstantinović Vilić, S., Kostić, M.: Penologija, Sven, Niš, 2006, str. 239. i Mrvić-Petrović, N, Đorđević, Đ.: Moć i nemoć kazne, Vojnoizdavački zavod, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1998., str. 96-97.

nije imala naročito iskustvo u primeni sankcija i mera koje su alternative kazni zatvora,³ a naponi u tom smeru čine se tek u proteklih nekoliko godina. Republici Srbiji predstoji usvajanje novog normativnog okvira kojim će biti regulisana kako oblast izvršenja krivičnih sankcija (posebno alternativnih krivičnih sankcija), tako i problematika postpenalnog tretmana. Za sada se ti dokumenti nalaze samo na nivou nacрта, odnosno predloga sledećih propisa: 1) Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2013. do 2020. godine⁴, 2) Zakona o izvršenju krivičnih sankcija⁵ i 3) Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera⁶. Pored toga, problematikom postpenalnog tretmana posebno se bavi Nacrt Strategije za socijalnu reintegraciju i prihvatanje osuđenih lica za period od 2012 do 2015. godine, jedan od rezultata zajedničkog rada Uprave za izvršenje krivičnih sankcija i Misije OEBS-a, predstavljen na javnoj raspravi u novembru 2012. godine.⁷

Postoje brojne okolnosti koje opravdavaju reformu zakonskog i podzakonskog okvira kojim je u našoj zemlji regulisana oblast izvršenja krivičnih sankcija i postpenalnog tretmana. Takozvana "kriza zatvora"⁸ nije zaobišla ni srpske penitencijarne ustanove, a prenaseljenost, nedovoljni kadrovski, prostorni i finansijski kapaciteti, odustvo odgovarajućih programa rada sa osuđenima, nesprovođenje postpenalnog prihvatanja, nedovoljna saradnja sa civilnim sektorom samo su neke od prepreka kako za uspešno ostvarivanje svrha kazne i kažnjavanja, tako i za punu harmonizaciju sa evropskim i svetskim standardima u ovoj oblasti⁹. Kao jedan od razloga za izmenu normativnog okvira kojim je u Republici Srbiji regulisana oblast izvršenja krivičnih sankcija navodi se, između ostalog, nastojanje da se

³ Mrvić-Petrović, N.: Alternativne sankcije i novo zakonodavstvo Republike Srbije, Temida, vol. 9, br. 1/ 2006., str. 55.

⁴Radna verzija Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji 2013-20120., <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvršenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 05.07.2013.

⁵Radna verzija Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1556/radna-verzija-zakona-o-izvršenju-krivicnih-sankcija.php>, 08.07.2013.

⁶Radna verzija Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, <http://www.mpravde.gov.rs/files/ZAKON%20O%20PROBACIJI%2013%205-13.doc>, 08.07.2013.

⁷Joka, D. (ur.): Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2011. godinu, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2012., 84-85. i Alternativne sankcije, Bilten, br. 3/2012, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2013.

⁸Mrvić-Petrović, N. Kriza zatvora. Beograd: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2007.

⁹ Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012., Kancelarija zaštitnika građana, Beograd, 2013., str. 32-44.

omogućiti implementaciju Probacionih pravila Saveta Evrope, usvojenih 2010. godine¹⁰. Upravo zbog toga se poznavanje sadržine ove Preporuke Komiteta ministara Saveta Evrope nameće kao neophodan preduslov za uspešno kreiranje, a potom i efikasnu primenu nacionalnih propisa koji su sa njom usklađeni.

PROBACIONA PRAVILA SAVETA EVROPE – POJAM I PRIMENA

Probacionim pravilima Saveta Evrope regulisano je osnivanje i funkcionisanje probacionih službi ili, kako ih Preporuka naziva, probacionih agencija (*probation agencies*), ali se ona primenjuju i na druge organizacije koje obavljaju poslove iz te oblasti i na druge državne organe, nevladine organizacije i privredne subjekte. Primena ovih Pravila mora se sprovoditi na način koji ne isključuje primenu drugih međunarodnih instrumenata relevantnih za zaštitu ljudskih prava i standarda koji olakšavaju tretman zatvorenika. Ova Pravila se tumače zajedno i u skladu sa Preporukom R (92) o Evropskim pravilima o sankcijama i merama koje se izvršavaju u zajednici¹¹, što znači da samo sinhronizovana implementacija ova dva dokumenta omogućava puno poštovanje evropskih standarda u oblasti probacije. Prilikom primene evropskih Probacionih pravila treba uzeti u obzir i druge relevantne preporuke Saveta Evrope. Tu spadaju: 1) Preporuka o osoblju nadležnom za implementaciju sankcija i mera¹², 2) Preporuka o medijaciji u oblasti izvršenja krivičnih sankcija¹³ 3) Preporuka o unapređenju implementacije Evropskih pravila o sankcijama i merama koje se izvršavaju u zajednici¹⁴, 4) Preporuka o uslovnom otpustu¹⁵, 5) Preporuka o postupanju zavodskog osoblja prema licima osuđenim na kaznu doživotnog zatvora i

¹⁰Rec (2010) 1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1575813>, 09.07.2013.

¹¹R (92) 16 on the European rules on community sanctions and measures, <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=574882&SecMode=1&DocId=605174&Usage=2>, 25.09.2013.

¹²R (97) 12 on staff concerned with the implementation of sanctions and measures, <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=566770&SecMode=1&DocId=574846&Usage=2>, 25.09.2013.

¹³Rec (99) 19 concerning mediation in penal matters, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=420059&Site=DC>, 25.09.2013.

¹⁴Rec (2000) 22 on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measures <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=534373&SecMode=1&DocId=377888&Usage=2>, 25.09.2013.

¹⁵ Rec (2003) 22 on conditional release (parol), <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=70103&Site=CM>, 25.09.2013.

drugim licima na izdržavanju dugotrajnih kazni¹⁶, 6) Preporuka o Evropskim zatvorskim pravilima¹⁷, 7) Preporuka o pružanju pomoći žrtvama krivičnih dela¹⁸ i 8) Preporuka o primeni mere pritvora, uslovima njegovog sprovođenja i odredbama za sprečavanje njegove zloupotrebe¹⁹.

OSNOVNI POJMOVI I PRINCIPI PROBACIJE

U svom uvodnom delu, Probaciona pravila Saveta Evrope definišu nekoliko najznačajnijih pojmova iz oblasti probacije. Pre svega, ovaj dokument određuje probaciju (*probation*) kao pojam koji obuhvata primenu kazni i mera koje se izvršavaju u zajednici, dakle, vanzavodskih sankcija i mera, u skladu sa zakonom i odlukom kojom su one izrečene prestupniku. Probacija uključuje niz aktivnosti i intervencija kao što su: nadzor, usmeravanje i pomaganje. Sa jedne strane, one imaju za cilj da pospeše socijalnu inkluziju prestupnika, dok, sa druge treba da unaprede bezbednost celokupne zajednice. Probaciona pravila definišu i pojam službe ili agencije za probaciju (*probation agency*) i to kao bilo koji organ (entitet) kome je zakonom povereno izvršenje zadataka i obaveza iz oblasti probacije. U zavisnosti od nacionalnog pravnog sistema, rad probacione službe može uključivati i informisanje i savetovanje pravosudnih i drugih nadležnih organa pri odlučivanju, davanje uputstava i podrške zatvorenicima tokom izdržavanja kazne kako bi se pripremili za otpust i ponovno uključivanje u život na slobodi, nadzor i pomaganje osuđenima na preвременom otpustu, sprovođenje postupaka restorativne pravde i pružanje pomoći žrtvama krivičnih dela. Sankcije i mere koje se izvršavaju u zajednici, odnosno vanzavodske ili alternativne sankcije i mere (*community sanctions and measures*) odnose se na sankcije i mere koje dopuštaju da prestupnik ostane u zajednici, pri čemu je njegova sloboda ipak ograničena nametanjem određenih uslova ili obaveza. Ovaj pojam odnosi se na bilo koju sanckiju izrečenu od strane sudske ili upravne (administrativne) vlasti, kao i na bilo koju meru preduzetu pre ili umesto kažnjavanja, kao i na modalitete izvršenja kazne zatvora izvan

¹⁶Rec (2003) 23 on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=75267&Site=CM>, 25.09.2013.

¹⁷Rec (2006) 2 on the European Prison Rules, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>, 25.09.2013.

¹⁸Rec (2006) 8 on assistance to crime victims, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1011109&Site=CM>, 25.09.2013.

¹⁹Rec (2006) 13 on the use of remand in custody, the conditions in which it takes place and the provision of safeguard against abuse, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1041281&Site=CM>, 25.09.2013.

zavodske ustanove. Postpenalni prihvat (*aftercare*) označava dobrovoljni proces reintegracije prestupnika u zajednicu nakon konačnog otpusta iz zatvora i to na konstruktivan i planiran način i uz sprovođenje nadzora.

Probaciona pravila Saveta Evrope postavljaju niz osnovnih principa probacije. Najpre je istaknuto da probacione službe treba da doprinose suzbijanju recidivizma kroz uspostavljanje kontakta sa prestupnicima, radi nadzora, kontrole, usmeravanja i pomaganja zatvorenicima na putu socijalne inkluzije. To pogoduje ne samo bezbednosti već i sprovođenju osnovnih principa pravde i pravičnosti. u skladu sa tim, od probacionih službi se očekuje da poštuju ljudska prava prestupnika i da sve intervencije sprovode na način koji garantuje uvažavanje dostojanstva, zdravlja, bezbednosti i dobrobiti prestupnika. Sa druge strane, propisano je da probacione službe moraju ispoštovati prava i slobode žrtava krivičnih dela uvek kada su nadležne za rad sa njima. Da bi osigurale da se svaki pojedinačni slučaj vodi u skladu sa principima pravde i pravičnosti, probacione službe moraju u potpunosti uzeti u obzir individualne karakteristike, okolnosti i potrebe prestupnika. Svoje intervencije one treba da sprovode bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao što je pol, rasa, boja kože, jezik, religija, invaliditet, seksualna orijentacija, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, pripadnost etničkoj manjini, imovinski status, rođenje ili druge okolnosti. Prilikom implementacije sankcije ili mere, službe za probaciju ne smeju da nametnu prestupniku bilo kakve dodatne obaveze ili ograničenja koja prevazilaze one koji su mu već određeni na osnovu sudske ili upravne (administrativne) odluke. Smeju mu odrediti samo obaveze koje su opravdane zbog težine krivičnog dela rizika od recidiva. Prestupnik treba da bude informisan o intervencijama koje se prema njemu preduzimaju, kao i da sa njima bude saglasan i da saraduje u procesu njihovog sprovođenja. Sprovođenje intervencije pre nego što je utvrđeno postojanje ili nepostojanje krivice nekog lica, nije moguće bez njegove saglasnosti. U fazi kada još nije utvrđena krivica, intervencija se mora sprovoditi tako da se ne krši pretpostavka nevinosti.

Probacione službe, njihovi zadaci, odgovornosti, i odnosi sa drugim subjektima, uređuju se nacionalnim zakonodavstvom. Probacija i dalje ostaje u nadležnosti državnih vlasti, čak i kada je sprovođenje određenih aktivnosti u vezi sa njom povereno drugim subjektima kao što su na primer udruženja građana ili volonterske organizacije. Rad službi za probaciju mora biti adekvatno finansiran. Nadležni organi treba maksimalno da koriste profesionalne savete i smernice službi za probaciju kako bi redukovale recidivizam i podstakle primenu alternativa lišenju slobode. Službe za probaciju treba da deluju u saradnji sa drugim javnim ili privatnim

organizacijama i lokalnim zajednicama, kako bi se promovisala socijalna inkluzija prestupnika, izašlo u susret složenim potrebama prestupnika i unapredila bezbednost u zajednici. Sve aktivnosti i intervencije koje preduzimaju službe za probaciju moraju ispunjavati najviše nacionalne i međunarodne etičke i profesionalne standarde.

Nacionalnim zakonodavstvom mora biti uspostavljen mehanizam koji omogućava pokretanje i vođenje dostupnih, nepristrasnih i efektivnih postupaka za izjavljivanje žalbi na sprovođenja probacije. Nad radom službi za probaciju mora se sprovoditi redovni inspekcijski nadzor od strane odgovarajućih državnih organa i ili nezavisni monitoring. Nadležne vlasti treba da nastoje da unaprede efektivnost poslova probacije tako što će podsticati istraživanja usmerena na rukovođenje politikama i praksama probacije. Takođe, nadležni državni organi i službe za probaciju treba da informišu medije i opštu javnost o svom radu kako bi podstakle da se bolje shvate i afirmišu njihova vrednost i uloga u društvu.

ORGANIZACIJA I OSOBLJE PROBACIONIH SLUŽBI

Struktura, status i izvori finansiranja službi za probaciju treba da odgovaraju obimu zadataka i odgovornosti koje su im poverene i da odražavaju značaj javnih poslova koje one obavljaju. Bez obzira na to da li je sprovođenje poslova probacije povereno javnim ili privatnim organizacijama, probacione službe treba da rade u skladu sa formalnim uputstvima, politikama i pravilima usvojenim od strane nadležnih organa. Ako je sprovođenje poslova probacije povereno privatnom subjektu, on mora imati odobrenje za rad izdato od strane nadležnih organa u skladu sa nacionalnim propisima.

Službe za probaciju treba da postupaju na način koji će obezbediti da njihovo osoblje uživa poštovanje predstavnika pravosudnih organa i organizacija civilnog društva. Istovremeno, od nadležnih državnih organa se očekuje da nastoje da to omoguće tako što će obezbediti odgovarajuće resurse, pažljiv odabir zaposlenih, adekvatnu nadoknadu za njihov rad i dobro upravljanje probacionim službama. Osoblje treba da bude odabrano u skladu sa potvrđenim kriterijumima, sa naglaskom na osobinama kao što su: integritet, humanost, profesionalna osposobljenost i personalna podobnost za obavljanje složenih zadataka koji se pred njih postavljaju. Svim zaposlenima u službama za probaciju treba omogućiti da učestvuju u edukaciji i obuci u skladu sa svojom ulogom i nivoom profesionalnih odgovornosti koje su im poverene. Takođe, svi zaposleni moraju proći početnu obuku kako bi usvojili potrebne veštine, znanja i vrednosti. Osoblje

se ocenjuje na priznat način i dodeljuju im se kvalifikacije prema nivou kompetentnosti, a zaposleni treba da održavaju i unapređuju svoje znanje i profesionalne sposobnosti kroz obuku i razvoj. Osoblje treba da bude obučeno i osposobljeno da svoja diskreciona ovlašćenja upotrebljava u skladu sa zakonom, etičkim principima, organizacionom politikom, savremenim metodološkim standardima i kodeksom ponašanja. Zaposleni koji rade ili koji treba da rade sa učiniocima nekih specifičnih krivičnih dela treba da prođu kroz specijalizovanu obuku. Prilikom obuke, posebna pažnja treba da bude posvećena potrebama prestupnika, ali i žrtvama koje su identifikovane kao naročito ranjive ili za koje je utvrđeno da imaju osobene potrebe.

Broj zaposlenih u službama za probaciju treba da bude dovoljan da omogući efikasan rad. Svaki zaposleni treba da vodi onoliki broj slučajeva koliki mu dopušta da nadzire, usmerava i pomaže prestupnicima na efektivan i human način, kao i da tamo gde je to moguće, radi sa njihovim porodicama i žrtvama. Ukoliko su zaposleni preopterećeni, na upravi je da pronade rešenje i uputi ih kojim zadacima da daju prednost. Uprava treba da nastoji da razvija i održi zdrave odnose i dobre kontakte sa drugim agencijama i partnerima, sa volonterskim organizacijama, sa javnim vlastima, sa medijima i sa opštom javnošću. Potrebno je omogućiti da se osoblje konsultuje o opštim pitanjima u vezi sa svojom profesionalnom praksom i uslovima rada. Naknada za rad, povlastice i uslovi rada zaposlenih u službi za probaciju treba da odgovaraju njihovoj profesiji i prirodi posla, kako bi se privuklo i zadržalo odgovarajuće stručno osoblje. U obavljanje određenih poslova probacije mogu se uključiti i volonteri, koji moraju biti odabrani, podržani i opskrbljeni na odgovarajuć način.

ODGOVORNOST I ODNOSI SA DRUGIM ORGANIMA I SLUŽBAMA

Službe za probaciju dostavljaju potrebne informacije pravosudnim i drugim nadležnim organima u skladu sa nacionalnim zakonom. Ove informacije se po pravilu odnose na okolnosti od kojih zavisi lišenje slobode, kao i mogućnost za primenu nezavodskih sankcija i mera, kako uopšte tako i u svakom pojedinačnom slučaju. Kada se zahteva podnošenje pojedinačnih izveštaja, nadležni organ mora jasno odrediti koje informacije su mu potrebne. Službe za probaciju redovno podnose nadležnim organima opšte izveštaje i povratne informacije o svom radu. Od njih se očekuje da funkcionišu u saradnji sa drugim organima pravosudnog sistema i uz podršku civilnog sektora, kako efikasno izvršavaju svoje zadatke i dužnosti. Povrh toga, službe za probaciju treba da podstiču i podržavaju druge organe da

izvršavaju svoje nadležnosti na način koji omogućava da se izađe u susret potrebama prestupnika kao članova društva. Bilo da ove službe funkcionišu kao odvojeni organi ili u okviru službe za izvršenje krivičnih sankcija, potrebno je da ova dva subjekta blisko saraduju, kako bi se doprinelo što uspešnijem prelasku prestupnika sa života u zatvoru na život u zajednici. Po potrebi, službe za probaciju mogu sklapati sporazume o saradnji sa drugim organima. Ovi sporazumi sadrže uslove saradnje i međusobnog pomaganja kako uopšte, tako i u vezi sa pojedinačnim slučajevima. Probacionim pravilima Saveta Evrope propisano je da sve države moraju usvojiti nacionalne zakone koji će sadržati formalna i jasna pravila u vezi sa profesionalnom poverljivošću, zaštitom podataka i razmenom informacija. Prilikom zaključivanja sporazuma o saradnji između službi za probaciju i drugih državnih organa, ova pravila moraju biti posebno specifikovana.

POSLOVI PROBACIJE

Službe za probaciju u okviru svojih zadataka obavljaju niz aktivnosti koje se jednim imenom nazivaju "poslovi probacije". Probaciona pravila ističu da će obim i sadržina tih poslova zavisiti od nacionalnog zakonodavstva, te da poslovi probacije mogu obuhvatati: pripremanje izveštaja o prestupnicima koji se podnose nadležnim pravosudnim organima u fazi postupka koji prethodi odlučivanju o vrsti i meri krivične sankcije, pripremanje drugih izveštaja savetodavnog karaktera namenjenih nadležnim organima, izvršenje kazne rada u javnom interesu, sprovođenje mere supervizije, sprovođenje elektronskog nadzora, rad sa porodicom prestupnika, pružanje prestupniku pomoći prilikom socijalne reintegracije i sprovođenje postpenalnog tretmana.

U zavisnosti od nacionalnog pravnog sistema, službe za probaciju mogu pripremati izveštaje o prestupnicima i to u fazi postupka koja prethodi odlučivanju o sankciji. Na osnovu ovih izveštaja, nadležni pravosudni organ treba da odluči da li će nastaviti sa krivičnim gonjenjem, odnosno koju sankciju ili meru će izreći. Tada službe za probaciju treba redovno da komuniciraju sa sudskim vlastima i utvrde kada je potrebno podnošenje takvog izveštaja. Izveštaji koji prethode odlučivanju o sankciji treba da budu zasnovani na jasno identifikovanim informacijama i verifikovani i dopunjeni novim podacima tokom krivičnog postupka. Licima kojima se stavlja na teret neko krivično delo treba omogućiti da se uključe u pripremanje ovih izveštaja i, ako je moguće, njihovo mišljenje treba da bude izraženo u samom izveštaju. Takođe, sadržaj ovog izveštaja treba uvek proslediti tom licu i njegovom pravnom zastupniku. Službe za

probaciju mogu da sastavljaju i druge izveštaje na zahtev nadležnih organa. Ovi izveštaji mogu sadržati sugestije u vezi sa: a) podobnošću prestupnika da bude pušten na slobodu, b) posebnim uslovima koji se uzimaju u obzir prilikom odlučivanja o otpustu i c) intervenciji koju je potrebno preduzeti kako bi se prestupnik pripremio za otpust. Prestupnicima treba omogućiti da učestvuju u pripremanju izveštaja i njihovo mišljenje treba uključiti u izveštaj ukoliko je dostupno, a prestupnik i njegov pravni zastupnik moraju se upoznati sa sadržinom izveštaja.

Rad u javnom interesu predstavlja alternativnu sankciju, odnosno sankciju koja se izvršava u zajednici, a koja podrazumeva obavljenje rada bez naknade u korist zajednice, koji je organizovan i nadziran od strane službe za probaciju i čiji je smisao da prestupnik stvarno ili simbolično nadoknadi štetu koju je svojim delom naneo zajednici. Rad u javnom interesu ne sme biti takav da izlaže prestupnika stigmatizaciji, a od službi za probaciju se očekuje da mu odrede radne zadatke koji pogoduju razvoju njegovih znanja i veština i njegovoj socijalnoj inkluziji. Rad ne treba da se sprovodi radi ostvarivanja finansijske dobiti službe za probaciju, njenog osoblja ili radi ostvarivanja drugog profita. Prilikom izbora zadataka, služba za probaciju treba da vodi računa o bezbednosti zajednice kao i o sigurnosti lica u čiju korist se taj rad obavlja. U odnosu na prestupnike koji obavljaju rad u javnom interesu treba da budu primenjene sve mere predostrožnosti koje se tiču bezbednosti i zdravlja na radu, pri čemu one ne smeju biti strožije od mera koje se primenjuju prema ostalim radnicima. Službe za probaciju treba da razviju programe poslova koji se mogu obavljati u sklopu rada u javnom interesu, koji uključuju široku lepezu zadataka prilagođenih veštinama i potrebama prestupnika. Posebno je važno obezbediti poslove koje mogu obavljati žene, lica sa invaliditetom, mlađa punoletna lica i starije osobe. Prestupnike treba uvek pitati koji tip posla su sposobni da obavljaju.

U zavisnosti od nacionalnog zakonodavstva, službe za probaciju mogu sprovoditi i nadzor odnosno superviziju nad prestupnikom i to pre, tokom i nakon suđenja, kao što je, na primer nadzor tokom uslovnog otpusta, jemstva, uslovnog odlaganja krivičnog gonjenja, uslovne osude i prevremenog otpusta. Prilikom nadziranja treba uzeti u obzir osobenosti i različite potrebe svakog pojedinačnog prestupnika. Nadzor ne treba sagledavati samo kao instrument za kontrolu prestupnika, već i kao sredstvo da mu se pruže savet, pomoć i motivacija. Ako je to potrebno, nadzor se može kombinovati sa drugim intervencijama koje sprovode službe za probaciju ili drugi organi, kao što su, na primer: obuka, razvoj veština, omogućavanje zaposlenja i tretman. Kada se elektronski nadzor

primenjuje u sklopu nadzora prestupnika, treba ga kombinovati sa intervencijama osmišljenim da doprinesu rehabilitaciji i odvraćanju od kriminalnog ponašanja. Stepenn (intenzitet) elektronskog nadzora ne treba da bude viši od onog koji je neophodan u konkretnom slučaju, uzimajući u obzir težinu učinjenog krivičnog dela i rizika za bezbednost zajednice. Ako je to moguće i u skladu sa nacionalnim zakonom, službe za probaciju mogu, bilo neposredno bilo posredstvom partnerskih službi i organizacija, pružeti podršku savete i informacije porodicama prestupnika.

Kada su službe za probaciju odgovorne nadzor prestupnika nakon otpusta, potrebno je da one deluju u saradnji sa zatvorskom upravom, sa prestupnicima i njihovim porodicama i sa zajednicom, kako bi se izvršile adekvatne pripreme za otpust prestupnika i njihovu reintegraciju u društvenu zajednicu. Potrebno je da službe za probaciju uspostave kontakte sa nadležnim službama u zatvoru, kako bi se pružila podrška prestupnicima za njihovu reintegraciju u socijalnu i radnu sredinu nakon otpusta. Službama za probaciju mora se omogućiti pristup zatvorenicima, da bi mogle da im pomognu prilikom priprema za otpust i planiranja reintegracije. Pored toga, potrebno je omogućiti osuđenima da ostvare kontinuitet u radu, odnosno da na slobodi nastave sa bilo kojim konstruktivnim poslom otpočetim u zatvoru. Supervizija u ranoj fazi nakon otpusta ima za cilj da omogući podmirivanje potreba osuđenika u vezi sa njegovom reintegracijom, kao što su: zapošljavanje, smeštaj i uključivanje u obrazovni sistem kako bi se obezbedilo njegovo prilagođavanje na uslove života na slobodi i smanjio rizik od recidiva ili drugih štetnih posledica.

I sprovođenje postpenalnog tretmana može spadati u poslove probacionih službi. Postpenalni tretman se odvija u dva vida: u obliku unutrašnje pomoći, koja se ogleda u davanju saveta, podsticaja i usmerenja, i spoljne pomoći, koja se sastoji u obezbeđenju materijalne podrške, privremenog smeštaja, zaposlenja i rešavanju porodičnih problema.²⁰ Prema Probacionim pravilima Saveta Evrope, ukoliko je to dopušteno nacionalnim zakonom služba za probaciju može na dobrovoljnoj osnovi nastaviti da bivšim osuđenima pruža usluge postpenalnog prihvata i nakon što su ispunjene sve obaveze koje slede nakon otpusta, kako bi im pomogla da nastave da žive u skladu sa zakonom.

²⁰ Bošković, M., Radoman, M.: Penologija, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2002., str. 144.

SUPERVIZIJA

Sam postupak supervizije, odnosno nadzora, prema evropskim probacionim standardima sačinjen je od nekoliko aktivnosti, i podrazumeva: procenu, planiranje, intervencije, evaluaciju i vođenje evidencije. Ako je potrebno, pre i tokom supervizije, vrši se procena prestupnika. Probaciona pravila preporučuju da se procena sprovodi u sledećim slučajevima: 1) prilikom odabira sankcije ili mere koja će biti izrečena prestupniku ili kada se razmatra mogućnost skretanja (diverzije) sa formalnog toka krivičnog postupka; 2) na početku perioda u kome će prestupnik biti podvrgnut nadzoru (superviziji); 3) uvek kada nastupe značajnije promene životnih okolnosti prestupnika; 4) kada se razmatra mogućnost promene stepena intenziteta nadzora i 5) nakon što je izvršena mera pojačanog nadzora prestupnika. Procena prestupnika sastoji se od sistematskog i produbljenog razmatranja svakog pojedinačnog slučaja uključujući i: procenu rizika, procenu postojanja pozitivnih faktora i uviđanje potreba samog prestupnika, razmatranje mera i intervencija koje bi trebalo preduzeti kako bi se te njegove potrebe podmirile, kao i ispitivanje načina na koji bi prestupnik reagovao na moguće intervencije. Predviđeno je da prestupnik uvek kada je to moguće aktivno učestvuje i da svoj doprinos formalnoj proceni. Zbog toga se prilikom vršenja procene nastoje uzeti u obzir stavovi, lične sklonosti, kao i sposobnost i odgovornost prestupnika da u budućnosti izbegava kršenje propisa, te da se ponaša u skladu sa zakonom. Prestupnici moraju biti upoznati sa tokom i ishodima postupka procene. Inače, naglašeno je da se procenjivanje prestupnika ne vrši jednokratno, već da predstavlja jedan kontinuirani proces, kao i da se tačnost (istinitost) i relevantnost rezultata procene periodično ažuriraju. Osoblje službe za probaciju treba da bude obučeno da vrši procene prestupnika u skladu sa važećim propisima. Kada nacionalni sistemi koriste određene instrumente za procenu, osoblje treba da bude osposobljeno da razume njihove moguće vrednosti i ograničenja, kao i da ih koristi u formiranju stručne procene.

Rad službe za probaciju treba da se sprovodi u skladu sa planom implementacije svih sankcija i mera, koji je prethodno osmišljen i pripremljen od strane nadležnih organa i priključen dosijeu prestupnika. Smisao takvog plana jeste da omogući zaposlenima i prestupnicima da procene u kolikoj meri je ostvareni napredak usklađen sa postavljenim ciljevima. Plan se zasniva na inicijalnoj proceni prestupnika i u njemu se navodi koje će se intervencije i mere primenjivati tokom supervizije. Kao i u slučaju procene prestupnika, i prilikom sastavljanja plana rada očekuje se njegovo aktivno učesće i saglasnost, naravno, u meri u kojoj je moguće obezbediti ih. Tokom

supervizije, prema prestupniku se mogu primenjivati određene intervencije, odnosno mere. One treba da budu usmerene na postizanje njegove rehabilitacije i imaju za cilj da ga odvrate od kriminalnog ponašanja. Zbog toga je potrebno da one budu konstruktivne i srazmerne izrečenoj sankciji. Prilikom intervencija, službe za probaciju treba da primenjuju različite metode rada, zasnovane na interdisciplinarnom pristupu i saznanjima stečenim na osnovu relevantnih naučnih istraživanja. Prestupnici moraju biti informisani o intervenciji čije se sprovođenje u odnosu na njih predlaže. Pri tome, treba nastojati da se prestupniku omogući da aktivno učestvuje u izvršenju intervencija. Prilikom dogovaranja o konkretnim intervencijama i upućivanja prestupnika na druge nadležne organe, službe za probaciju treba da se pozivaju na druga tela, organizacije i službe koje im pružaju podršku u radu. Neovisno od broja lica koja su uključena u rad sa prestupnikom, uvek se mora odrediti jedno odgovorno lice – član osoblja čiji će zadatak biti da proceni, elaborira i koordinira opšti plan rada, kao i da obezbedi kontakt sa svakim pojedinačnim prestupnikom. To je naročito važno u situacijama kada se u odnosu na jednog prestupnika primenjuje nekoliko različitih intervencija, odnosno kada je u sprovođenje intervencija uključeno nekoliko različitih organa, organizacija ili službi.

Napredak svakog pojedinačnog prestupnika evaluira se u pravilnim vremenskim razmacima, što utiče na sadržinu plana rada tokom preostalog dela supervizije. Rezultati evaluacije imaju uticaj na obim u kome će se inicijalni plan rada sa prestupnikom redefinisati i sprovesti u toku postupka supervizije. Rezultati evaluacije pokazuju u kojoj meri aktivnosti koje se sprovode na osnovu plana rada doprinose postizanju željenih ciljeva. Službe za probaciju treba da budu ovlašćene da predlažu nadležnom organu da izmeni ili obustavi sprovođenje supervizije kada smatraju da je to potrebno. I stav prestupnika o superviziji treba da bude uključen u evaluaciju. Konačna evaluacija sprovodi se kraju perioda supervizije, a prestupnici se moraju informisati o činjenici da će evaluacija ostati u njihovom dosijeu i da se u budućnosti nadležni subjekti mogu na nju pozivati. Saglasnost prestupnika sa supervizijom i njegovo aktivno učešće imaju veliki značaj za njeno kvalitetno sprovođenje. Zato službe za probaciju treba da obezbede da se on saglasi sa supervizijom i svim uslovima u vezi sa njom, kao i da aktivno učestvuje u njenom sprovođenju. Pri tome je posebno istaknuto da službe za probaciju ne treba da se oslanjaju na pretnju sankcijom kao na jedino sredstvo za obezbeđenje te saglasnosti. Prestupnici moraju biti u potpunosti upoznati sa obavezama i uslovima čije se ispunjavanje od njih zahteva tokom sprovođenja supervizije, sa dužnostima i odgovornostima poverenika koji je sprovode, kao i sa posledicama koje bi nastupile u slučaju da ne pridržavanja uslova

supervizije. Ukoliko prestupnik ne poštuje neki od uslova, poverenik zadužen za sprovođenje supervizije je dužan da odmah odreaguje, vodeći računa o okolnostima pod kojima je došlo do kršenja obaveza.

Sve službe za probaciju treba da vode formalnu, tačnu i aktuelnu evidenciju o svom radu. Ovakva evidencija po pravilu treba da sadrži lične podatke o pojedincima, relevantne za implementaciju krivičnih sankcija ili drugih mera, podatke o kontaktima koje su oni ostvarili sa službom, kao i o poslovima i aktivnostima koje su u vezi sa tim preduzeti. Takođe, potrebno je da službe za probaciju evidentiraju i podatke o proceni, planiranju i evaluacijama prestupnika. Evidencije se vode u skladu sa principom poverljivosti i zaštite podataka prema nacionalnim zakonima. Poverljive informacije mogu se proslediti samo drugim nadležnim organima u skladu sa strogim procedurama i smeju se upotrebiti isključivo za ostvarivanje jasno definisanih ciljeva. Vođenje evidencije je važno sredstvo za obezbeđenje odgovornosti nadležnih subjekata. Evidencija se redovno proverava od strane uprave i mora se na zahtev nadležnih organa učiniti dostupnom radi sprovođenja formalne inspekcije i nadzora. Službe za probaciju moraju biti u svakom trenutku u stanju da podnesu pravosudnim i drugim nadležnim organima izveštaj o svom radu, o napretku koji je prestupnik ostvario, kao i o njegovoj saglasnosti sa sprovođenjem supervizije. Prestupnici moraju imati pristup svom dosijeu u meri u kojoj je to dopušteno prema nacionalnim zakonima i na način kojim se ne krši pravo na privatnost drugih lica. Takođe, prestupnici imaju pravo da osporavaju istinitost sadržine tih dokumenata.

DRUGI POSLOVI PROBACIONIH SLUŽBI

U zavisnosti od rešenja u nacionalnom zakonodavstvu, službe za probaciju mogu obavljati još neke poslove pored onih koji se smatraju "redovnim". Tu spadaju: rad sa žrtvama krivičnih dela, sprovođenje postupaka restorativne pravde i rad na prevenciji kriminaliteta. Ako je nacionalnim zakonima predviđeno da službe za probaciju u okviru svojih poslova pružaju usluge žrtvama krivičnih dela, one su u obavezi da im pomognu da se suoče sa posledicama krivičnog dela učinjenog na njihovu štetu, uzimajući u obzir različitost njihovih potreba. Kako bi se obezbedilo da potrebe žrtava budu u punoj meri zadovoljene, službe za probaciju treba da saraduju sa službama za pružanje podrške žrtvama. Ako je predviđeno da službe za probaciju ostvaruju kontakte sa žrtvama krivičnih dela i/ili da traže njihovo mišljenje, potrebno je da žrtve budu jasno informisane o činjenici da se odluka o sankcionisanju prestupnika donosi na osnovu niza faktora, a ne samo na

osnovu štete koju je žrtva pretrpela u konkretnom slučaju. Čak i ukoliko službe za probaciju ne ostvaruju neposredan kontakt sa žrtvama krivičnih dela, prava i potrebe žrtava moraju se uvažavati prilikom sprovođenja intervencija prema prestupniku. Pored toga, treba insistirati na tome da se podigne svest prestupnika o šteti koju je svojim ponašanjem nanео žrtvi kao i o njegovoj odgovornosti za istu.

U pravnim sistemima gde su službe za probaciju uključene u restorativne procese, prava i odgovornosti prestupnika, žrtava i zajednice moraju biti jasno definisane i saopštene javnosti. Osoblje službi za probaciju koja učestvuje u restorativnim procesima mora proći odgovarajuću obuku. U svakom slučaju, bitno je da prilikom sprovođenja restorativnih procesa težište bude na otklanjanju štetnih posledica prestupa. Probacione službe mogu svojim radom doprineti prevenciji kriminaliteta. U kolikom obimu će one to činiti zavisi od konkretnih rešenja svakog pojedinačnog pravnog sistema. Ukoliko je tako predviđeno nacionalnim zakonodavstvom, stručni nalazi i mišljenja kao i iskustva u radu agencija za probaciju će se upotrebljavati za razvoj strategija za suzbijanje kriminaliteta. Pri tome treba imati u vidu i mogućnost raznih vidova saradnje – zajedničkih poduhvata i partnerstava između različitih subjekata.

JAVNOST I MEHANIZMI KONTROLE RADA PROBACIONIH SLUŽBI

Nacionalnim zakonima mora biti predviđen jednostavan, dostupan i efektivan postupak za istraživanje navoda iz žalbi u vezi sa sprovođenjem postupka probacije. Ovi postupci moraju biti pravični i nepristrasni. U svakom slučaju, potrebno je da podnosilac žalbe bude blagovremeno informisan o postupku i nalazima istrage povodom žalbe. Službe za probaciju moraju obezbediti postojanje odgovarajućih sistema za monitoring njihovog rada i načine za poboljšanje njihove prakse, kako bi se osiguralo sprovođenje probacije u skladu sa propisanim standardima. Službe za probaciju odgovorne su za svoje postupanje pred nadležnim organima i podvrgavaju se redovnom inspekcijskom nadzoru od strane državnih inspekcijskih organa i/ ili nezavisnom monitoringu. One su dužne da u punoj meri saraduju sa subjektima koji kontrolišu njihov rad i da se obzirno ponašaju prema vršiocima kontrole. Mediji i javnost treba da ostvaruju redovan uvid u podatke o radu službi za probaciju i da se informišu o ciljevima i rezultatima njihovog rada. Osim postizanja javnosti i transparentnosti rada probacionih službi, time se doprinosi podizanju svesti javnosti o njihovom značaju, vrednosti i ulozi u društvu. U skladu sa tim, nadležne organe treba podsticati da objavljuju redovne izveštaje o napretku ostvarenom u oblasti probacije. Izjave i

saopštenja u vezi sa politikom i praksom službi za probaciju treba da budu dostupne i drugim organima, korisnicima njihovih usluga, kao i opštoj javnosti na nacionalnom i međunarodnom nivou, kako bi se unapredilo poverenje javnosti u ove subjekte i podigli standardi i kvalitet prakse probacije.

POSTOJEĆE STANJE U REPUBLICI SRBIJI

I normativni okvir Republike Srbije poznaje sankcije i mere koje odgovaraju pojmu probacije, onako kako je definisan Probacionim pravilima Saveta Evrope. Kao što je već istaknuto, Probaciona pravila Saveta Evrope određuju pojam probacije prilično ekstenzivno, podvodeći pod njega sve neinstitucionalne (alternativne) sankcije i mere, odnosno sankcije i mere koje se izvršavaju u zajednici, sa posebnim akcentom na nadzoru, pomaganju, usmeravanju i pospešivanju socijalne inkluzije prestupnika. U Republici Srbiji tu spadaju, pre svega: izvršenje kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje²¹, zatim, izvršenje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom²², kao i izvršenje kazne rada u javnom interesu²³. Pod pojam probacije u smislu Probacionih pravila Saveta Evrope spada i primena elektronskog nadzora prema okrivljenom²⁴, kao i izvršenje neke od obaveza koje predstavljaju uslov za odlaganje krivičnog gonjenja za krivična dela zaprečena novčanom kaznom ili kaznom zatvora do 5 godina²⁵.

I radna verzija (nacrt) Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera koristi pojam "probacija izvršenja", definišući ga kao postupak izvršenja vanzavodskih sankcija i mera izrečenih u krivičnom i prekršajnom postupku koje se izvršavaju u zajednici²⁶. Poslovi probacije izvršenja se obavljaju radi zaštite društva od kriminaliteta izvršenjem krivičnih sankcija i mera u zajednici sa ciljem resocijalizacije i reintegracije osuđenih. Prema nacrtu Zakona o probaciji, poslovi probacije izvršenja se obavljaju u sledećim situacijama: 1) prilikom odlučivanja o krivičnom gonjenju, 2) prilikom odlučivanja o određivanju i izvršenju mera obezbeđenja prisustva okrivljenog, 3) prilikom

²¹ Čl. 174a. – 174e., Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011. (u daljem tekstu: ZIKS)

²² Čl. 186. 191a. ZIKS

²³ Čl. 181. – 184. ZIKS

²⁴ Čl. 250a. – 250b. ZIKS

²⁵ Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013 i 45/2013.

²⁶ Član 1., Radna verzija Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, <http://www.mpravde.gov.rs/files/ZAKON%20O%20PROBACIJI%2013%205-13.doc>, 08.07.2013. (U daljem tekstu: Nacrt Zakona o probaciji).

izbora vrste krivične sankcije i 4) prilikom izvršenja krivične sankcije izrečene učiniocu krivičnog dela. Poslovi probacije izvršenja obavljaju se na osnovu odluke javnog tužioca, suda ili na zahtev zavoda za izvršenje krivičnih mera i sankcija.²⁷ U poslove probacije izvršenja, prema Nacrtu Zakona o probaciji spadaju: 1) praćenje izvršenja obaveza prema odluci javnog tužilaštva, kada se u odnosu na osumnjičenog odlaže krivično gonjenje, kao i kada se takve obaveze sprovode u vezi sa zaključenim sporazumom o priznanju krivičnog dela; 2) praćenje izvršenja mere zabrane napuštanja stana, sa ili bez elektronskog nadzora, (kućni pritvor) i mere zabrane prilaženja, sastajanja ili komuniciranja sa određenim licem; 3) organizacija, sprovođenje i praćenje izvršenja kazne rada u javnom interesu i zaštitnog nadzora kod uslovne osude; 4) organizacija, sprovođenje i praćenje izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje (u daljem tekstu: kućni zatvor); 5) nadzor nad uslovno otpuštenim licem; 6) pružanje podrške i pomoći licu posle izvršene kazne zatvora i 7) drugi poslovi koji su od značaja za obavljanje poslova proveravanja.²⁸

Poslove probacije izvršenja obavlja organizaciona jedinica nadležna za tretman i alternativne sankcije u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija pri Ministarstvu nadležnom za pravosuđe. Za poslove probacije izvršenja stvarno je nadležna poverenička kancelarija u organizacionoj jedinici osnovana za područje teritorijalne nadležnosti jednog ili više viših sudova. Mesno je nadležan državni službenik iz povereničke kancelarije (poverenik) najbliži mestu prebivališta odnosno boravišta lica uključenog u probaciju. Tokom poslova probacije izvršenja poverenička kancelarija saraduje i razmenjuje bitne podatke sa organima državne vlasti, naučnim ustanovama, organima lokalne zajednice, nevladinim organizacijama i drugim institucijama. Poverenička kancelarija može radi obavljanja poslova probacije izvršenja angažovati stručne radnike, stručne saradnike i druga lica u svojstvu volontera.²⁹

Nacrtom Zakona o probaciji propisna su ovlašćenja poverenika za sprovođenje poslova probacije, kao i prava, obaveze i mehanizmi zaštite lica u postupku probacije izvršenja. Predviđeno je da je poverenik ovlašćen da prikuplja podatke o licima uključenim u probaciju izvršenja, da izvrši uvid u službenu dokumentaciju nadležnih organa i pravnih lica i da od njih zatraži da mu se dostavi dokumentacija. Poverenik ima službenu legitimaciju čiju

²⁷ Član 2., Nacrt Zakona o probaciji

²⁸ Član 5., Nacrt Zakona o probaciji

²⁹ Član 3., Nacrt Zakona o probaciji

sadržinu i izgled propisuje ministar nadležan za pravosuđe.³⁰ Kada su u pitanju prava lica uključenog u probaciju, posebno je naglašeno da ono ima pravo na zaštitu ličnosti i tajnosti ličnih podataka. U skladu sa tim, svi podaci o licu uključenom u probaciju izvršenja evidentiraju se i čuvaju u dosijeu postupanja, pri čemu je podvučeno da lice uključeno u probaciju izvršenja ima pravo uvida u svoj dosije postupanja osim u odnosu na zapažanja i stručna mišljenja poverenika i drugih stručnih lica. Radi osiguranja da lice uključeno u probaciju zbog toga neće biti oštećeno u ostvarivanju svojih osnovnih prava, propisano je da ono realizuje svoju zdravstvenu zaštitu prema opštim propisima o zdravstvenoj zaštiti. Međutim, usled specifičnosti njegove situacije, propisano je da ono sme promeniti mesto prebivališta ili boravišta samo uz saglasnost tela čijom odlukom je uključeno u probaciju izvršenja. Molba za saglasnost za promenu prebivališta ili boravišta podnosi se preko povereničke kancelarije. Kao garantija poštovanja ljudskih prava lica koja učestvuju u postupku probacije i radi obezbeđenja adekvatnog mehanizma kontrole rada probacionih službi, predviđeno je da lice uključeno u probaciju izvršenja ima pravo prigovora direktoru Uprave za izvršenja krivičnih sankcija na rad poverenika, ukoliko smatra da su tokom izvršenja povređena njegova prava. Poverenik je dužan da pismeno odgovori na navode iz prigovora, a direktor Uprave će odluku o prigovoru doneti u roku od osam dana od dana prijema prigovora. Protiv pojedinačnih akata kojima se rešava o pravima i obavezama lica uključenih u probaciju izvršenja dozvoljena je sudska zaštita, koju u skladu sa ovim zakonom obezbeđuje sudija za izvršenje.³¹

Probacija se sprovodi na osnovu pojedinačnog programa postupanja koji izrađuje poverenik na osnovu procene ličnosti, ličnih prilika, zdravstvenog stanja, stručnih kvalifikacija, identifikovanja kriminogenih rizika i potreba lica uključenog u probaciju izvršenja, Program sadrži: metode, postupke i rokove za njihovo sprovođenje, nosioce pojedinih aktivnosti i ostale podatke od značaja za ispunjavanje svrhe probacije, kao i obaveze ili mere koje je dotičnom licu odredio nadležni organ. Kao što je propisano Probacionim pravilima Saveta Evrope, i Nacrt Zakona o probaciji insistira da se lice uključeno u probaciju upozna sa sadržinom programa, te da ga zvanično prihvati stavljanjem svog potpisa. Nakon potpisivanja, lice uključeno u postupak probacije obavezno je da izvršava postupke i mere utvrđene programom.³²

³⁰ Član 6., Nacrt Zakona o probaciji

³¹ Član 7., Nacrt Zakona o probaciji

³² Član 9., Nacrt Zakona o probaciji

Iako Zakon o probaciji još uvek nije usvojen, postojeći normativni okvir u Srbiji već sadrži odeređene institute koji odgovaraju pojmu probacije u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera koje se izvršavaju u zajednici. Da bi se standardi Saveta Evrope u toj oblasti ispoštovali, potrebno je, osim usvajanja novih zakonskih rešenja unaprediti postojeće stanje u praksi. Godišnji izveštaji Uprave za izvršenje krivičnih sankcija pokazuju da se konstanto čine napori kako bi se stanje u ovoj oblasti unapredilo i podiglo na evropski nivo. Prema Izveštaju o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2011., u periodu od juna 2011. do aprila 2012. godine Misija OEBS-a u Srbiji je sproveda projekat "Podrška daljem razvitku sistema alternativnih sankcija u Srbiji", kao nastavak projekta koji je Misija OEBS-a sproveda između 2008. i 2010. uz podršku Ambasade Kraljevine Holandije. U saradnji sa Upravom za izvršenje krivičnih sankcija, Misija OEBS-a je izradila nove nastavne planove i programe obuke za poverenike, koji su između ostalog obuhvatili i nova zakonska rešenja koja Povereničkoj službi daju šira ovlašćenja u svim fazama krivičnog postupka. Ovu obuku prošlo je oko 40 poverenika.³³ U Izveštaju o radu Uprave za 2012. godinu istaknuto je da se permanentno radilo na popularizaciji alternativnih vidova kažnjavanja, te da su u tom cilju održani seminari i sastanci sa nosiocima pravosudnih funkcija. U sedam gradova u kojima su otvorene kancelarije za alternativne sankcije ostvarena je saradnja sa lokalnim samoupravama, što je pogodovalo primeni alternativnih sankcija u ovim gradovima. Uprava je dobila inicijativu iz nekih gradova da se i u tim lokalnim zajednicama otvore nove kancelarije za alternativne sankcije. Napravljen je plan za otvaranje novih sedam kancelarija za alternativne sankcije, u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu, Užicu, Leskovcu, Čačku, Smederevu i Pančevu³⁴

ZAKLJU AK

Dosadašnja primena alternativnih sankcija u mnogim zemljama širom sveta pokazala je da one imaju brojne prednosti u odnosu na takozvane "klasične" krivične sankcije, a posebno u odnosu na kaznu zatvora. Prestupnik se ne izdvaja iz sredine u kojoj je do tada živeo, ne gubi kontakt sa porodicom, prijateljima i širom zajednicom, omogućava mu se da obavlja svoje radne, obrazovne i druge aktivnosti. Lice kome je izrečena neka alternativna

³³Joka, D. (ur.): Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2011. godinu, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2012., str. 86.

³⁴Števović, M. (ur.): Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2012. godinu, Ministarstvo pravde i državne uprave Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2013., str. 41.

sankcija po pravilu će biti izloženo manjem stepenu socijalne stigmatizacije od onog kome je izrečena zavodska sankcija i po njenom izdržavanju neće nositi "stigmatu bivšeg osuđenika", što će mu olakšati vraćanje u normalne životne tokove – zapošljavanje, obrazovanje, slobodne aktivnosti. Zbog toga alternativne sankcije pogoduju socijalnoj reintegraciji prestupnika i, samim tim, umanjuju šansu za njihovo vraćanje kriminalnom modelu ponašanja. Budući da prestupnik za vreme izvršenja alternativnih sankcija po pravilu ostaje u svom domu, njihova primena doprinosi smanjenju preopterećenja smeštajnih kapaciteta zatvora, koji su u našoj zemlji i dalje alarmantno prenatrpani, i smanjuje pritisak na državni budžet. Kada su u pitanju takozvane diverzione mere, koje takođe spadaju u probaciju, njihova prednost sastoji se u tome da omogućavaju "skretanje" sa krivičnog postupka, čime se doprinosi bržem rešavanju predmeta i rasterećenju pravosudnih organa, kao i u činjenici da omogućavaju primenu osnovnih principa restorativne pravde, ne samo u odnosu na maloletne već i u odnosu na punoletne prestupnike³⁵.

Ipak, primena alternativnih sankcija zahteva određenu opreznost te je prilikom njihovog sprovođenja potrebno posebno voditi računa o bezbednosti šire zajednice, i o zaštiti prava i interesa žtava krivičnih dela. Delotvorna, efikasna i kvalitetna primena alternativnih sankcija podrazumeva solidan, sveobuhvatan i razrađen normativni okvir, dobro organizovanu mrežu subjekata nadležnih za njihovo sprovođenje, postojanje dovoljnog broja članova stručnog osoblja, saradnju između državnog i civilnog sektora i spremnost društva uopšte, ali i pojedinačnih, lokalnih zajednica da "pruže drugu šansu" prestupnicima. Da bi se omogućila primena alternativnih sankcija u skladu sa evropskim i svetskim standardima uz maksimalno poštovanje prava i interesa prestupnika, žrtve i društvene zajednice potrebno je poznavati relevantne međunarodne dokumente kojima je ta oblast regulisana, kao što su, na primer, analizirana Probaciona pravila Saveta Evrope, ali i ostvariti detaljan uvid u zakonodavna rešenja i praktična iskustva drugih zemalja, koje imaju znatno dužu i bogatiju tradiciju kada je u pitanju ovaj oblik državne reakcije na kriminalitet. Ovo se posebno odnosi na postpenalni tretman, koji se u našoj zemlji ne sprovodi, iako ima izuzetno značajnu ulogu u finalizovanju procesa resocijalizacije.

Kao što je navedeno u Nacrtu Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji, iako je sistem alternativnih sankcija u našu zemlju uveden nakon stupanja na snagu Krivičnog zakonika Republike Srbije, 1.

³⁵ Više o pojmu i osnovnim principima restorativne pravde videti u: Konstantinović Vilić, S., Kostić, M.: Penologija, Sven, Niš, 2006., str. 101-109.

januara 2006. godine, ovaj oblik sankcionisanja još uvek se ne primenjuje u meri koja bi bila opravdana sa aspekta strukture učinilaca krivičnih dela. U mnogim slučajevima se alternativne sankcije i mere ne primenjuju zato što ne postoje objektivni uslovi za njihovu efikasnu praktičnu implementaciju u svim sredinama, čak i ako vrsta i težina krivičnog dela, okolnosti pod kojima je učinjeno i personalne karakteristike učinioca opravdavaju njihovu primenu. Naime, pošto mreža povereničkih kancelarija još uvek nije u dovoljnoj meri razvijena, onemogućeno je izricanje alternativnih mera i sankcija od strane sudova na čijim teritorijama nema takvih kancelarija. Efikasno sprovođenje alternativnih mera i sankcija otežava i nedovoljan broj zaposlenih koji bi se bavili isključivo tim poslovima.³⁶

Efikasna implementacija evropskih standarda probacije zahteva podizanje društvene svesti o značaju i prednostima vanzavodskog sankcionisanja na polju suzbijanja recidivizma. U skladu sa tim, treba nastojati da se izmeni postojeći ideološki koncept u sferi kazni i kažnjavanja, koji je zastareo i nekompatibilan sa savremenim rešenjima.³⁷ Izmena državne reakcije na kriminalitet treba da bude praćena i podizanjem svesti laičke i stručne javnosti o značaju, domašajima, mogućnostima i prednostima alternativnih sankcija kako na polju suzbijanja kriminaliteta, tako i u sferi zaštite prava, interesa i bezbednosti ne samo prestupnika, već i njegove porodice, žrtve i njene porodice, kao i šire društvene zajednice. To se može postići putem medija, kampanja i edukacija usmerenih na umanjene stigmatizacije prestupnika i podsticanje društva da im da "drugu šansu", kao i kroz konstantnu saradnju, međusobno dopunjavanje i pomaganje državnih organa i civilnog sektora.

REFERENCE

- (1) Alternativne sankcije, Bilten, br. 3/2012, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2013.
- (2) Bošković, M., Radoman, M. (2002) *Penologija*, Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- (3) Joka, D. (ur.) (2012) *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2011. godinu*, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija.

³⁶ Radna verzija Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji 2013-20120., str. 27.

³⁷ Mrvić-Petrović, N.: Alternativne sankcije i novo zakonodavstvo Republike Srbije, Temida, vol. 9, br. 1/ 2006., str. 55-59.

- (4) Konstantinović Vilić, S., Kostić, M. (2006) *Penologija*, Niš: Sven.,
- (5) Mrvić-Petrović, N, Đorđević, Đ. (1998) *Moć i nemoć kazne*, Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (6) Mrvić-Petrović, N. (2006) Alternativne sankcije i novo zakonodavstvo Republike Srbije, *Temida*, vol. 9., br. 1/ 2006.
- (7) Mrvić-Petrović, N. (2007) *Kriza zatvora*. Beograd: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod.
- (8) Stevović, M. (ur.) (2013) *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2012. godinu*, Beograd: Ministarstvo pravde i državne uprave Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija.

Izvori

- (9) Radna verzija Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji 2013-20120.,
<http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvršenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 05.07.2013.
- (10) Radna verzija Zakona o izvršenju krivičnih sankcija,
<http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1556/radna-verzija-zakona-o-izvršenju-krivicnih-sankcija.php>, 08.07.2013.
- (11) Radna verzija Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera,
<http://www.mpravde.gov.rs/files/ZAKON%20O%20PROBACIJI%2013%205-13.doc>, 08.07.2013.
- (12) Recommendation CM/ Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, adopted by the Committee of Ministers on 20 January 2010,
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1575813> , 09.07.2013.
- (13) Recommendation R(92)16 on the European rules on community sanctions and measures, adopted by the Committee of Ministers on 19 October 1992,
<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=574882&SecMode=1&DocId=605174&Usage=2>, 25.09.2013.
- (14) Recommendation R(97)12 on staff concerned with the implementation of sanctions and measures, adopted by the Committee of Ministers on 10 September,
<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instr>

[anet.CmdBlobGet&InstranetImage=566770&SecMode=1&DocId=574846&Usage=2](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=420059&Site=DC), 25.09.2013.

- (15) Recommendation Rec(99)19 concerning mediation in penal matters, adopted by the Committee of Ministers on 15 September 1999, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=420059&Site=DC>, 25.09.2013.
- (16) Recommendation Rec(2000)22 on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measures, adopted by the Committee of Ministers on 29th November, <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=534373&SecMode=1&DocId=377888&Usage=2>, 25.09.2013.
- (17) Recommendation Rec(2003)22 on conditional release (parol), adopted by the Committee of Ministers on 24 September 2003, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=70103&Site=CM>, 25.09.2013.
- (18) Recommendation Rec(2003)23 on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, adopted by the Committee of Ministers on 9 October 2003, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=75267&Site=CM>, 25.09.2013.
- (19) Recommendation Rec(2006)2 on the European Prison Rules, adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>, 25.09.2013.
- (20) Recommendation Rec(2006)8 on assistance to crime victims, adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2006, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1011109&Site=CM>, 25.09.2013.
- (21) Recommendation Rec(2006)13 on the use of remand in custody, the conditions in which it takes place and the provision of safeguard against abuse, adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2006, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1041281&Site=CM>, 25.09.2013.
- (22) Redovan godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2012. godinu, Kancelarija zaštitnika građana, Beograd, 2013.
- (23) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011
- (24) Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013 i 45/2013

COUNCIL OF EUROPE STANDARDS IN THE FIELD OF PROBATION

Being a member state of the Council of Europe, the Republic of Serbia is obliged to obey and implement European standards in the field of enforcement of criminal sentences, particularly alternative sanctions, in its national legislation, including the standards of probation, supervision and post-penal treatment. Accordingly, alterations of current and adoption of new laws and sub-legal acts relevant to the issue of execution of both – institutional as well as community criminal sentences and measures are planned. These draft legal documents, adoption of which is still being expected, dedicate significant amount of attention to the issue of probation, supervision and post-penal treatment of offenders as particularly approved and effective means of recidivism prevention and crime suppression. Therefore, the author of this paper analyzes the contents of the Recommendation CM/ Rec (2010)1 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe, which contains the so called Probation Rules and which, together with other legal sources of this regional organization, comprises the network of European documents regulating the execution of criminal sentences. The author also highlights the necessity to harmonize the existing legal framework of the Republic of Serbia with the European as well as the need to provide conditions for its efficient practical application through establishing adequate agencies, improving the quality of work of existing services, education of present and recruitment of new professional staff members and granting resources sufficient for their regular functioning.

KEY WORDS: probation / post-penal treatment / community sentences / supervision / Council of Europe

MEĐUNARODNO KRIVIČNO DELO pojma, elementi, vrste*

Dragan Jovašević *
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Međunarodno krivično pravo je nova, najmlađa grana kaznenog prava koja je stasala na kraju 20. veka. Dva su osnovna pojma ove grane prava. To su: međunarodno krivično delo i krivična sankcija. Prvi osnovni pojam međunarodnog krivičnog prava je međunarodno krivično delo. O njegovom pojmu u pravnoj teoriji postoji više različitih definicija. U svakom slučaju to je protivpravno, društveno opasno delo čoveka, učinjeno sa krivicom, koje je propisano (međunarodnog i nacionalnog karaktera) određeno kao kažnjivo delo i za čijeg je učinioca propisana kazna. Ovako određen pojam međunarodnog krivičnog dela određuje i njegove opšte i posebne elemente. Takođe se u pravnoj teoriji razlikuje više vrsta međunarodnih krivičnih dela. U ovom radu autor izlaže različita teorijska i praktična shvatanja pojma, elemenata i vrsta međunarodnih krivičnih dela.

KLJUČNE REČI: međunarodno krivično delo / radnja čoveka / krivica / propisi / kazna

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: jovas@prafak.ni.ac.rs

1. POJAM ME UNARODNOG KRIVINO NOG DELA

Opšti deo međunarodnog krivičnog prava predstavlja sistem pravnih propisa kojima se određuju pojam i elementi međunarodnog krivičnog dela, osnovi krivične odgovornosti i sistem krivičnih sankcija za njihove učinioce, kao i uslovi za utvrđivanje krivične odgovornosti i kažnjivosti¹. Ovi propisi svoj izvor nalaze u: 1) međunarodnim pravnim aktima (aktima međunarodne zajednice koji su doneti u okviru međunarodnih univerzalnih ili regionalnih organizacija, kao i ugovorima između pojedinih država sa krivičnopravnom problematikom) i 2) nacionalnom krivičnom zakonodavstvu (međunarodna krivična dela čija se obeležja bića sastoje u kršenju propisa međunarodnog prava)².

Iz ovako određenog pojma opšteg dela međunarodnog krivičnog prava proizilaze dva njegova osnovna pojma ili instituta³. To su: 1) međunarodno krivično delo (opšte i posebno biće, krivica učinioca, stadijumi u izvršenju dela, oblici isključenja krivičnog dela, oblici ispoljavanja krivičnog dela, saučesništvo) i 2) krivične sankcije (kazne i druge krivično pravne mere).

1.1. Razlita shvatanja o pojmu međunarodnog krivičnog dela

Prvi osnovni pojam opšteg dela međunarodnog krivičnog prava⁴ jeste međunarodno krivično delo. Bez ovog dela, njegovog izvršenja ili pokušaja, uopšte se i ne postavlja pitanje postojanja ove najmlađe grane kaznenog prava, niti organi krivičnog pravosuđa pristupaju utvrđivanju krivične odgovornosti nekog lica u sudskom postupku, niti izvršenju krivičnih sankcija. U određivanju pojma, elemenata i karakteristika međunarodnog krivičnog dela u teoriji se razlikuje više shvatanja⁵.

Prema jednom shvatanju međunarodno krivično delo predstavlja činjenje koje je upereno protiv međunarodnog pravnog poretka čija je kažnjivost predviđena neposredno normama međunarodnog prava koje na to ponašanje nadovezuje pravne posledice u vidu sankcija u svrhu sigurnosti i popravljavanja. Drugi autori pojam međunarodnog krivičnog dela

¹ V. Đurđić, D. Jovašević, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd, 2003. godine, str.49-52.

² D. Jovašević, *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*, Beograd, 2002. godine, str.345-368.

³ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, Niš, 2012. godine, str. 271-274.

⁴ U pravnoj teoriji se ističe da opšti deo međunarodnog krivičnog prava čini skup pravila koja predviđaju subjektivne elemente bića krivičnih dela, oblike i vrste krivične odgovornosti, uslove koji isključuju krivičnu odgovornost i sistem krivičnih sankcija. (A.Cassese, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd, 2005. godine, str. 21).

⁵ B. Petrović, D. Jovašević, *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio*, Sarajevo, 2005. godine, str.127-129.

određuju kao napad na osnove međunarodnih odnosa koji je predviđen međunarodnim aktom. Prema trećem shvatanju međunarodno krivično delo je delo koje je izvršeno sa namerom da se povrede osnovni interesi zaštićeni međunarodnim pravom ili sa znanjem da će delo verovatno provrediti takav interes i koje ne može biti adekvatno kažnjeno putem normalne krivične jurisdikcije svake države. Njime se napada na socijalnu svest čovečanstva u celini.

Zbog značaja izloženih karakteristika, u pravnoj teoriji se izdvaja sledeća definicija međunarodnog krivičnog dela koje čini pet elemenata. To su: 1) zabranjena radnja je od značajnog međunarodnog interesa, posebno ako se njome ugrožava međunarodni mir i bezbednost, 2) radnja predstavlja izuzetan napad na vrednosti koje uobičajeno važe u međunarodnoj zajednici, pa se takav napad smatra udarom na osećaj humanosti, odnosno opšteljudsku svest, 3) radnja ima transnacionalne implikacije što podrazumeva uključenost više od jedne države ili se posledice ili se planiranje, pripremanje ili izvršenje dela prostiru na području više država, odnosno postoji razlika u državljanstvu žrtava ili upotrebljena sredstva premašuju nacionalne granice, 4) radnja je štetna po međunarodno zaštićena lica ili interese i 5) radnja krši međunarodno zaštićene interese.

Međunarodno krivično delo (zločin) predstavlja kršenje međunarodnih pravila koja povlače individualnu krivičnu odgovornost pojedinca. Ovaj pojam čine sledeći elementi⁶: 1) kršenje međunarodnih običajnih pravila, 2) ova pravila imaju za svrhu da štite vrednosti koje cela međunarodna zajednica smatra važnim i koja obavezuje sve države i sve pojedince, 3) postoji univerzalni interes za suzbijanje tih krivičnih dela, pa svaka država može u načelu goniti i kažnjavati učinioca takvih dela bez obzira gde su oni izvršeni, od strane čijih državljana i na čiju štetu su takva dela izvršena i 4) ako je izvršilac delovao u nekom službenom svojstvu (kao državni ili vojni zvaničnik) ne može se pozivati na imunitet od građanske ili krivične jurisdikcije.

Prema opšteusvojenoj definiciji pojma krivičnog dela u nacionalnim krivičnim zakonodavstvima (koja je kompleksna objektivno-subjektivna i materijalno-formalna), međunarodno krivično delo⁷ se može odrediti kao protivpravno ponašanje krivično odgovornog (vinog) učinioca kojim se povređuju ili ugrožavaju dobra zaštićena međunarodnim pravom, mir

⁶ A.Cassese, *Međunarodno krivično pravo*, op.cit. str.26-28.

⁷ D.Jovašević, *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, Niš, 2010. godine, str.131-137.

među narodima i bezbednost čovečanstva, koje je propisima određeno kao krivično delo i za čijeg učinioca je propisana krivična sankcija⁸. Slična ovoj je i definicija koja kao međunarodno krivično delo smatra onu protivpravnu i skrivljenu radnju koja je, u cilju zaštite određenog dobra koje se na nivou međunarodne zajednice smatra univerzalnim, odnosno kome se od strane većeg broja država priznaje neophodnost krivičnopravne zaštite, zakonima tih država u istovetnom ili veoma sličnom obliku predviđena kao krivično delo. Na ovom mestu ističemo i definiciju koja međunarodno krivično delo određuje kao činjenično stanje (ljudsko ponašanje) upereno protiv međunarodnopravnog poretka, čija je kažnjivost predviđena neposredno normama međunarodnog prava koje na to ponašanje nadovezuje pravne posledice u vidu sankcija u cilju sigurnosti i popravljanja ili to je zločin čije se kažnjavanje temelji neposredno na međunarodnom pravu.

Prema članu 19. Nacrta Pravila o odgovornosti država koji je pripremila Komisija za međunarodno pravo OUN iz 1976. godine međunarodno krivično delo je ono protivpravno delo koje proizilazi iz povrede od strane neke države međunarodne obaveze koja je toliko bitna za zaštitu osnovnih interesa međunarodne zajednice da je njena povreda priznata međunarodnim zločinom od te zajednice u njenoj celini i predstavlja međunarodni zločin⁹. Iz ovako određenog pojma proizilaze osnovni, opšti elementi koji čine opšte biće međunarodnog krivičnog dela. To su sledeći elementi: 1) delo (ponašanje) čoveka koje obuhvata: ljudsku radnju, prouzrokovanu posledicu i uzročno-posledičnu vezu, 2) protivpravnost, 3) određenost dela u propisima i 4) krivicu (vinost) učinioca.

1.2. Deoba međunarodnih krivičnih dela

U pravnoj teoriji se razlikuje više vrsta međunarodnih krivičnih dela¹⁰. Uobičajena je podela na: 1) međunarodna krivična dela u užem smislu

⁸ D. Jovašević, Međunarodno krivično pravo, Niš, 2011. godine, str.89-91.

⁹ V.Đ.Degan, B.Pavišić, Međunarodno kazeno pravo, Zagreb, 2007. godine, str. 182.

¹⁰ U pravnoj literaturi razlikuju se brojne deobe međunarodnih krivičnih dela. Tako C.M:Bassiouni 28 međunarodnih krivičnih dela razvrstava u četiri grupe. To su: 1) *ius ad bellum et ius in bello*, 2) zločini protiv ljudskog bića, 3) zločini obeleženi terorističkim aktom i 4) zločini protiv društvenih i ekonomskih interesa (M.C.Bassiouni, Introduction au droit penal international, Bruxelles, 2002. godine, str. 116-142). Drugi autori kao npr. H. Ascencio, E.Decaux i A.Pellet razlikuju samo dve grupe međunarodnih krivičnih dela. To su: 1) zločini protiv mira i bezbednosti čovečanstva i 2) druga krivična dela koja su određena međunarodnim pravom gde se razlikuju: a) krivična dela zaštite lica i naroda, b) krivična dela zaštite države, međunarodne organizacije i njihovih predstavnika, v) krivična dela koja se odnose na prostor i okolinu i d) krivična dela u vezi sa

(prava ili čista) i 2) međunarodna krivična dela u širem smislu (neprava ili mešovita)¹¹. Ova je podela prvi put usvojena na 14. Kongresu Međunarodnog udruženja za krivično pravo koji je održan 1989. godine u Beču¹². Kriterijum za ovo razlikovanje jeste nadležnost međunarodnih krivičnih sudova (koji postupaju samo u slučaju izvršenih međunarodnih krivičnih dela u užem smislu), odnosno istorija krivičnog pravosuđa.

Međunarodna krivična dela u užem smislu čine prvu vrstu ovih krivičnih dela. Tu se radi se o međunarodnim krivičnim delima kojima se krše ratni zakoni i običaji rata (dakle norme međunarodnog ratnog i humanitarnog prava). To su dela sadržana u nirnberškoj i tokijskoj presudi. Ona se još nazivaju međunarodna krivična dela prema opštem međunarodnom pravu (ili *crimina iuris gentium*). Tu spadaju sledeća međunarodna krivična dela: a) zločin protiv mira, b) ratni zločin, v) zločin genocida i g) zločin protiv čovečnosti. Usvajanjem Rimskog Statuta Međunarodnog krivičnog suda i njegovim stupanjem na snagu 1. jula 2002. godine inaugurisana su ova međunarodna krivična dela u vidu: a) zločina genocida, b) zločina protiv čovečnosti, v) ratnih zločina i g) zločina agresije. U pravnoj teoriji ima shvatanja da se ovim delima krše kogentne norme međunarodnog prava npr. haške ili ženevske konvencije. Dakle, to su međunarodna krivična dela koja su direktno inkriminisana pravilima međunarodnog krivičnog prava za koje to pravo predviđa jurisdikciju međunarodnih sudova. To su i najteža krivična dela – *core crimes*¹³. Inkriminacijom ovih krivičnih dela štite se vrednosti koje cela međunarodna zajednica smatra naročito važnim i čijim se kršenjem ugrožava i sam opstanak te zajednice.

Kao osnovne karakteristike međunarodnih krivičnih dela u užem smislu u pravnoj teoriji se navode sledeće¹⁴: 1) ovi međunarodni zločini imaju dvostruku prirodu. Njihovo izvršenje povlači, s jedne strane, krivičnu odgovornost pojedinaca kao njihovih izvršilaca ili saučesnika, odnosno nadređenih lica (po osnovu komandne odgovornosti) i međunarodnopravnu odgovornost države, s druge strane, 2) međunarodnim zločinima se krše osnovna (temeljna) ljudska prava i oni su stoga zabranjeni kao represalije u slučaju vršenja isto takvih zločina druge suprotstavljene strane, 3) međunarodni zločini u pogledu

međunarodnim nivoom. (H. Ascencio, E.Decaux, A.Pellet, *Droit international penal*, Paris, 2000. godine, str. 241-611).

¹¹ Z. Stojanović, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 2000. godine, str. 33.

¹² Podelu međunarodnih krivičnih dela ove vrste zastupaju i brojni autori u pravnoj teoriji: Bassiouni, Cassese, Than, Shorts i dr.

¹³ V. Đ. Degan B. Pavišić, V. Beširević, *Međunarodno i transnacionalno krivično pravo*, Beograd, 2011. godine, str. 139-140.

¹⁴ V. Đ. Degan B. Pavišić, *Međunarodno kazneno pravo*, op.cit. str.186-187.

krivičnog gonjenja i kažnjavanja ne zastarevaju i 4) opšte međunarodno pravo nameće obavezu državama da ne krše osnovne norme koje zabranjuju njihovo vršenje kao obavezu erga omnes.

Drugu vrstu međunarodnih krivičnih dela predstavljaju međunarodna krivična dela u širem smislu (tzv. "neuobičajena" međunarodna krivična dela ili *delicta iuris gentium*). To su dela kojima se krše druga pravila međunarodnog prava i koja međunarodna zajednica želi da inkriminiše i sankcioniše u okviru nacionalnog krivičnog zakonodavstva. Ovde se, zapravo, radi o delima koja imaju osnovu u međunarodnim zabranama, ali je kažnjavanje i krivični progon njihovih učinilaca ostavljen na volji nacionalnim krivičnim zakonodavstvima. Ova međunarodna krivična dela se razlikuju od međunarodnih krivičnih dela u užem smislu¹⁵: a) po težini prouzrokovanih posledica, b) po načinu njihove inkriminacije i kažnjavanja, v) za njihovo kažnjavanje nisu nadležni međunarodni krivični sudovi, već nacionalni sudovi pojedinih država koje su ih i prihvatile kao krivična dela u svom nacionalnom zakonodavstvu, g) njima se ne povređuju najviše vrednosti međunarodne zajednice i d) pitanje nezastarivosti ovih dela se uopšte ne postavlja. Aktivnost međunarodne zajednice ovde nije usmerena na obezbeđenje represivnog supranacionalnog ravnisha, već ka celovitoj primeni međunarodnih instrumenata, harmonizaciju krivičnih zakonodavstava i intenzivnu uzajamnu saradnju država. Tu spadaju krivična dela u vezi sa opojnim drogama ili nuklearnim materijama, bezbednošću vazdušnog ili pomorskog saobraćaja, u vezi sa prostitucijom, pornografijom, trgovinom ljudima, trgovinom oružjem, zaštitom životne sredine, ali i transnacionalna organizovana krivična dela i sl.

Prema kriterijumu izvora, međunarodna krivična dela se mogu podeliti na¹⁶: a) krivična dela prema međunarodnom običajnom pravu. To su takva krivična dela koja su prethodno definisana u nekom međunarodnom ugovoru i potom zahvaljujući univerzalnim vrednostima koje štite prihvaćena su kao takva u praksi većine država sveta. Otuda definicije ovih krivičnih dela i krivične sankcije za njihove učinioce predstavljaju *ius cogens* i deluju erga omnes. To su krivična dela protiv humanitarnog prava kao što su: 1) genocid, 2) zločin protiv čovečnosti i 3) ratni zločini. To su, zapravo, međunarodna krivična dela u užem smislu i b) krivična dela propisana višestranim međunarodnim ugovorima. Ovde spadaju krivična dela koja su propisana međunarodnim ugovorima i imaju dejstvo samo u međusobnim odnosima država ugovornica, pa i ne

¹⁵ B. Petrović, D. Jovašević, *Međunarodno krivično pravo*, Sarajevo, 2010. godine, str.136-142.

¹⁶ V. Dimitrijević, O. Račić, V. Đerić, T. Papić, V. Petrović, S. Obradović, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd, 2005. godine, str.238-239.

spadaju u nadležnost međunarodnih sudova. To su dela koja su propisana brojnim međunarodnim ugovorima kao što su: terorizam, pranje novca, korupcija, trgovina ljudima, zloupotreba opojnih droga itd. To su, zapravo, međunarodna krivična dela u širem smislu.

Interesantna je klasifikacija međunarodnih krivičnih dela prisutna u pravnoj teoriji u poslednje vreme. Prema ovom shvatanju razlikuju se sledeća međunarodna krivična dela:

1) međunarodni zločini (zločini prema opštem međunarodnom pravu, međunarodna krivična dela *stricto sensu* ili *crimina iuris gentium*). Kao odlike međunarodnih zločina smatraju se¹⁷: a) njima se povređuju najviše vrednosti međunarodne zajednice (supstancijalni sastojak), b) takva dela su predviđena međunarodnim pravom kao krivična dela (formalni sastojak), v) međunarodno pravo prema opšteprihvaćenim pravilima nameće državama obavezu da učinioce ovih dela podvrgnu suđenju li predaji radi suđenja i g) protivnost ovih dela međunarodnom pravu. U međunarodne zločine spadaju: a) agresija, b) genocid, v) zločin protiv čovečnosti i g) ratni zločini,

2) međunarodni delikti (*delicta iuris gentium*). To su brojna krivična dela koja su pojedine države predvidele u svojim nacionalnim krivičnim zakonodavstvima izvršavajući obaveze preuzete potpisivanjem odgovarajućih međunarodnih ugovora. Tu spadaju: a) nelegalno posedovanje, upotreba i raspolaganje oružjem, b) krađa nuklearnog materijala, v) agresivno delovanje plaćenika, g) zaštita humanih interesa (aparthejd, ropstvo i sl.), d) zaštita od terorističkog nasilja i đ) zaštita socijalnih i kulturnih interesa.

3) međunarodni prekršaji gde spadaju: a) trgovina pornografskim materijalom, b) falsifikovanje novca i v) korupcija međunarodnih službenika itd.

1.3. Krivi no delo s elementom inostranosti

No, u pravnoj teoriji se pored pojma međunarodnog krivičnog dela sreće i pojam krivičnog dela sa elementom inostranosti¹⁸. Iako se ova dva pojma ponekad izjednačuju po značenju i sadržini, ipak se ona bitno razlikuju.

¹⁷ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, Zagreb, 2007. godine, str.410.

¹⁸ Krivična dela sa elementom inostranosti se javljaju već u 17. veku u pojedinim krivičnim zakonodavstvima, a naročito nakon Drugog svetskog rata. To nisu međunarodna krivična dela, već krivična dela unutrašnjeg prava.

Naime, krivično delo sa elementom inostranosti¹⁹ je vrsta krivičnog dela koje je na bilo koji način (dakle, bilo kojim svojim elementom) povezano sa inostranstvom, koje dakle ima određeno međunarodno značenje, odnosno koje izaziva rezonanciju u međunarodnim relacijama. U osnovi ovog pojma se nalazi shvatanje pojma međunarodnog krivičnog prava koje se određuje kao sistem kaznenopravnih normi vezanih za kaznenopravne odnose sa inostranim elementom i za primenu supranacionalnih normi i standarda. Element inostranosti na različite načine može da bude povezan sa krivičnim delom, pa tako "krivično delo sa elementom inostranosti" postoji u sledećim slučajevima²⁰:

1. ako je stranac izvršio krivično delo u određenoj državi,
2. ako je u određenoj državi krivično delo izvršio domaći državljanin na štetu stranca ili stranog dobra,
3. ako bilo koje lice izvrši krivično delo na štetu strane države,
4. ako je krivično delo izvršio domaći državljanin u inostranstvu,
5. ako se u određenoj državi se sudi strancu za delo koje je izvršio u inostranstvu,
6. ako je krivično delo izvršeno na teritoriji više država,
7. ako je krivično delo izvršeno na teritoriji koja je izvan suvereniteta bilo koje države,
8. ako je krivično delo izvršeno od strane lica koje uživa diplomatski imunitet – imunitet iz međunarodno pravnih razloga,
9. ako se radi o krivičnom delu koje je ranije već presuđeno u inostranstvu,
10. ako se radi o krivičnom delu za koje se vodi krivični postupak u inostranstvu,
11. ako jedna država pruža drugoj državi određenu međunarodno pravnu pomoć,
12. ako jedna država traži od druge države izručenje (ekstradiciju) nekog lica koje u njoj uživa pravo azila,
13. ako se radi o krivičnom delu koje je predviđeno odredbama međunarodnog prava (u ovom smislu se pojam krivičnog dela sa

¹⁹ B. Zlatarić, Međunarodno krivično pravo, Zagreb, 1977. godine, str.5-7.

²⁰ D. Jovašević, Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost, op.cit. str. 139-141.

elementom inostranosti i međunarodnog krivičnog dela poklapaju u potpunosti),

14. ako se radi o krivičnom delu kod koga je od značaja ranija osuđivanost učinioca u inostranstvu,

15. ako se radi o krivičnom delu koje je izvršilo neko lice kao pripadnik stranih oružanih snaga sa specijalnim posebnim statusom,

16. ako je predviđena nadležnost međunarodnih sudskih organa u rešavanju sudskih predmeta i postupcima u vezi sa njima i

17. ako se radi o krivičnom predmetu na kome treba posredno ili neposredno primeniti strano krivično pravo²¹.

2. ELEMENTI MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG DELA

Dakle, opšti pojam međunarodnog krivičnog dela čine četiri osnovna ili opšta elementa. Njihova sveukupnost se još naziva i opšte biće međunarodnog krivičnog dela. Od nabrojanih, delo čoveka je materijalni elemenat opšteg pojma međunarodnog krivičnog dela, a ostali (protivpravnost, određenost dela u propisima i krivica - vinost učinioca) su formalni elementi. Samo je krivica učinioca subjektivni elemenat, dok su svi ostali elementi objektivnog karaktera. Šta više u međunarodnom krivičnom pravu je izričito isključena mogućnost poimanja međunarodnog krivičnog dela u objektivnom smislu budući da su neuračunljivost (član 31. Rimskog statuta), kao i uzrast učinioca dela ispod 18 godina - maloletstvo (član 26. Rimskog statuta) izričito navedeni kao osnovi koji isključuju odgovornost i kažnjivost u primeni odredaba Rimskog statuta međunarodnog krivičnog suda.

Delo čoveka je prvi osnovni elemenat pojma međunarodnog krivičnog dela, kao i pojma krivičnog dela uopšte. Ono se sastoji iz tri elementa. To su: 1) radnja fizičkog lica uzrasta preko 18 godina, 2) posledica i 3) uzročni odnos između preduzete radnje i prouzrokovane posledice.

2.1. Radnja

Radnja čoveka je prvi, osnovni, konstitutivni elemenat međunarodnog krivičnog dela. Bez preduzete radnje uopšte se i ne može govoriti o ovoj vrsti krivičnih dela. Pod radnjom se podrazumeva svesno i voljno preduzimanje telesnog pokreta (činjenje ili pozitivna, aktivna delatnost) ili svesno ili voljno

²¹ B. Zlatarić, Međunarodno krivično pravo, op.cit, str. 6-7.

propuštanje telesnog pokreta (nečinjenje ili negativna, pasivna delatnost). Nju preduzima čovek kao ljudsko i društveno biće. Najčešće se radnja sastoji u telesnom pokretu (pokretu pojedinih udova ili delova tela), ali ona može da se preduzme i verbalno, rečima (usmeno i pismeno), posebno u obliku pozivanja ili podsticanja drugih lica na vršenje međunarodnih krivičnih dela ili u naređivanju da se vrše takva dela²².

Statut Haškog tribunala je otišao korak dalje u određivanju pojma radnje međunarodnog krivičnog dela kada je u članu 2. izričito predvideo gonjenje lica koja su "činila" ili "naređivala činjenje" zločina koji se sastoje u teškim povredama ženevskih konvencija iz 1949. godine. To znači da se kao poseban, specifičan oblik radnje izvršenja javlja naređivanje vršenja međunarodnih krivičnih dela, odnosno podstrekavanje, podsticanje drugih lica na vršenje ovakvih delikata, pored već navedenih oblika saučestvovanja više lica u vršenju krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava.

Pravilima o postupku i dokazivanju koje je doneo Haški tribunal, u pravilu broj 2 ("Definicije") određeno je da radnja međunarodnog krivičnog dela obuhvata "niz dela ili propusta koji su se dogodili u jednom ili više navrata, na istom ili različitim mestima i delo su zajedničke akcije, strategije ili plana". Da bi nečinjenje bilo pravno relevantna radnja međunarodnog krivičnog dela mora da postoji određena obaveza takvog lica na činjenje čijim se propuštanjem ostvaruju obeležja dela određenog u propisima²³. Takva obaveza na činjenje može da proizilazi iz različitih izvora: a) zakona, b) radnog odnosa, v) profesionalne dužnosti, g) ugovora, d) prethodnog činjenja kojim je stvorena opasnost ili đ) iz odnosa poverenja. Takvo

²² U tom smislu nam ilustrativne primere pruža praksa haškog tribunala za bivšu SFRJ Jugoslaviju i tužilaštva koje postupa pred tribunalom. Tako u predmetu IT-95-18-1 od 14. novembra 1995. godine glavni tužilac Ričard Goldston tereti Ratka Mladića i Radovana Karadžića da su " pojedinačno i u saradnji sa drugima planirali, podsticali, naređivali ili na drugi način pomagali i učestvovali u planiranju, pripremi ili izvršavanju zločina genocida, zločina protiv čovečnosti i kršenja ratnih zakona i običaja". (Javne optužnice Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Outreach Programme, The Hague, 2001. godine, str.291-306). Za slične radnje izvršenja glavni tužilac Luiz Arbur tereti i Stanislava Galića u predmetu: IT-98-29-1 od 26.aprila 1999. godine " da on snosi individualnu odgovornost za planiranje, poticanje, naređivanje, izvršavanje ili na drugi način pomaganje i podupiranje planiranja, pripremu i izvođenje kampanje granatiranja i snajperskog delovanja protiv civilnog stanovništva u Sarajevu". (Javne optužnice Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, op.cit. str. 435-450). U predmetu IT-98-33-PT od 27. oktobra 1999. godine glavni tužilac Karla Del Ponte tereti Radislava Krstića da je "planirao, podsticao, naređivao ili na drugi način pomagao i podržavao planiranje, pripremu i vršenje oportunističkog ubijanja zarobljenih muškaraca bosanskih Muslimana u Srebrenici". (Javne optužnice Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, op.cit. str. 495-510).

²³ A.Cassese, Međunarodno krivično pravo, op.cit. str.232-236.

nepreduzimanje neophodno potrebnih i razumnih mera u cilju sprečavanja izvršenja međunarodnih krivičnih dela ili nepredavanje učinioca ovakvih dela vlastima kompetentnim za vođenje krivičnog postupka kao poseban, specifičan vid "propuštanja dužnog nadzora" kao radnja izvršenja i osnov komandne odgovornosti izričito je predviđena u više međunarodnih pravnih akata kao što su: član 86. stav 2. Dopunskog protokola uz Ženevske konvencije o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba iz 1977. godine²⁴, član 7. stav 3. Statuta Haškog tribunala²⁵, član 6. stav 3. Statuta tribunala za Ruandu²⁶ i član 28. Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda

Zavisno od vrste i karaktera preduzete delatnosti, radnja međunarodnog krivičnog dela može biti radnja: 1) izvršenja – neposrednog izvršenja, posrednog izvršenja ili saizvršenja, 2) podstrekavanja (pri čemu se posebno izdvaja naređivanje²⁷), 3) pomaganja ili 4) organizovanja zločinačkog udruženja. Radnjom izvršenja se neposredno ostvaruje posledica krivičnog dela i nju preduzima lice koje ima svojstvo izvršioca. Kada dva ili više lica zajednički učestvuju u preduzimanju takve delatnosti na istom ili različitim mestima, u isto ili različito vreme, oni su saizvršioци. U ovim i sličnim slučajevima radi se o saučesništvu koje je zbog posebnog stepena društvene opasnosti u najvećem broju slučajeva kod međunarodnih krivičnih dela dobilo karakter samostalne radnje izvršenja o čemu govore brojni primeri iz sudske prakse Haškog tribunala.

U određenim slučajevima za radnju izvršenja je potrebno da je preduzeta: 1) na određeni način (kršenjem pravila međunarodnog prava)²⁸, 2) određenim sredstvom (nedopuštenim sredstvom, silom, pretnjom i sl.), 3) u određeno vreme (za vreme rata, oružanog sukoba ili okupacije) ili 4) na određenom mestu (na teritoriji određene države zahvaćenoj ratom ili oružanim sukobom ili pak oružanom akcijom ograničenog obima i intenziteta). Tada su način, sredstvo, mesto i vreme izvršenja radnje

²⁴ Ženevske konvencije i dopunski protokoli , Zbirka dokumenata, Jugoslovenski komitet Crvenog krsta, Beograd, 1977. godine, str. 227.

²⁵ Vidi opširnije: I. Josipović, Haško implementacijsko kazneno pravo, Zagreb, 2000. godine.

²⁶ International Legal Materials, 1994. godine, www.un.org.ict.

²⁷ Radnja naređivanja se sastoji u tome da lice u poziciji vlasti daje uputstvo drugom licu da izvrši neko međunarodno krivično delo. Pri tome nije potrebno da između naredbodavca i potčinjenog postoji formalni odnos hijerarhije.

²⁸ Mišljenja smo da se ovde radi o načinu izvršenja radnje međunarodnog krivičnog dela kao elementu njegovog bića, iako se u pravnoj teoriji javlja i shvatanje da je ovde reč o objektivnom uslovu kažnjivosti. (grupa autora, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd, 1995. godine, str. 500).

elementi bića krivičnog dela i ukoliko oni nisu ispunjeni u konkretnom slučaju, tada uopšte i nema ovih krivičnih dela.

2.2. Posledica

Za postojanje međunarodnog krivičnog dela potrebno je da je preduzetom radnjom izvršenja nekog lica prouzrokovana posledica dela. Posledica je, dakle, proizvedena promena ili proizvedeno stanje u spoljnom svetu usled preduzete radnje izvršenja nekog lica. Ukoliko u konkretnom slučaju izostane posledica, tada nema svršenog krivičnog dela, već postoji pokušaj (nedovršeno delo). Posledica dela se može javiti u dva vida. To su: 1) povreda i 2) ugrožavanje.

Posledica povrede se ispoljava u tri vida i to kao: a) uništenje, b) oštećenje i v) činjenje neupotrebljivim određenog objekta napada. Uništenje je potpuno i trajno razaranje supstance nekog objekta ili njegovog oblika tako da se on više uopšte ne može koristiti za prvobitnu namenu (svrhu). Oštećenje je privremeno, delimično ili kratkotrajno onesposobljenje nekog objekta da služi prvobitnoj nameni, ali se ta upotrebljivost posle kraćeg ili dužeg vremena može povratiti, odnosno ponovo uspostaviti popravkom oštećenog dela ili njegovom zamenom novim delom. Oštećenje kao vrsta posledice međunarodnog krivičnog dela se može javiti u većoj ili manjoj meri (obimu). Činjenje neupotrebljivim jeste dovodenje nekog objekta u takvo stanje da ne može uopšte ili za određeno vreme da služi prvobitnoj nameni, ali bez delovanja na njegovu supstancu ili oblik.

Posledica ugrožavanja se ispoljava u prouzrokovanju opasnosti po zaštićeno dobro. Ona se dalje može javiti u dva vida i to kao²⁹: a) konkretna i b) apstraktna opasnost. Konkretna, neposredna, bliska opasnost postoji kada je usled preduzete radnje nekog lica nastupila opasnost po zaštićeno dobro tako da je moglo da dođe i do povrede takvog dobra. Ta opasnost je elemenat bića krivičnog dela i mora se u svakom konkretnom slučaju utvrditi njeno postojanje. Apstraktna opasnost je ona opasnost koja je mogla da nastupi usled preduzete radnje izvršenja, ali u konkretnom slučaju nije nastupila. Ona nije elemenat bića krivičnog dela i njeno nastupanje pretpostavlja čim je

²⁹ D. Jovašević, *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, op.cit. str.142-144.

preduzeta radnja izvršenja krivičnog dela. Njeno nastupanje se zato ne mora dokazivati u svakom konkretnom slučaju u krivičnom postupku³⁰.

Za postojanje međunarodnog krivičnog dela potrebno je da je usled preduzete radnje izvršenja nekog lica nastupila određena posledica, odnosno da između radnje i posledice postoji objektivna uzročna veza. Ta uzročna veza se mora u svakom konkretnom slučaju utvrditi i to najčešće i ne predstavlja veliki problem za krivično pravosuđe. Problem utvrđivanja neposredne, konkretne uzročno-posledične veze može da se javi u slučajevima utvrđivanja komandne odgovornosti, odnosno odgovornosti vojnog zapovednika ili lica koje deluje u svojstvu vojnog zapovednika ili drugih pretpostavljnih lica za dela koja su izvršila lica u sastavu snaga pod njihovom komandom ili efektivnom kontrolom.

2.3. Društvena opasnost i protivpravnost

U pravnoj teoriji se mogu naći i takva shvatanja³¹ koja kao opšti elemenat pojma međunarodnog krivičnog dela materijalnog karaktera podrazumevaju i društvenu opasnost. To je materijalni, objektivni elemenat pojma međunarodnog krivičnog dela koji znači da je krivično delo takvo delo kojim se povređuju ili ugrožavaju društvena dobra i vrednosti od posebnog međunarodnog značaja koja je potrebno zaštititi i obezbediti u svakom konkretnom slučaju, čak i pod pretnjom primene krivičnih sankcija. Ta društvena dobra jesu čovečnost i međunarodno pravo. Čovečnost u smislu zaštićenih vrednosti označava najznačajnija dobra čoveka vezana za njegov život, telesni i duševni integritet, slobode i prava čoveka, dostojanstvo ličnosti koje su garantovane međunarodnim standardima opštecivilizacijskog značaja. Ako učinjeno krivično delo ima veću društvenu opasnost, to znači da je za njegovog učinioca propisana strožija kazna i ono je upravljeno na značajnije društveno dobro ili vrednost. U pravnoj teoriji se tako ističe da materijalni elemenat međunarodnog krivičnog dela znači da određeno krivično delo treba da bude od značaja za celu međunarodnu zajednicu, odnosno da dobro zaštićeno ovom inkriminacijom treba da bude univerzalnog vrednosnog značenja, te kao takvo mora da bude priznato u celokupnoj međunarodnoj zajednici. To drugim rečima znači, da posledica ovako

³⁰ B. Petrović, D. Jovašević, *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine*, Opšti dio, op.cit. str.140-142.

³¹ V. Đurđić, D. Jovašević, *Međunarodno krivično pravo*, op.cit. str.34-38.

izvršenog krivičnog dela mora da bude prihvaćena kao negativnost na nivou čitavog čovečanstva.

Protivpravnost³² u smislu protivnosti međunarodnog krivičnog dela pravnim propisima pozitivnog pravnog sistema predstavlja sledeći opšti element međunarodnog krivičnog dela. To znači da se ovim krivičnim delima krše norme i zabrane utvrđene propisima međunarodnog ratnog i humanitarnog prava koje su upravo i postavljene u cilju zaštite određenih društvenih vrednosti ili dobara. Ovo je formalni, objektivni element pojma međunarodnog krivičnog dela. Stoga se najčešće međunarodno krivično delo i sastoji u kršenju normi međunarodnog prava ili u postupanju protivno pravilima sadržanim u ovoj grani prava. To dalje znači da umišljaj učinioaca kod ovih dela mora da obuhvati i svest o protivpravnosti postupanja takvog lica.

2.4. Određenost dela

Određenost međunarodnog krivičnog dela u propisima³³ znači da obeležja bića ovih krivičnih dela, kao i vrsta i visina krivičnih sankcija za njihove učinioce moraju biti određeni u odgovarajućim propisima. Dve su vrste propisa koje ih određuju. To su, prvo, propisi u okviru međunarodnih akata kao što su: Statut Međunarodnog vojnog suda, Statut Haškog tribunala, Statut krivičnog tribunala za Ruandu i Rimski statut stalnog Međunarodnog krivičnog suda, kao i odgovarajući akti samog međunarodnog suda (npr. Pravila postupka i dokazivanja, Elementi zločina i dr). I drugo, u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu, sve države su, na osnovu obaveza prihvaćenih potpisivanjem i ratifikacijom određenih međunarodnih konvencija, propisale međunarodna krivična dela (u užem i u širem smislu) u svojim krivičnim zakonima (zakonicima) sa određenim elementima i obeležjima njihovog bića propisujući istovremeno i vrstu i meru krivične sankcije (kazne) za njihove učinioce. Uostalom, ovakvo rešenje proizilazi i iz osnovnog principa savremenog krivičnog prava – a to je princip zakonitosti krivičnog dela i kazne.

Dakle, ovo je formalni element međunarodnog krivičnog dela. On se svodi na neophodnost da postoji određena formalno priznata i prihvaćena međunarodna obaveza za suverene države da u svoja nacionalna krivična zakonodavstva unesu određena međunarodna krivična dela na osnovu preuzetih obaveza iz međunarodnih pravnih akata. U pogledu elementa

³² B. Petrović, D. Jovašević, Međunarodno krivično pravo, op.cit. str. 151-153.

³³ B. Petrović, D. Jovašević, Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio, op.cit. str. 153.

određenosti (zakonitosti krivičnog dela i kazne) u pravnoj teoriji, ali i praksi isticani su brojni prigovori vezani za³⁴: 1) retroaktivnu primenu krivičnopravnih propisa posebno u vezi sa presudama Nimerškog i Tokijskog suda kao i za 2) odstupanja od načela propisanosti i određenosti kazne za međunarodna krivična dela u propisima. Tome treba dodati i primenu običajnog prava i analogije pri utrdivanju krivične odgovornosti za međunarodna krivična dela što sve predstavlja odstupanje od strogog poštovanja principa zakonitosti³⁵.

Brojni prigovori ove vrste su konačno otklonjeni Rimskim statutom stalnog Međunarodnog krivičnog suda koji izričito predviđa zabranu retroaktivnosti krivičnopravnih normi (član 11. nadležnost *ratione temporis* i član 24. zabrana retroaktivnosti *ratione personae*), zabranu analogije (član 22. stav 2.) i izričito propisuje određenost krivičnog dela i kazne u propisima (*nullum crimen, nulla poena sine lege* – čl. 22. i 23.).

2.5. Krivica u inioca

Poslednji opšti elemenat pojma međunarodnog krivičnog dela jeste krivica (vinost) učinioca³⁶. To je subjektivni elemenat krivičnog dela iz koga proizilazi da samo punoletno, uračunljivo i vino, dakle krivično odgovorno lice može da učini međunarodno krivično delo³⁷. To znači da se kao učinilac međunarodnog krivičnog dela niukom slučaju ne može javiti maloletno lice. Prema vremenu preduzimanja radnje izvršenja međunarodnog krivičnog dela se utvrđuje, ne samo uzrast učinioca, već i njegova uračunljivost (sposobnost shvatanja značaja svoga dela i sposobnost upravljanja svojim postupcima), kao i vinost (psihički odnos učinioca prema izvršenom krivičnom delu kao svom ostvarenju). U pogledu krivice (vinosti) izvršioca, međunarodna krivična dela mogu da se učine samo sa umišljajem. Dakle, umišljaj je jedini oblik psihičkog odnosa učinioca prema preduzetoj radnji i prouzrokovanoj posledici kao promeni u spoljnom svetu. On se prema praksi Haškog tribunala (slučaj Tadić) definiše kao "svest o činu učešća praćenu svesnom odlukom da učestvuje u izvršenju zločina...".

Ovakvo rešenje prihvaćeno je i u članu 30. Rimskog statuta koji određuje da odgovornost za međunarodna krivična dela postoji ako su dela učinjena sa namerom i svesno (dakle umišljajno). Ovaj oblik umišljaja

³⁴ D. Jovašević, *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, op.cit. str.149-150.

³⁵ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, op.cit. str.74-75.

³⁶ P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb, 2007. godine, str.204-211.

³⁷ D. Jovašević, *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*, op.cit. str.4-17.

postoji ako je učinilac svestan da učestvuje u izvršenju krivičnog dela i da je svestan u pogledu nastupanja posledice ili pak da će se ona pojaviti u očekivanom redosledu događaja. Iz ovako određenog pojma psihičkog elementa učinioca neki autori izvlače zaključak da se ovde radi o užem pojmu umišljaja (direktnom umišljaju). U tom smislu govore i primeri iz prakse Haškog tribunala prema kojima "umišljaj postoji kada je učinilac imao svest o činu učešća u zločinu praćenu svesnom odlukom da učestvuje u istom".

2.6. Biće međunarodnog krivičnog dela

Svi navedeni elementi čine opšte biće međunarodnog krivičnog dela. Ali pored opšteg bića u međunarodnom krivičnom pravu se upotrebljava i pojam "biće" samog krivičnog dela³⁸. Biće međunarodnog krivičnog dela obuhvata skup svih posebnih elemenata svakog pojedinog krivičnog dela koje ga određuje po svojoj posebnosti i specifičnosti u odnosu na druga međunarodna krivična dela. Ono se stvara uopštavanjem zajedničkih karakteristika koje se javljaju kod jednog istog krivičnog dela u različitim slučajevima. Utvrđivanje bića međunarodnog krivičnog dela se naziva kvalifikacija dela. Pravna kvalifikacija međunarodnog krivičnog dela je, zapravo, posao krivičnog suda u svakom konkretno sprovedenom krivičnom postupku podvođeci određeno činjenično stanje krivične stvari (causa criminalis) pod zakon ili drugi propis sadržan u međunarodnom pravnom aktu.

3. OBJEKT ME UNARODNOG KRIVI NOG DELA

U teoriji krivičnog prava uopšte kao objekt krivičnog dela smatra se društveno dobro ili društveni interes protiv koga je upravljeno krivično delo i kome se pruža krivičnopravna zaštita. Razlikuju se dve vrste ovih objekata. To su: 1) objekt zaštite i 2) objekt radnje. Objekt zaštite je društveno dobro ili interes kome se pruža krivično pravna zaštita od svih oblika povređivanja ili ugrožavanja vršenjem društveno opasnih i protivpravnih delatnosti. Kod međunarodnog krivičnog dela objekt zaštite

³⁸ B. Petrović, D. Jovašević, *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine*, Opći dio, op.cit. str.117-118.

jesu: a) čovečnost i b) međunarodno pravo³⁹. Praktično u osnovi međunarodnih krivičnih dela nalazi se De Martensova⁴⁰ ideja o pozivanju na zakone čovečnosti i zahteve javne svesti, u postulatima ratnog prava – ograničavanju dejstva na vojnu potrebu i izbegavanje nepotrebnih žrtava, kao i ciljevima ljudskih prava – zaštiti ljudi, njihovog dostojanstva, nesmetanog razvoja i zadovoljavanja ljudskih potreba⁴¹.

Pod čovečnošću se podrazumevaju dobra ili vrednosti od opšteg civilizacijskog interesa za celu međunarodnu zajednicu, za celo čovečanstvo. Zaštita čovečnosti znači obezbeđenje zaštite osnovnih ljudskih dobara kao što su: život, telesni integritet i zdravlje čoveka, dostojanstvo ličnosti, osnovna ljudska prava i slobode. Međunarodno pravo koje se krši ovim krivičnim delima predstavlja sistem međunarodnih pravila o ljudskom, moralnom, humanom odnosu prema integritetu čoveka i njegovoj egzistenciji, i to kako čoveka kao pojedinca, tako i čoveka kao člana jedne socijalne, društvene grupe, njegova ljudska prava i slobode, kao i njegovo dostojanstvo.

Ali u pravnoj literaturi se može naći i shvatanje prema kome objekt zaštite kod ovih krivičnih dela predstavljaju društveni odnosi, ali ne oni koji postoje u određenoj državi, već društveni odnosi koji postoje u široj međunarodnoj zajednici, odnosno u svim ili bar najvećem broju država u okviru civilizovanog dela čovečanstva. Ili drugim rečima, osnovna je funkcija međunarodnog krivičnog prava obezbeđenje efikasne zaštite korpusa univerzalnih, elementarnih ljudskih prava i sloboda svih i svakog. Sistem međunarodno zaštićenih dobara i vrednosti koje predstavljaju objekt zaštite kod ovih krivičnih dela proizilazi i iz preambule Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda u kojoj stoji da se njime na ovaj način: "štite mir, sigurnost i dobrobit sveta budući da su svi ljudi povezani bliskim vezama i zajedničkim interesima i da su njihove kulture spojene zajedničkim nasleđem".

³⁹ Mir i bezbednost čovečanstva su uvek bili u središtu nastojanja da se međunarodnom krivičnom zaštitom obezbedi poredak svetske zajednice što je razumljivo kada se zna da ratna razaranja ostavljaju za sobom bez izuzetaka najtragičnije i najdalekosežnije posledice.

⁴⁰ Fjodor Fjodorovič Martens (1845-1909), profesor prava i član ruske delegacije na Prvoj Haškoj konferenciji 1899. godine.

⁴¹ Prema Martensovoj klauzuli koja je prvi put uneta u Hašku konvenciju o zakonima i običajima suvozemnog rata 1899. godine utvrđuje se da u svim situacijama koje nisu regulisane ugovorima "stanovništvo i učesnici u ratu ostaju pod vlašću i zaštitom načela međunarodnog prava kakva proizilaze iz običaja ustanovljenih među prosvetljenim narodima, iz zahteva čovečnosti i zahteva javne svesti". Odredba slične sadržine uneta je kasnije u član 1. stav 2. Prvog Dopunskog protokola uz Ženevske konvencije iz 1977. godine.

Upravo zavisno od dobara i vrednosti kojima se pruža zaštita od vršenja međunarodnog krivičnog dela, u okviru međunarodnih krivičnih dela se može vršiti njihova dalja unutrašnja sistematika (deoba). Objekt radnje krivičnog dela jesu predmeti na kojima se vrši radnja krivičnog dela da bi se mogao povrediti ili ugroziti zaštićeni objekt ili vrednost. Kod različitih međunarodnih krivičnih dela se razlikuju i pojedini objekti radnje.

4. SUBJEKT MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG DELA

U krivičnopravnoj teoriji razlikuju se dve vrste subjekata krivičnog dela. To su: 1) aktivni i b) pasivni subjekt.

Aktivni subjekt međunarodnog krivičnog dela⁴² jeste lice koje svojom radnjom činjenja ili nečinjenja ostvaruje posledicu krivičnog dela. Po pravilu aktivni subjekt ili učinilac (izvršilac, posredni izvršilac, saizvršilac, saučesnik) krivičnog dela može biti samo fizičko lice. U međunarodnom krivičnom pravu je isključena mogućnost da se kao aktivni subjekt javi maloletno lice uzrasta ispod 18 godina u vreme izvršenja krivičnog dela (član 26. Rimskog Statuta stalnog Međunarodnog krivičnog suda). Po pravilu svako punoletno lice se može javiti kao aktivni subjekt međunarodnog krivičnog dela bez obzira na svoje državljanstvo i lično svojstvo. Samo kod malog broja međunarodnih krivičnih dela kao izvršilac se može javiti lice koje ima određeno lično svojstvo ili odnos (npr. svojstvo sužbenog ili vojnog lica ili svojstvo komandujućeg ili drugog civilnog ili vojnog zapovednika). To su lica koja podležu komandnoj odgovornosti ili odgovornosti *sui generis*.

U jednom delu teorije međunarodnog javnog i međunarodnog krivičnog prava javljaju se shvatanja da u oblasti izvršenja najtežih krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog ratnog prava, kao što su ratni zločini i zločini protiv čovečnosti, i država treba da snosi krivičnu odgovornost⁴³. Konačno, zbog prirode i karaktera međunarodnih krivičnih dela često se kao izvršioci javljaju organizacije ili grupe lica, dakle pravna lica. To znači da se kao učinilac međunarodnog krivičnog dela može javiti i više fizičkih lica u okviru grupe, zavere, organizacije ili drugog oblika zločinačkog udruženja (Nimberško pravo, Statut Međunarodnog vojnog suda, Statut Haškog tribunala i tribunala za Ruandu, odnosno Rimski Statut Međunarodnog krivičnog suda).

⁴² D. Jovašević, Međunarodno krivično pravo, op.cit. str.54-55.

⁴³ Vidi: Z. Vučinić, Krivična odgovornost države u međunarodnom pravu, Beograd, 1996. godine.

Tako je Nirnberški sud⁴⁴ u donetoj presudi osudio ne samo najviše političke i vojne rukovodioce Trećeg Rajha, već je kao zločinačke osudio i sledeće organizacije (pravna lica) i to: a) vodstvo Nacionalsocijalističke partije, b) Gestapo – Tajnu državnu policiju, v) SS jedinice - nezavisne jedinice nacističke partije i g) SD – obaveštajnu organizaciju Trećeg rajha⁴⁵. Iako je bilo upornih zahteva, Nirnberški sud nije proglasio zločinačkim sledeća pravna lica i to: a) SA odrede – udarne odrede nacističke partije, b) Vladu Trećeg Rajha i v) Generalštab i Vrhovnu komandu nemačke armije⁴⁶. Prema članu 10. Statuta Međunarodnoj vojnom sudu iz 1945. godine svaki član grupe ili organizacije koja je proglašena za zločinačku mogao je biti izveden pred sud zbog samog članstva u toj organizaciji pri čemu se zločinački karakter te organizacije ili grupe smatrao dokazanim i nije mogao biti osporavan (dakle u ovom slučaju je postojala prezumcija krivice).

Pasivni subjekt je druga vrsta subjekta međunarodnog krivičnog dela. Kao pasivni subjekt međunarodnog krivičnog dela javlja se svako lice koje je povređeno ili ugroženo izvršenim krivičnim delom. To je lice kome pripada dobro, pravo ili interes koji se povređuju ili ugrožavaju vršenjem krivičnog dela. Pasivni subjekt se u krivičnom pravu još naziva oštećeni ili žrtva. Kao pasivni subjekt međunarodnog krivičnog dela može se javiti i fizičko i pravno lice. Pri tome za fizičko lice nema starosnog ograničenja, pa se svako fizičko lice od rođenja, pa čak i pre rođenja (u slučaju zaštite ploda ili prava na život i rađanje) može javiti kao pasivni subjekt. Kod nekih međunarodnih krivičnih dela kao pasivni subjekt se javlja samo jedno ili više pojedinačno određenih lica, a nekada je to cela nacionalna, rasna, verska ili etnička grupa ili čak celokupno civilno stanovništvo. Svako pravno lice takođe može biti pasivni subjekt, pa se čak smatra da je pasivni subjekt kod međunarodnih krivičnih dela celokupna međunarodna zajednica, odnosno civilizovani (ili prosveteni) deo čovečanstva.

⁴⁴ Vidi: Nirnberška presuda, Beograd, 1948. godine.

⁴⁵ A. Neave, Nuremberg: osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945-1946., Zagreb, 1980. godine, str. 54-89.

⁴⁶ Član sudskog veća na Nirnberškom procesu u ime SSSR - Nikičenko je pri glasanju za presudu izdvojio svoje mišljenje smatrajući da se kao zločinačke organizacije, pa dakle i krivci za izvršene zločine trebaju oglasiti i: Generalštab, kao i Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga (Vermahta).

5. ZAKLJU AK

U oblasti međunarodnog krivičnog prava, koje je konačno stasalo krajem 20. veka, javljaju se dva osnovna pojma (instituta). To su: a) međunarodno krivično delo i b) krivična sankcija. Da bi se od strane međunarodnog ili nacionalnog krivičnog suda učiniocu mogla izreći kazna ili druga krivična sankcija, potrebno je da je takvo lice pokušalo ili izvršilo međunarodno krivično delo. To znači da bez i pre izvršenja međunarodnog krivičnog dela uopšte se ne može postaviti pitanje krivične odgovornosti i kažnjivosti učinioca takvog dela.

U pravnoj teoriji (domaćoj i međunarodnoj) razlikuje se više teorijskih određenja pojma i elemenata međunarodnog krivičnog dela zavisno od polaznih kriterijuma za ovo određenje. Bez obzira na to može se reći da je međunarodno krivično delo društveno opasno i protivpravno delo čoveka, učinjeno sa krivicom (vinošću), koje je određeno u propisima kao takvo delo i za čijeg su učinioca propisane određene vrste i mere krivičnih sankcija. Iz ove definicije, proizilazi da elemente opšteg pojma međunarodnog krivičnog dela čine: delo čoveka (preduzeta radnja izvršenja sa prouzrokovanom posledicom), društvena opasnost, protivpravnost, krivica učinioca i određenost dela u propisima. Da bi se radilo o međunarodnom krivičnom delu potrebno je da se radi o tako preduzetoj radnji kojom se povređuju ili ugrožavaju naročito značajna društvena dobra i vrednosti kao što su: čovečnost i međunarodno (humanitarno) pravo.

Od pojma međunarodnog krivičnog dela treba razlikovati krivično delo sa elementom inostranosti. To je obično, krivično delo predviđeno u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu koje je jednim (i to bilo kojim) svojim delo vezano za inostranstvo. Pri tome kod svakog međunarodnog krivičnog dela se razlikuju se dve vrste subjekata. To su: aktivni subjekt (izvršilac ili saučesnik) koji moraju biti punoletna fizička lica i pasivni subjekt koji može biti svako lice. Iako je u praksi i teoriji bilo pokušaja da se kao učinioci međunarodnih krivičnih dela proglase i pravna lica, to je učinjeno samo izuzetno u Nimberškoj presudi.

REFERENCE

- (1) Ascencio, H., Decaux, E., Pellet, A. (2000) *Droit international penal*, Paris.
- (2) Bassiouni, M. C. (2002) *Introduction au droit penal international*, Bruxelles.
- (3) Cassese, A. (2005) *Međunarodno krivično pravo*, Beograd.
- (4) Degan, V.Đ., Pavišić, B. (2007) *Međunarodno kazneno pravo*, Zagreb.

- (5) Degan, V.Đ., Pavišić, B., Beširević, V. (2011) Međunarodno i transnacionalno krivično pravo, Beograd.
- (6) Dimitrijević, V., Račić, O., Đerić, V., Papić, T., Petrović, V., Obradović, S. (2005) Osnovi međunarodnog javnog prava, Beograd.
- (7) Đurđić, V., Jovašević, D. (2003) Međunarodno krivično pravo, Beograd.
- (8) grupa autora (1995) Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd.
- (9) International Legal Materials, 1994. godine, www.un.org/ictt.
- (10) Javne optužnice Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Outreach Programme, The Hague, 2001.
- (11) Josipović, I. (2000) Haško implementacijsko kazneno pravo, Zagreb.
- (12) Jovašević, D. (2002) Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd.
- (13) Jovašević, D. (2010) Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost, Niš.
- (14) Jovašević, D. (2011) Međunarodno krivično pravo, Niš.
- (15) Jovašević, D. (2012) Krivično pravo, Opšti deo, Niš.
- (16) Neave, A. (1980) Nuremberg: osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945-1946., Zagreb.
- (17) Nimbberška presuda, Beograd, 1948.
- (18) Novoselec, P. (2007) Opći dio kaznenog prava, Zagreb.
- (19) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007) Komentar Kaznenog zakona, Zagreb.
- (20) Petrović, B., Jovašević, D. (2005) Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine, Opći dio, Sarajevo.
- (21) Petrović, B., Jovašević, D. (2010) Međunarodno krivično pravo, Sarajevo.
- (22) Stojanović, Z. (2000) Krivično pravo, Opšti deo, Beograd.
- (23) Vučinić, Z. (1996) Krivična odgovornost države u međunarodnom pravu, Beograd.
- (24) Zlatarić, B. (1977) Međunarodno krivično pravo, Zagreb.
- (25) Ženevske konvencije i dopunski protokoli, Zbirka dokumenata, Jugoslovenski komitet Crvenog krsta, Beograd, 1977.

CRIME AGAINST INTERNATIONAL LAW definition, elements, types

International criminal law is a new, young branch of penal law that was established at the end of the 20th century. There are two main terms in this branch of law. These are: crime against international law and criminal sanction. The first fundamental term of international criminal law is crime against international law. There are several definitions of this

term in legal theory. It represents an illegal, socially hazardous human act, committed with guilt, which is determined as a punishable act by the provisions of international and national character and for which a punishment may be imposed. Determined in such manner, the definition of crime against international law determines its general and special elements. Also, legal theory is familiar with several different types of crimes against international law. In this paper, the author discusses various theoretical and practical perceptions of the term, elements and types of crimes against international law.

KEY WORDS: crime against international law / human act / guilt / legal provisions / punishment

POTKULTURA NASILJA I KRIMINALNA POTKULTURA*

Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Teorijski koncepti potkulture nasilja i kriminalne potkulture nastali su u okviru kriminoloških teorija kao rezultat potrebe da se složene pojave nasilja i kriminala sagledavaju u vezi sa kulturnim kontekstom u kome se nastaju. U društvenoj i kulturnoj praksi se konstantno odvija dinamična interakcija ovih društvenih fenomena, te kulturna kriminologija ima velike potencijale u pružanju odgovora na pitanja o neraslom nasilju, nasilničkom kriminalitetu i drugim srodnim pojavama. U radu je kratko prikazan nastanak i razvoj ovih koncepata, razmatrane su neke nedoumice oko njihovog definisanja i posebno analizirana veza sa potrošačko-materijalističkom kulturom razvijenog kapitalizma. U osnovi, kako potkulture nasilja, tako i kriminalne potkulture stoji kontinuum marginalnosti kao centralna tačka prihvatanja nasilnih i kriminalnih vrednosti kao prepoznatljivih kontra-kulturnih vrednosti. Na kraju rada je dat osvrt na mogućnosti i značaj primene ovih koncepata u analizi srpskog društva, jer se ono nerazrešivo kreće u domenima ova dva kriminološko-potkulturalna koncepta.

KLJUČNE REČI: potkultura / nasilje / kriminal / čast / vrednosti / norme

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: olja64@eunet.rs

UVOD

Nasilje kao društveni fenomen predstavlja višeznačnu pojavu koja ne podrazumeva samo primenu fizičke sile i ne mora biti povezana kriminalitetom (o različitim tumačenjima i definicijama nasilja i nasilničkog kriminaliteta pogledati, Ignjatović, 2011). Međutim, veza između nasilja i kriminala, bilo da je indirektna ili neposredna (nasilnički zločini) čini potragu za društvenim uzrokom nasilja stalnom preokupacijom sociologa i kriminologa. Pokušaji da se nasilje razume kao društveni fenomen pojavila su se početkom dvadesetog veka sa teorijama koje su sagledavale različite društvene procese kao uzrok nasilju i nasilničkom kriminalitetu.

Prvi teoretičari kulturnih devijacija razvili su koncept kriminalne potkulture koju su doveli u vezu sa siromaštvom i društvenim nejednakostima (Sellin 1938, Miller 1958, Cohen 1951, Wolfgang i Ferracuti 1967). Ove teorije su se, u osnovi, zasnivale na pretpostavci da su više stope nasilja prisutne u nižim, siromašnim slojevima usled prihvatanja vrednosti i normi koje su popustljivije prema nasilju. Sklonost nasilju se formira u sklopu subkulture nasilja koja stoji i razvija se, u suprotnosti sa dominantnim vrednostima i normama srednje i više klase. Kao specifične karakteristike potkulture nasilja navode se tendencija da se čast vrednuje znatno više nego kod pripadnika dominantne kulture, i obratno, da se manje vrednuje ljudski život (Ignjatović, 2011). U okviru potkulture nasilja se uspostavljaju različita "pravila" od čijeg poštovanja zavisi status i opstanak pojedinca kao njenog pripadnika. Kažnjavanje, ismejavanje i odbacivanje od strane drugih pripadnika potkulture dovodi pojedinca koji ne poštuje interne norme i pravila u položaj žrtve nasilja, dok se istovremeno nalazi u situaciji normativnog konflikta sa dominantnom kulturom. Pojedinac odgovara na datu situaciju nasiljem jer očekuje da će tako reagovati i druga strana. "Kao i u ratu, nastaje apsurdna situacija u kojoj ljudi jedni drugima nanose zlo (čak i ako su intimno protiv toga) po principu "ili ja njega ili on mene" (Ignjatović, 2009:260). Otvorena upotreba sile ili nasilja predstavlja odraz osnovne vrednosti koja stoji nasuprot dominantnoj, centralnoj ili roditeljskoj kulturi (Wolfgang i Ferracuti 1967:158). Pored tvrdnji da su potkulturi nasilja skloniji pripadnici niže klase, crnci i muškarci, ovi teoretičari ne daju objašnjenje zašto je to tako. Prihvatanje i širenje nasilja u okviru potkulture u vezi je sa odbacivanjem normativnog poretka dominantne kulture čije se vrednosti i norme ne prihvataju kao deo uzajamnog isključivanja. Stanje normativnog vakuuma koji nastaje odbijanjem da se usvoje dominantne kulturne vrednosti i norme omogućava uspostavljanje internih, ekskluzivnih normi koje su prevashodno sračunate na održavanje i zaštitu statusa u okviru potkulture. Hiperosetljivost na pretnje ugledu i časti navodi na potrebu kritičkog fokusa koji se odnosi na

kompleksnu interakciju moći, nejednakosti i neposlušnosti koji dovode do raskrsnice kulture i kriminala.

Potkultura nasilja i kriminalna potkultura nisu identični koncepti. Dok se potkultura nasilja odnosi na uspostavljanje specifičnih pravila društvenog saodnošenja u kome nasilje predstavlja normativni oblik socijalne kontrole, kriminalnu potkulturu čini složena asocijacija i mreža simbola, značenja i znanja (Ferrell, 1995). Pronasilna potkultura ne podrazumeva nužno prihvatanje kriminalnih vrednosti, iako je, prema Volfangu i Ferakutiju, u direktnoj suprotnosti sa dominantnom kulturom (Wolfgang i Ferracuti 1967). Međutim, ni kriminalna potkultura ne predstavlja jednoznačnu povezanost sa kriminalom u pravno-krivičnom smislu. Pripadnici kriminalne potkulture uče i dele zajedničke motive, stremljenja, racionalizacije i stavove koji čine specifičan stil života. Ipak, u osnovi, kako potkulture nasilja, tako i kriminalne potkulture stoji kontinuum marginalnosti kao centralna tačka prihvatanja nasilnih i kriminalnih vrednosti kao prepoznatljivih kontra-kulturnih vrednosti.

POTKULTURA NASILJA

Koncept potkulture nasilja u svom nastanku polazio je od teze da za razliku od slučajnog i anomalnog nasilja u "normalnom svetu" nasilje predstavlja kolektivni fenomen ili "normalno" iskustvo za siromašne muškarce koji nisu belci. Tražeći dokaze za svoju teoriju devijantnosti Volfang i Ferakuti izvode zaključke iz raspoloživih statističkih podataka o ubistvima tog vremena koji ilustruju koncentraciju nasilnog kriminala prvenstveno u siromašnim crnačkim naseljima u Filadelfiji. U kasnijim kriminološkim analizama ova teza je pretrpela značajnu kritiku kao tautologija koja pretpostavlja kružnu vezu između nasilnih vrednosti i nasilne akcije (Erlanger, 1974; Kornhauser, 1978), kao i kritiku za širenje stereotipa o mladim afro-američkim muškarcima (Convington, 2003; Surratt et al., 2004). Volfang i Ferakuti nisu smatrali da svi oni koji učestvuju u nasilju dele nasilne vrednosti, već da se prestupnici koji pripadaju potkulturi nasilja ključno razlikuju od opštih nasilnih prestupnika time što nasilje smatraju opravdanim u cilju zaštite i očuvanja reputacije, smatrajući da je ono etički valorizovano tim ciljevima.

Teza da su pronasilne potkulturne vrednosti odgovorne za nasilničko ponašanje podgvrnuta je analizi procenom odnosa između nasilnih vrednosti, stavova i nasilnog ponašanja (Ball-Rokeach, 1973). Rezultati istraživanja su pokazali da vrednosti imaju indirektan, ali nedovoljno potvrđen uticaj na potkulturno nasilno ponašanje u smislu dominacije vrednosnih izbora kao što su "uzbudljiv život, zrela ljubav i biti maštovit", u odnosu na "društveno priznanje, udoban život i mirno okruženje" (Ball-Rokeach, 1973:

739). Prisustvo mačističkih vrednosti koje ispitanici izražavaju kao posvećenost ostvarivanju "muških ideala" hrabrosti, rizika i samostalnosti donekle je podržalo tezu o postojanju nasilne potkulture u kojoj su na niskom stupnju nemačističke vrednosti od kojih je najznačajnija - praštanje. Hipoteza da pronasilni stavovi dovode do nasilnog ponašanja je opovrgnuta, ali je utvrđena značajna veza između pro-nasilnih stavova i obrazovanja (Ball-Rokeach, 1973: 743).

Potkultura nasilja predstavlja izdvojeni sistem normi, pravila ponašanja, kažnjavanja i nagrađivanja koji se formira mimo ili u suprotnosti sa dominantnim vrednosno-normativnim sistemom, faktički hipertrofirajući njegove određene elemente (prevashodno očuvanje tradicionalnih vrednosti patrijarhata i tako shvaćene muškosti). Potkultura nasilja predstavlja opstanak, ili regresiju u hijerarhijski organizovanu zajednicu, a nasilno ponašanje se ne pojavljuje kao posledica pronasilnih vrednosti i stavova, već su oni rezultat uspostavljenog poretka unutar te potkulture. Ugled, čast i hrabrost su karakteristike najvažnijih pripadnika ove potkulture i njihova se snaga meri kriterijumima koji su formirani unutar potkulture. Dok su za pripadnike ostatka društva oni često nerazumni i brutalni, pripadnici potkulture ih interiorizuju kao ispravne i slede bez osećanja krivice.

Odgovor na pitanje kako ove potkulture nastaju nisu dali ni tvorci ove teorije. Smatrali su da su ideje generisane u prošlosti odgovorne za njihovo postojanje, u većoj meri nego socijalni uslovi. Potkultura nasilja iznikla je iz prošlosti iz specifičnih istorijskih razloga, a onda je prenošena iz generacije u generaciju, kao set ideja, bez obzira na to što su se razlozi zbog kojih je nastala izgubili (Ignjatović:2011).

Nasilje koje se sagledava kao sredstvo postizanja samopoštovanja i poštovanja od strane drugih ima specifičnu ulogu u kulturi nasilja i prihvatanju pro-nasilnih normi (Erlanger, 1974). Potvrda ove teze predstavlja podršku otkriću da rasno i ekonomski marginalizovani muškarci češće učestvuju u nasilju od belaca pripadnika srednje klase.

Istraživanje potkulture nasilja koje je sproveo Felson sa saradnicima (Felson et al. 1994) polazi od pretpostavke da se ne može govoriti o agregatima na osnovu rase, klase ili regiona u kojima se stvaraju potrebni uslovi za razvoj potkulture nasilja. Prikladnije je tražiti objašnjenje za koncentraciju nasilja u malim grupama u kojima se članovi angažuju u nekoj društvenoj interakciji. Grupne norme koje podstiču nasilje imaju mnogo više uticaja putem procesa socijalne kontrole, nego putem procesa socijalizacije (Felson et al. 1994).

Prihvatajući poredak grupe čiji želi da bude član, pojedinac se odriče svojih vrednosti i prihvata vrednosti grupe. Shodno, potkultura nasilja se ne

pojavljuje kao etno-istorijski ili socijalno-demografski fenomen, već predstavlja potkulturu grupe koja se formirala na osnovu različitih vrsta i oblika udruživanja (vršnjačka, školska, profesionalna, sportska, kriminalna, politička isl.).

U tom smislu, se može zaključiti da se potkultura nasilja u teoriji tumačila na tri načina: kao karakteristika pojedinih regiona (kultura časti američkog juga - Nisbett i Cohen, 1997, ulična potkultura - Anderson, 1999), kao karakteristika pojedinih segmenta društva (rasnih, klasnih, etničkih) i kao svojstvo specifičnih užih grupa u okviru društva. Postavlja se pitanje u kakvoj relaciji stoje ova tri nivoa i da li postoji njihova međusobna povezanost. Takođe, je značajno ustanoviti koji društveni procesi i situacije dovode do jačanja potkulture nasilja bez obzira na kom nivou se ona pojavljuje.

KRIMINALNA POTKULTURA

Kao i nasilje, kriminalitet predstavlja složenu društvenu pojavu - "pod pojmom kriminalitet se ne krije nikakva jedinstvena i/ili posebna ideologija, ali ni jedinstven oblik društvene prakse, pa je veoma teško govoriti o kriminalitetu opšte" (Nedeljković, 2006: 236). Mnoštvo različitih pojavnosti kriminaliteta i kriminalnog ponašanja (različite orijentacije, uverenja, ideologije, političke opcije, devijantnost, neograničeni egoizam i dr.) teško mogu biti osnova za jedinstvenu definiciju kriminaliteta, a samim tim i kriminalne potkulture.

Definisanje kriminalne potkulture koja nastaje na raskršnici kulture i kriminala varira u dinamičnom saodnošenju društvenih i pravnih normi, stila, simbola i medijske reprezentacije. Prihvatanje kriminalne potkulture ne podrazumeva nužno učešće u kriminalu, već izbor identiteta ili stila koji sadrži elemente, nekonvencionalnog, nedozvoljenog i kriminalnog.

Susretanje kulturne i kriminalne prakse u savremenom društvenom životu predstavlja "evoluciju javnih kontroverzi prošlosti i sadašnjosti koji oblikuju iskustvo i percepciju svakodnevnog života kroz preseke kulture i kriminala" (Ferrell, 1995). Kulturni i krivični procesi se neprekidno prepliću duž kontinuumu marginalnosti, nezakonitosti i javnog prikazivanja. Tradicionalno diskretne kategorije kulture i kriminala se neprekidno dovode u pitanje njihovim prožimanjem u okviru novih potkulturnih stilova i simbola. Kultura apsorbuje značenja, stilove i simbole koji su prvobitno definisani u okviru kriminalizovanih praksi pojedinih društvenih grupa i manifestacija (Ferrell, 1995). Kulturni i kriminalni identitet u okviru kriminalne potkulture variraju između konvencionalnog i kriminalnog. Mera "zloćudnosti" kriminalne potkulture je uslovljena procesima kriminalizacije (etička, pravno-politička

dimenzija), društvenom polarizacijom (društveno-ekonomska dimenzija) i medijskom reprezentacijom (kulturalna dimenzija). Kulturalna praksa je na neprekidnoj meti, kako moralno-političkih procena i moćnih kulturalnih referenci koje uključuju pravna sredstva i političko-medijske kampanje da se pojedini kulturalni sadržaji kriminalizuju, tako i na udaru kriminala koji na različite načine erodira vrednosti dominantne kulture, ali i univerzalnih ljudskih vrednosti.

Susret kulture i kriminala se ispoljava u tri široke kategorije, a to su kriminalni identiteti i događaji koji sadrže dimenzije kulturalnog značenja, stil umetničkih svetova koji su uhvaćeni u dinamici kriminala i kriminalizacije i medijski procesi kojima se inkriminirani sadržaji potkulture smeštaju u popularnu kulturu (Ferrell, 1995). Povezivanje kriminalnih radnji, kriminalnog identiteta i estetike čini "alternativnu devijantnu kulturu" (Katz, 1988) u kojoj su simboli i značenja kriminaliteta uključuju u stilove kolektivne prakse (potkultura motorciklista, tetovaže, grafiti). Kriminalno ponašanje je potkulturalno ponašanje – delovanje i identiteti pod oznakom kriminalni se generišu unutar devijantnih i kriminalnih potkultura. Shodno tome, članstvo i pripadnost kriminalnim grupama razvija potkulturalne mreže koje proizvode mrežu simbola i značenja sa detaljno razvijenim konvencijama govora, izgleda, samopredstavljanja. Veći deo ovih potkulturalnih značenja, akcija, identiteta i statusa je organizovan oko stila, tj. zajedničke estetike potkulturalne ekipe. Suptilnost kolektivnog stila definiše pojam zločina¹. Stil kriminalne potkulture se u kolektivnoj društveno-kulturalnoj praksi odvaja od dimenzije devijantnosti i postaje deo potrošnje simbola, slika i drugih kulturalnih sadržaja kojima je posredovan kriminal kao potkulturalni fenomen. Krivično delo nije u fokusu stilizovane potkulturalne prakse, već je to njena kolektivna estetika koja može imati veliku popularnost u najširoj nekriminalnoj populaciji. Učešće u kriminalnoj potkulturali ili "kulturali kriminala", znači učešće u simbolici i stilu, kolektivnom i estetskom okruženju kriminaliteta (Ferrell, 1992).

Postavlja se pitanje uspostavljanja granice između kategorija kulture i kriminala kao i uzroka i posledica njihovog susedstva. Šta razlikuje, a šta spaja, živopisne ulične stilove, šarmantnu stilsku pojavnost omladinskih i umetničkih grupa i njihove talenotvane stvaraoce od kriminalnih grupa,

¹ Steven Mannheimer, "Cincinnati joins the censorship circus," *New Art Examiner* 17 (June 1990), pp. 33-35; *New Art Examiner* 18, "CAC, Barie win in court" (November 1990), p. 13; David Lyman, "Post-Mapplethorpe blues in Cincinnati," *New Art Examiner* 18 (January 1991), p. 56; see Ferrell, "Criminalizing Popular Culture." And in a different vein, see John Conklin, *Art Crime* (Westport, CT: Praeger, 1994).

njihove životne i socijalne filozofije. Da li je važno stalno preispitivanje ove granice i zašto?

KRIMINALNA POTKULTURA I KRIMINALIZOVANA POTKULTURA

Kriminalna potkultura se u ovom radu definiše kao socio-kulturno polje u kome kriminalne vrednosti i stavovi, vertikalna hijerarhija društvenih relacija unutar kriminalne grupe i stil života formiraju kriminalnu potkulturu sa prepoznatljivim unutrašnjim i spoljašnjim elementima. Estetizacija kriminalnog delovanja i identiteta odvija se u procesu kulturne produkcije kriminalnih stilova i simbola u kojima se stvara "kriminalni imidž". Svojstva "kriminalnog imidža" mogu biti veoma privlačna jer se apstrahovanjem suštinski opakih karakteristika kriminalnog delovanja (parazitizam, nehumanost, predatorsko ponašanje) kriminalna potkultura sagledava kroz njen glamurozni (uzbuđenje, raskoš, harizma) ili buntovan karakter (rizik i neposlušnost).

Delinkvent se menja i od "frustriranog socijalnog penjača" postaje kulturni inovator i kritičar (Young, 1992). Atraktivnost "kriminalnog imidža" i kriminalne potkulture može imati dvostruko dejstvo. Sa jedne strane, on može biti skup različitih stilova koji manipulišu elementima potkulture kriminalala, ali sa druge, može predstavljati najpoželjniji identitet u izborima kojima su izloženi, prevashodno adolescenti, ali i svi oni koji se nađu u stanju krize, bilo na individualnom, bilo na društvenom planu. Dok bi u prvom slučaju "kriminalni imidž" imao blagorodno svojstvo u smislu oslobađanja kreativnosti i slobode koja se tiče ličnog predstavljanja kroz određenu vrstu otpora dominantnom kulturnom obrascu, u drugom slučaju, popularnost kriminalnog imidža nosi određene rizike. Rizik se odnosi na prihvatanje "kriminalnog stila života" koji podrazumeva neodgovornost u različitim aspektima života pojedinca, samopovlađivanje, interpersonalnu nametljivost i nasilničke norme koje odražavaju trajni obrazac kršenja (Walters, 1990: 71). Waltersova teorija kriminalnog stila života smatra suspenziju moralnih ograničenja presudnom prednošću u iskrivljenoj kogniciji prestupnika (Walters, 1990).

Pobuna protiv konvencionalnih normi stvara alternativne sisteme upravljanja i morala, ali oni nisu subverzivni, u suštini one imitiraju društvo čije norme zahtevaju da krše.

Koncept kriminalnog životnog stila poslužiće nam kao teorijski okvir za uspostavljanje teze o razlici između "kriminalne i kriminalizovane potkulture". Kriminalna potkultura podrazumeva kriminalni stil života koji prihvataju kako pojedinci, tako i društvene grupe, bez obzira na njihovo mesto u društvenoj strukturi. Njima je svojstveno kršenje svih društvenih i moralnih normi koje zahteva realizacija kriminalnog stila života (iako, pripadnici kriminalne

potkulture mogu istovremeno uvažavati i neke konvencionalne norme). Kriminalizovana potkultura, sa druge strane, ne podrazumeva kriminalni stil života, već kriminalni/kriminalizovani kulturni stil koji je sračunat na kršenje određenih normi koje se smatraju problematičnim sa moralnog stanovišta onih koji ih krše.

Odnos kriminala i njegovog kulturnog potencijala koji se ispostavlja kao jalov sa stanovišta društvene promene veoma je važan za razumevanje kriminalne potkulture. "Neizbežan deo značenja kriminala je njegova esencijalna greška. On je ili nedovoljno racionalan, ili previše ili prečisto simboličan i simptomatičan. Pre svega kriminal ostaje društveno netransformisan: on i dalje predstavlja sprovođenje izolovanih aktivnosti pojedinca u podzemlju ili na alternativnom tržištu; ako je uspešan on je sitni preduzetnik, u najboljem je član ili lider bande. Ni u jednom slučaju, on nije sposoban da organizuje pokret koji će moći da izdrži institucionalne snage koje su raspoređene protiv njega. On živi u paralelnom i parazitskom svetu čiji je horizont omeđen i zamračen širim društvom od koga on zavisi" (Marcus, 1975: 223 prema Young, 1992).

I da zaključimo, prodiranje kriminalnih vrednosti u kulturu suprotan je procesu kriminalizacije kulturnih aktivnosti, manifestacija i stilova. U tom smislu, uslovno, prvu možemo označiti kao kriminalnu potkulturu, a drugu kao kriminalizovanu potkulturu. Kriminalna potkultura podrazumeva specifične vrednosti i norme u odnosu na devijantnost, koje ne samo da stoje u suprotnosti sa dominantnom kulturom, već su u suprotnosti sa univerzalnim ljudskim vrednostima. Kriminalne vrednosti i stavovi afirmišu nejednakost, antidruštvenost, diskriminaciju i predatorsko ponašanje, darvinistički shvaćenu hijerarhiju u kojoj pobeđuje najjači. Obratno, kriminalizovana potkultura predstavlja simbolički i stilski izraz težnje za prevazilaženjem relativnih deprivacija koje nastaju kao jaz između subjektivnog i objektivnog doživljaja kulturnih vrednosti (Young, 1992).

Jasno je da je granica raspoznavanja ova dva varijeteta u susretu kulture i kriminala veoma nejasna, varljiva i dinamična, ali ipak, predstavlja suštinsku razliku u prožimanju i smeru delovanja ova dva društvena fenomena. Razlikovati dva momenta: generacijske alternativne norme od raspada društvenog ponašanja je izuzetno teško, ali moramo da ih razlikujemo (Young, 1992). Štetni uticaj kriminalne potkulture odnosi se na sve vidove izneveravanja humanih pretpostavki ljudske egzistencije. Devijantnost i filozofija podzemlja poriču značaj pozitivnih vrednosti i kada izađu iz romantizovanih filmskih predstava i slika postaju korodirajuće i razorne po društveni sistem "razvijajući delinkvenciju u moćan kompetitivni način života" (Shaw and Mckay, 1977). Kriminalna potkultura nije kontrakultura koja traži

preraspodelu bogatstva ili promenu sistema. Dejvid Maca je pokazao da kriminal ne predstavlja radikalno artikulisane prekršaje konvencija, već se odvija unutar konvencionalnih uslova (Matza, 1964). U svom suštinskom značenju kriminalna potkultura može biti potkultura koja se generiše iz svih društvenih slojeva i svih ekonomsko-demografskih segmenata društva.

Sa druge strane, pomeranje granica i otpor prema rigidnim obrascima dominantne kulture može biti izražen korišćenjem elemenata kriminalne potkulture, ili kontroverznim sredstvima koje će dominantna kultura označiti kao kriminalne. U subkulturnim teorijama devijantne potkulture se ne posmatraju kao patološke grupacije nevaspitanih i nekulturnih pojedinaca, nego kao smisleni pokušaju rešavanja problema sa kojima se suočavaju pojedinci o kojima je reč (Young, 1992). Ovi kulturni odgovori nisu besmisleni već predstavljaju smislenu i validnu alternativu preovlađujućem shvatanju racionalnosti. Istorija potkulturnih grupa se mora posmatrati kroz putanju promena šireg društvenog poretka jer su one kreativne unutar jednog okruženja determinisanog sveukupnošću (Young, 1992). Kada je reč o omladinskoj devijantnoj potkulturi postoji značajna razlika između upotrebe kriminalnih simbola, stilova i identitetima koji predstavljaju način da se izbegnu najteži oblici skretanja u delinkvenciju u procesu sazrevanja, sa jedne strane, i širenja kriminalne potkulture izvan društvene margine, što je svakako posledica specifičnih i širih društvenih okolnosti.

Kriminalizovana potkultura se može razumeti kao kulturno polje u kome se autentični, "subverzivni" kulturni sadržaji koji se spontano pojavljuju kriminalizuju od strane predstavnika dominantne kulture kao štetni po javni moral. U mnogo slučajeva se kontroverze koje sadrže pojedina kulturna i umetnička dela prerastaju u konflikte na osnovu kojih se ona proglašavaju za kriminogena ili kriminalna. Napad na kulturnu produkciju koja u sebi nosi otpor, preispitivanje ili prezentuje borbu neke diskriminisane manjine, često je deo političkih planova desničarskih i fundamentalističkih grupa. Na isti način na koji svakodnevno kriminal i kriminalizacija deluju kao kulturni preduzetnici, svakodnevna popularna kultura podrazumeva društvene aktivnosti organizovane oko umetnosti, muzike i mode koji se redovno reprezentuju kao kriminal (Ferrell, 1995).

KRIMINALNA POTKULTURA I POTROŠA KA KULTURA

Socijalne interakcije koje se ispoljavaju u kulturi svakodnevnog života uslovljene odnosima moći, nejednakosti i privilegija. Krički fokus na njihovu kompleksnu interakciju razotkriva korelaciju između različitih oblika diskriminacije i siromaštva, posebno mladih, kao i njihovu produkciju

alternativnih stilova i smisla u okviru kriminalnih/kriminalizovanih potkultura. Otpor dominantnoj materijalističko-potrošačkoj kulturi kroz autentičnost i nezavisnost u odnosu na kulturnu industriju podrazumeva odricanje od preovlađujuće kulture medija i slika i njihove hiperkomercijalizacije. "Podzemni karakter omladinske potkulture se odnosi na znakove, simbole i stilove za potrebe šoka i "semiotičkog nemira" (Moor, 2004). Pobuna protiv autoriteta i težnja za promenom teskobnih okolnosti u sklopu kriminalizovane potkulture neizostavno sadrži elemente parodije i samoironije koji pružaju satirični kontekst u okviru koga se može manipulirati različitim kriminalnim, mizoginim, homofobičnim, i sličnim inkriminiranim sadržajima. Oni imaju funkciju razdrmanja i pobune protiv glatke površine svakodnevnog života potrošačke kulture zasnovane na radikalnom liberalnom individualizmu, edipalnom narcizmu i potrošačkom eskapizmu. Međutim, prelazak u kriminalnu potkulturu dešava se onog trenutka kada kritičko promišljanje, ironija i satira nestanu, tog momenta počinje regresija koja se završava u prihvatanju antihumanih vrednosti na kojima se zasniva potkultura kriminalnog podzemlja.

To je prelaz iz "potkulture dekonstrukcije" u kulturu destrukcije. Dok je Stjurat Hol govorio o "moralnoj panici" kao suštini medijsko-političkih kampanja kriminalizacije potkulture, disperzija kriminalne potkulture se zasniva na rasprostranju moralnog cinizma. On podrazumeva aktivni pesimizam kada je u pitanju socijalno i političko i aktivni optimizam u odnosu na personalno preduzetništvo u paketu koji sadrži najuže etičko-kulturne parametre potpuno depolitizovane i otuđene kulture sa različitim oblicima ekspresije prema pojedincima i njihovim situacijama (Hall, et al. 2008: 66). Problem se pojavljuje kao susretanje kriminalnog i potrošačkog postignuća – kao očajnička borba individualizovane forme socijalne distinkcije koja dolazi sa odsustvom smislenih emocionalnih veza ili bilo kakve realne alternative u vidu "autentične solidarnosti" sa drugim ljudskim bićima (Žizek, 2008 prema Hall et al. 2008). Život koji se razume kao neprekidno hazardsko izbegavanje zamki i lični interes koji se ispoljava bez grize savesti čini da se socijalno, kulturno i kriminalno okruženje pojavljuju kao veoma slični.

Hipnotički simbolizam konzumerske ekonomije i očajnička želja za posedovanjem ukrasnih sitnica koje daruju egzistencijalno značenje i socijalnu distinkciju pokreću ka kriminalu (Hall et al, 2008). Popustljiv hedonizam je postao rutina konzumerskog načina života, a kriminalni uspeh obezbeđuje socijalni značaj kroz konzumerski simbolizam. Vrednost života i pitanje finansijske, emocionalne i fizičke sigurnosti određeno je statusom i imidžima koje neprestano emituju marketinška industrija i masovni mediji. Društvena praksa konzumerizma predstavlja "bolest beskonačnih aspiracija"

izbacujući individuu iz uporišta koji obezbeđuju kolektivne moralne granice gurajući ga u anomiju - stanje u kome nema normi, u kome su ugroženi njen integritet i oslonac od vitalnog značaja za opstanak zajedničkog društvenog života (Durkhiem, 1992, 1984 prema Hall 2008). Približavanje vrednosnog sistema tipičnog za kriminalnu potkulturu vrednostima dominantne kulture nastaje kao posledica dominacije etike neoliberalnog kapitalizma i estetike konzumesko-materijalističke kulture. Luksuzna potrošnja, odsustvo društvenosti, hijerarhijski poredak, suštinska otuđenost, nemoralnost, anti-socijalna forma društvene distinkcije čine "prokleti udeo" kriminalne potkulture u vladajućoj materijalističkoj kulturi.

Zavodljiv kvalitet kriminala (Katz, 1988) posmatran u širem društvenom kontekstu pojavljuje se kao veoma blizak zavodljivom svetu potrošnje u kome pojedinac pokušava da na pronađe kvalitetan identitet u različitim praksama (uključujući i kriminalnu). Brisanje jasnih granica između kriminala i konzumerke kulture čini kriminalnu potkulturu modernim kulturnim simbolom koji postaje poželjan izbor potrošača. Zločin se pakuje i reklamira mladima kao romantični, uzbudljiv, kul i moderan kulturni simbol. U okviru potrošačke kulture kriminal je estetizovan, a naše iskustvo o zločinu protiv građana je prevashodno estetsko, odnosno naše kolektivni doživljaj kriminala dobijamo putem masovnih medija (Hayward, 2002).

KRIMINALNA KULTURA I KULTURA NASILJA U SRBIJI

Sama činjenica da kriminal najčešće podrazumeva različite oblike nasilja, a da nasilje vrlo često dobija krivično-pravni epilog čini kriminalnu potkulturu i potkulturu nasilja tangentnim fenomenima. I ako je njihova etiologija različita, intenzitet i socijalno rasprostiranje jedne podržava i pojačava prisustvo druge. Srpsko društvo devedesetih godina bilo je drastičan primer dramatičnog socijalnog rasprostiranja ove dve potkulture koje su dostigle nivoe dominantne kulturne prakse. Bujanje kriminalne potkulture poticalo je od enormne kriminalizacije društva, dok je kultura nasilja jačala na temeljima nacionalističke retradicionizacije koja se pozivala na junačku kulturu časti probuđenu iz srpske prošlosti. Ove dve potkulture su se mešale na različitim nivoima, kako u kriminalnom podzemlju (kriminalci-ratni junaci, huligani-patriote), tako i u vladajućim političkim i kulturnim elitama (kriminalci-ratni heroji-politički predstavnici, državnici-patriote i kriminalci i sl.). Već su dobro poznati i proučeni najrazličitiji, perverzni oblici preplitanja ove dve potkulture koji su nastali devedesetih godina prošlog veka kao rezultat društvenog i vrednosnog razaranja u Srbiji.

Razvoj ili oživljavanje kulture nasilja javlja se u društvima ili društvenim situacijama koje predstavljaju kombinaciju ograničene državne zaštite i ekonomskog sistema koji se generiše oko oskudnih resursa. Granični mentalitet se pojavljuje kao posledica gubitka sopstvenih resursa, posebno kod muškaraca koji osećaju potrebu da se realizuju kroz prihvatanje hiper-muških osobina da bi obezbedili kakvu-takvu zaštitu imovine, porodice i samopoštovanje (videti Nisbett i Cohen, 1997). Upotreba nasilja postaje potreba i dobija opravdanje koje se odnosi na očuvanje ugleda, vrednosti samozaštite. Osetljivost na uvrede i spremnost da kažnjavanje uzme u sopstvene ruke indikativni su za kulturu časti (Nisbett i Cohen, 1997:57). Njihova analiza na makro-nivou je pokazala da postoji institucionalna podrška kulturi nasilja koja se ogleda u zakonima, socijalnoj politici i delovanju institucija koji su povezani sa kolektivnim izrazima kulture. Primena prava i socijalne institucije su od ključnog značaja za ponašanje građana i definisanje onoga što je prihvatljivo i neprihvatljivo, one ne izražavaju samo individualne vrednosti, već su u povratnoj sprezi i oblikuju ih (Nisbett i Cohen, 1997:58). Institucionalna podrška kulturi nasilja podrazumeva odnos prema korišćenju telesnog kažnjavanja, nasilju u porodici, kontroli oružja i pitanjima odbrane zemlje. Izostanak pravne i institucionalne regulative, zakonska konfuzija, ili njihovo urušavanje dovodi do vakuma koji proglašava nasilje za dominantni oblik samoodbrane. Shodno ovom objašnjenju pro-nasilne vrednosti imaju poreklo u istorijskom i tradicijskom nasleđu koje se "aktivira" u situacijama lične i socijalne ugroženosti.

Sa druge, strane pro-nasilne vrednosti se mogu interiorizovati usled odbacivanja vrednosti dominantne ili srednje klase jer se one doživljavaju kao nepravedne ili neadekvatne. Uzdizanje "ulične pravde" i "uličnog koda" u Srbiji devedesetih, bilo je povezano sa rasprostranjenim crnim ekonomskim tokovima koji su jedini omogućavali opstanak širokim slojevima stanovništva, a i celokupnoj državnoj privredi. Poslovanje u suprotnosti sa pravnim i legalnim normama, ilegalno tržište, ekonomska polarizacija i marginalizacija većine društvenih slojeva doveli su do valorizovanja vrednosti i normi potkulture nasilja koje su garantovale mogućnost fizičkog i ekonomskog opstanka. Uzajamno jačanje kriminalne i potkulture nasilja njihova afirmacija na širokom društvenom planu ogledala se u agresivnoj, neprijateljskoj i patron-klijent strukturisanom mačo-kulturi srpskog društva devedesetih.

Iskustvo kriminalizacije celokupnog društva devedesetih godina prošlog veka u Srbiji je veoma traumatično i predstavlja jednu od najtežih posledica tog vremena. Nesposobnost društva da se na institucionalnom, ali i vrednosno-normativnom nivou izbori sa "zavodljivošću" kriminala traje do danas. Tako sveobuhvatna kriminalizacija koja je sadejstvovala sa potpunom inverzijom

vrednosti trebalo je da bude stalna meta široke kampanje koja bi na različitim društveno-kulturnim nivoima omogućila "čišćenje" kriminalnih i kriminogenih obrazaca ponašanja koji su se duboko usadili u svest i ponašanje gotovo svih pripadnika društva. Umesto pretresanja temelja kriminalizovanog društva i kulture, u srpsko društvo je, stihijski i gotovo bez ikakve alternative nahrupila materijalističko-potrošačka kultura, medijski posredovana industrija zabave instalirajući vrednosne obrasce koji su pojačali kompeticiju, bezskrupuloznost, egoizam i gramzivost. "Mimetička kultura" postranzicionog društva Srbije je samo izmenila značenja, smisao i simbole potkulture nasilja i kriminalne potkulture koje su svojevremeno odigrale značajnu ulogu u njenom instaliranju.

Čast i junaštvo postaju drugorazredni motivi potkulture nasilja u Srbiji, dok potreba za kakvim takvim izvorom samopoštovanja postaje dominantni izvor nasilničke potkulture. Pripadnost potkulturi nasilja dobija prevashodno kompenzacioni smisao postajući mestom oslobađanja besa i besmisla koji su nastali kao rezultat neadekvatnog pozicioniranja u novonastaloj potrošačko-statusnoj hijerarhiji. Regresija u različite vidove nasilničke bratske solidarnosti koja se okuplja oko anti-građanskih ideja ostaje tipična za nasilničku potkulturu u Srbiji. Međutim u ideološkom smislu nasilje prestaje da bude motivisano konzistentnim i jasnim idejama, postaje u sve većem broju očajnički individualni akt ili grupno nasilje koje samo sebi cilj. Nasilje postaje oslobođeno ideologije, nepredvidljivo, nasumično i okrenuto ka bliskom okruženju. Osažena potkultura nasilja iz perioda devedesetih, posebno u aktuelnom političkom, trenutku gubi svoj ideološko-politički značaj. Ekstremizam pojedinih nasilničkih grupa ostaje nerešeni problem, ali mnogo veći problem predstavlja nasleđe "ražalovane" retradionalizovane kulture nasilja koja je obećavala povratak muškog ponosa. Nasilje, posebno muško, ostaje kao jedino sredstvo izražavanja očaja zbog oduzete iluzije o moći, i to u uslovima teške ekonomske, ali i moralne krize. Postavljanje pitanja smisla se odnosi na konačnu pobjedu kulture u kojoj su društveni odnosi posredovani tržištem. To je kultura koja ne poznaje simbole, motive i solidarnost društvenih odnosa koji su posredovani kolektivnim ideologijama. Hiperkomercijalizacijom svih segmenata društvenog i kulturnog života do kraja je ukinuta društvena solidarnost kakvu je poznavalo socijalističko društvo, ali je i otežano uspostavljanje horizontalnih mreža građanske solidarnosti. Potkultura nasilja u ovom slučaju se artikuliše kao otpor konzumerskoj kulturi Zapada sa skrivenom težnjom da se u njoj što bolje smesti. Ekstremističke grupe koje se okupljaju oko antifomodernih, mačističkih, profašističkih i ksenofobičnih ideja predstavljaju pseudootpor dominaciji tržištem uspostavljene hijerarhije, jer sami predstavljaju granične elemente te kulture. Međutim, oslobođeno nasilje se intenzivira u svim segmentima društva (najpre, onim najugroženijim) na

način koji nije bio poznat u skorijoj istoriji srpskog društva. Ono se pojavljuje kao mnogo značajniji problem koji se mora rešavati pružanjem smislenog odgovora na pitanje vrednosti ljudske egzistencije u srpskom društvu danas.

Agresivna kriminalna kultura iz devedestih godina prošlog veka opstaje u kontinuitetu, izmenjena obrascima nove kulturne prakse. Potkultura kriminala i kultura nasilja se dalje zasnivaju na patrijarhalnoj hegemoniji i produblivanju razlike između legalnog i legitimnog. Međutim, privlačnost kriminalne potkulture nije više dominantno odraz nacionalističkih i kvazipatriotskih obmana, ona se, prevashodno zasniva na raširenoj ideji da se kriminal ipak najviše isplati i da je sa moralnog stanovišta on problematičan isto onoliko koliko i korumpirani sistem novog poretka. Medijska prezentacija kriminala koji je na različite načine povezan sa privilegovanim političkim i privrednim subjektima, gotovo da je polarizovao potkulturu nasilja kao fenomen gubitnika i kriminalnu potkulturu kao fenomen pobednika. Shodno tome, kulturna i socijalna politika moraju pratiti institucionalne promene i kroz obrazovne i društvene kampanje neprekidno promovisati autentične ljudske vrednosti, kritičko razmišljanje i društvenu solidarnost kao osnovna sredstva da se kriminalnoj i potkulturi nasilja u Srbiji ukinu atraktivnost i legitimitet i da im se konačno ospori alternativni značaj u rešavanju teskobnih, konfliktnih i gotovo bezizlaznih okolnosti u "reformisanom" društvu Srbije nakon dve hiljadite.

REFERENCE

- (1) Anderson, E. (1999) *The Code of the Streets: Decency, Violence and the Moral Life of the Inner City*. New York: WW Norton.
- (2) Ball-Rokeach, S. J. (1973). Values and violence: A test of the subculture of violence thesis. *American Sociological Review*, 38(6), 736–749
- (3) Erlanger, H. S. (1974). The empirical status of the subculture of violence thesis. *Social Problems*, 22(2), 280–292.
- (4) Felson, R., Liska, A.E., South, S.J. and McNulty, T.L. (1994) The subculture of violence and delinquency: Individual vs. school context effects. *Social Forces*, 73(1), 155–173.
- (5) Ferrell, J. (1992) Making sense of crime: review essay on Jack Katz's *Seductions of crime*, *Social Justice*, 19 (2) pp.110_123
- (6) Ferrell, J. (1995) Culture, Crime, and Cultural Criminology, *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 3(2), 25-42
- (7) Hayward, K. (2002) *Youth Justice: Critical Readings*, edited by Muncie, J., Hughes, G., and McLaughlin, E., (London: Sage)]
- (8) Ignjatović, Đ. (2009) *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet, Beograd

- (9) Ignjatović, Đ. (2011) Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta, Crimen, (II) 2, str 179-211
- (10) Katz, J. (1988) Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil. New York: Basic Books,
- (11) Matza, D. (1964) Delinquency and Drift, Transaction Publishers,
- (12) Moore, R. (2004) Postmodernism and Punk Subculture: Cultures of Authenticity and Deconstruction, The Communication Review, 7:305–327
- (13) Nedeljković, S. (2006) Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura – hajdučija između građanske i nacionalne ideologije i između narodne i nacionalne kulture. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu (70): 235-269.
- (14) Nisbett, R. and Cohen, D. (1996) Culture of Honor: *The Psychology of Violence in the South*. Boulder, CO: Westview Press.
- (15) Shaw, C. and Mckay, H. (1977) 'Social Disorganisation', in Radzinowicz and Wolfgang 'Crime and Justice Vol.1', p.415
- (16) Steve, H., Simon, W., Craig, A. (2008) Criminal Identities and Consumer Culture: Crime, Exclusion and the New Culture of Narcissism, Willan Publishing
- (17) Stewart, E. and Ronald S. (2006) Structure and culture in African American adolescent violence: A partial test of the "code of the street" Thesis. *Justice Quarterly*, 23(1), 1–33.
- (18) Walters, G. (1990) *The Criminal Lifestyle: Patterns of Serious Criminal Conduct*, London: Sage
- (19) Wolfgang, M. and Ferracuti, F. (1967). *The Subculture of Violence*. London: Tavistock
- (20) Young, J. (1992) Subcultural theory: Virtues and Vices, <http://www.malcolmread.co.uk/JockYoung/subculture.htm>

THE SUBCULTURE OF VIOLENCE AND THE CRIMINAL SUBCULTURE

Theoretical concepts of the subculture of violence and the criminal subculture have appeared within the framework of the criminological theory as the result of the need to view the complex phenomena of violence and crime in connection with the cultural context in which they appear. In the social and cultural practice dynamic interaction of these social phenomena is constantly going on, therefore cultural criminology has great potentials for providing the answer to the issues of the arisen violence, violent crimes and other congenial phenomena. The paper gives in short the theoretical aspect of the appearance

and development of these subcultural concepts, some ambiguities are discussed concerning their defining and especially the connection is analyzed with the consumer-materialistic culture of the developed capitalism. The basis of the subculture of violence, as well as criminal subculture, is made of the continuum of marginality as the central point of acceptance of violent and criminal values as the recognizable anti-cultural values. At the end of the paper a resume is given on the possibilities and the significance of implementation of these concepts in the analysis of the Serbian society, since it persistently moves within the domains of these two criminological-subcultural concepts.

KEY WORDS: subculture / violence / crime / honour / values / norms

ME UNARODNA KRIVI NO - PRAVNA REGULATIVA U SUZBIJANJU PRANJA NOVCA*

Dragan M. Cvetkovi *
UKP - Policijska uprava za Grad Beograd

Dušan Davidovi *
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kao poseban vid organizovanog kriminaliteta transnacionalne prirode, sa visokim stepenom društvene opasnosti, pranje novca sve više postaje ozbiljan međunarodni problem. Zbog toga je sasvim opravdano uključivanje međunarodne zajednice u borbu protiv ove kriminalne pojave na globalnom planu. Pojačan interes međunarodne zajednice za suzbijanje ove pojave, ima za posledicu usvajanje određenih međunarodnih akata i razvoj međunarodnih organizacija. Ključni element u borbi protiv pranja novca i finansiranja terorizma, jeste potreba da se sistemi za sprečavanje pranja novca u pojedinačnim državama nadgledaju i evoluiraju u pogledu međunarodnih standarda. S obzirom da pranje novca ugrožava vitalne vrednosti u okviru jedne države, ali i na međunarodnom planu, sve države su zainteresovane za suzbijanje ove negativne pojave u društvu, o čemu govore mnogobrojni međunarodni naučni skupovi posvećeni ovoj temi. Pranje novca nije moguće suzbiti odjednom u globalnim razmerama, niti aktivnostima na pojedinačnom nivou, nego je saradnjom i ujednačavanjem propisa i regulativnih mera na međunarodnom nivou moguće donekle kontrolisati ovu pojavu.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: cvetkovicdragan@open.telekom.rs

* E-mail: dlagavulin@gmail.com

*KLJUČNE REČI: pranje novca / organizovani kriminal /
međunarodni problem / globalna prioroda / propisi*

UVOD

Kriminalne organizacije iz domena organizovanog kriminaliteta sve više poprimaju međunarodni karakter, zbog čega i međunarodna zajednica u svojim pravnim aktima ukazuje na nužnost uzajamne saradnje na internacionalnom nivou u sprečavanju i suzbijanju pranja novca. U ovom trenutku većina nacionalnih pravnih sistema ulaže velike napore u borbi protiv pranja novca i sa njim povezanim krivičnim delima.

Danas ne postoji država koja je u potpunosti suzbila pranje novca. Čak šta više, smatra se da ova negativna društvena pojava u većini savremenih država postoji u mnogo većem obimu nego što zvanične evidencije pokazuju, što u stvari znači da je kod ovog oblika organizovanog kriminaliteta veoma izražena tzv. "tamna brojka".

Sprega pranja novca, korupcije i drugih oblika organizovanog kriminaliteta predstavlja jedan od društveno najopasnijih vidova kriminala, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu, tako da se javlja potreba za odgovarajućim metodama nadležnih državnih organa u suzbijanju ove pojave i vođenju energične borbe protiv organizovanog kriminaliteta i sive ekonomije.

Problem regulative i kontrole ove pojave potrebno je sagledati sa dva nivoa, međunarodnog i nacionalnog, uz napomenu da je nastanku savremenih rešenja u vezi sprečavanja, otkrivanja i suzbijanja pranja novca prethodilo višegodišnje intenzivno bavljenje tom problematikom od strane međunarodne zajednice. Postojanje određenog pravnog okvira koji čine multilateralni i bilateralni međunarodni pravni akti, kao i postojanje relevantnih međunarodnih organizacija i institucija preko kojih se na operativnom i strateškom nivou unapređuje saradnja, jeste okvir međunarodne saradnje u oblasti suprotstavljanja pranju novca. U datom kontekstu važno je osvrnuti se na pojedine važne međunarodne akte koji su doprineli uspostavljanju standarda u ovoj oblasti.¹

¹ Bjelajac, Ž. (2011) Pranje novca kao faktor ekonomske destabilizacije u nacionalnim i međunarodnim razmerama, *Poslovna ekonomija*, br. 2, Sremska Kamenica.

1. ME UNARODNI PROPISI U BORBI PROTIV PRANJA NOVCA

Pranje novca predstavlja međunarodni problem i zbog toga se ulažu veliki naponi međunarodne zajednice da se ono spreči na globalnom nivou. Svaka zemlja u svetu koja je uključena u globalni finansijski sistem može da bude ugrožena pranjem novca, što znači da ovo nije problem samo zemalja sa razvijenom tržišnom ekonomijom i *off shore* centrima. Zbog toga je usvojen niz međunarodnih instrumenata (pre svega konvencija) koji su ohrabрили države da inkriminišu pranje novca i predvide pravna sredstva za konfiskaciju imovine stečene kriminalnim delatnostima.

S obzirom, da je pranje novca opšta pojava koja se svakodnevno odvija u međunarodnoj zajednici, javila se potreba za uspostavljanjem zajedničkih međunarodnih standarda za prevenciju i sprečavanje ove štetne društvene pojave. Bez zajednički uspostavljenih međunarodnih standarda na prevenciji i sprečavanju pranja novca, posebno na traganju, zamrzavanju, privremenom oduzimanju i oduzimanju prihoda stečenih krivičnim delom pranja novca, preduzimanje mera samo na nacionalnom nivou ne bi dalo očekivane rezultate. Upravo zbog dominantno međunarodne prirode koju "pranje novca" sve više poprima, postalo je jasno, da je radi njegovog suzbijanja neophodna internacionalna saradnja vlada, banaka i ostalih finansijskih ustanova policije i tužilaštva.

Sa porastom javne svesti o pretnjama koje organizovani kriminal postavlja društvu i sa prepoznavanjem fenomena pranja novca kao vrlo opasnog za stabilnost pojedinih ekonomija, a otkrivanje i spečavanje pranja novca kao efikasni instrument u borbi protiv organizovanog kriminala, međunarodna zajednica je donela niz konvencija, preporuka i direktiva.² Tako je doneto više međunarodno pravnih akata kojima su precizirane nedozvoljene delatnosti i pojedini oblici i vidovi pranja novca, kao i mere, organi i postupanja u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima u pravcu stvaranja pogodne pravne osnove za što efikasnije sprečavanje i suzbijanje ove negativne društvene pojave.³

U međunarodnom i evropskom krivičnom pravu pranje novca je dobilo status samostalnog krivičnog dela, a za njihove učinioce zaprečene su veoma stroge kazne. Ovo delo poznaje i niz nacionalnih krivičnih

² Đorđević, B. (2008) Sistemi sprečavanja pranja novca, *Finansije*, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd, br. 1-6/2008, str. 300.

³ Masnjak, B., Koselj, Z. (1998) Mjere i radnje za sprječavanje pranja novca, *Računovodstvo i finansije*, Zagreb, broj 2/1998. godine, str. 170-172.

zakonodavstava. Istovremeno, mnoga rešenja predviđena u međunarodno pravnim aktima našla su svoje oživotvorenje i primenu kroz rešenja u nacionalnim krivičnim zakonodavstvima, kako u razvijenim zemljama, tako i u onima koje su u tranzicionom i posttranzicionom procesu.

Da bi se razne nedozvoljene, protivpravne delatnosti pojedinaca i grupa u okviru međunarodnog, transnacionalnog, organizovanog kriminala predupredile, suzbile i smanjile na društveno prihvatljiv nivo, na međunarodnom pravnom planu se pristupilo normiranju prava i obaveza pojedinih država u preduzimanju adekvatnih mera, sredstava i postupaka radi sprečavanja i suzbijanja pranja novca.⁴ U tom smislu Ujedinjene nacije i Evropska unija donele su, između ostalih, sledeća dokumenta:

Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihoaktivnih supstanci poznatija pod nazivom Bečka konvencija, doneta je u Beču 19. decembra 1988. godine. Ovom konvencijom se razmatra problem i određuju načini borbe protiv trgovaca narkoticima oduzimanjem profita stečenih od nezakonite proizvodnje i prometa narkotika, i promoviše međunarodna saradnja država članica. Bečka konvencija je važna zato što je to prvi dokument kojim se kažnjava pranje novca, iako se kažnjavanje odnosi samo na ograničeni broj dela (Konvencija se odnosi samo na promet droge), odnosno dela iz kojih proizlazi prljavi novac.⁵ Ona, naime, pored mera na suzbijanju nedozvoljene trgovine drogom, predviđa i obavezu država koje su je ratifikovale, da u svom nacionalnom zakonodavstvu propišu kao krivično delo radnje kojima se vrši pranje novca. Konvencija sadrži i odgovarajuće odredbe u pogledu odgovarajućih izmena u nacionalnim krivičnim zakonima s ciljem uspostavljanja međunarodne saradnje u toku celog postupka, a posebno prilikom prilika dobiti koja je ostvarena nedozvoljenom trgovinom drogom.

Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala doneta od 12. do 15. decembra 2000. godine u Palermu, sa dva dopunska Protokola i to: Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje ljudskim bićima, naročito ženama i decom i Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom. U Konvenciji je predviđeno da su sve države potpisnice dužne da u nacionalno krivično zakonodavstvo unesu četiri krivična dela, i to: pranje novca, korupcija, učešće u grupi koja se bavi organizovanim

⁴ Šaković, A. (2005) *Uloga banaka i drugih finansijskih institucija u sprečavanju i otkrivanju pranja novca*, Kriminalističke teme, Sarajevo, broj 1-2/2005. godine, str. 163-189.

⁵ Condemni, M., De Pasquale, F. (2005) *International profiles of the activity to prevent and combat money laundering*, Zagreb, str. 42.

kriminalom i opstrukcija pravde. Akcenat je na – ubacivanje nelegalnih fondova u finansijski sistem. Osim odredbi koje propisuju zaplenu imovine i gotovog novca, koji su stečeni na osnovu bavljenja kriminalnom delatnošću, konvencija propisuje i obavezu međunarodne saradnje po istom pitanju.

Međunarodna konvencija o suzbijanju finansiranja terorizma (Njujorška konvencija), doneta 9. decembra 1999. godine, od strane Generalne skupštine UN, sa ciljem sprečavanja terorizma, uređuje sprečavanje i otkrivanje pranja novca u vezi sa terorizmom. Ovom konvencijom predviđena je obavezna inkriminacija finansiranja terorizma, čime se po prvi put promovise novi pristup u suprotstavljanju terorizmu na globalnom planu, rušenjem ekonomskih poluga moći terorističkih organizacija.⁶ Odredbama ove Konvencije predviđeno je obavezno oduzimanje sredstava, koja su bila upotrebljena ili namenjena izvršenju krivičnog dela finansiranja terorizma, ili koja predstavljaju imovinsku korist stečenu izvršenjem takvog dela. Naime, inkriminišu se akti kojima se pruža finansijska podrška (neposredno ili posredno, nezakonito ili namerno,...) tj. kojima se obezbeđuju i prikupljaju sredstva sa namerom da se upotrebe ili znajući da će ona biti upotrebljena, u celini ili delimično... za delovanje terorističkih organizacija, a čija aktivnost predstavlja pretnju po međunarodni mir i bezbednost.

Važno je napomenuti i *Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv korupcije*, usvojenu u Meksiku decembra 2003. godine. Ovom konvencijom propisana je obaveza kriminalizacije pranja novca iz korupcijskih krivičnih dela. Ovom konvencijom se promovise pristup suprotstavljanju kriminalu oduzimanjem prihoda stečenih kriminalom odnosno korupcijskim krivičnim delima, i uspostavljanjem efikasnih mehanizama međunarodne saradnje u ostvarivanju ovih ciljeva.

Savet Evrope doneo je 8. novembra 1990. godine u Strazburu, *Konvenciju o pranju, traganju, privremenom oduzimanju i oduzimanju prihoda stečenog krivičnim delom* (*Strazburška konvencija*), koja propisuje obavezu oduzimanja profita iz svih nezakonitih delatnosti, međunarodnu saradnju u zapleni i podeli oduzetih sredstava. Ova konvencija takođe, propisuje obavezu država koje su je prihvatile da u svom nacionalnom zakonodavstvu predvide posebno krivično delo pranje novca. Obeležja ovog dela su određena na identičan način kao i Bečkom konvencijom, s tom razlikom što se u ovom slučaju teži oduzimanju i konfiskaciji sve vrste imovinske dobiti koja

⁶ Opširnije o različitim pristupima suprotstavljanja pranju novca i finansiranju, (Giraldo, J., Trinkunas, H. (2007) *Terrorism Financing and State Responses: A Comparative Perspective*, Stanford University Press, Paolo Alto, CA.

je stečena, ne samo nezakonitim delatnostima vezanim za opojne droge, već i za terorizam, trgovinu belim robljem, oružjem i krivičnim delima kojima se ostvaruje veliki profit. Najvažniji deo Konvencije je član 18. posvećen međunarodnoj saradnji koji navodi uzajamnu obavezu (pomoć pri istragama, usvajanje i primenu privremenih mera za zaplenu ili konfiskaciju imovine) koja se odnosi na proceduralno pitanje o zahtevima koje članice šalju jedna drugoj, kao i osnovu za odbijanje.⁷ Kuriozitet ove konvencije je propisivanje odredbi na međunarodnom nivou, koje se odnose na članice, a radi se o preduzimanju istražnih radnji i privremenih mera, primeni istražnih tehnika i ovlašćenja i obavezi pružanja pomoći kod istrage i razmene dokumenata.

Poseban značaj za razvoj koordiniranog međunarodnog odgovora problemima suprotstavljanja pranju novca i finansiranja terorizma ima *Konvencija Saveta Evrope o pranju, otkrivanju, zapleni i konfiskaciji prihoda od kažnjivih dela i finansiranja terorizma*, usvojena u Varšavi 2005. Godine, (*Varšavska konvencija*), jer sublimira dugogodišnja iskustva međunarodne zajednice u implementaciji mera za suprotstavljanje pranju novca i finansiranju terorizma. Ona predstavlja reviziju Strazburške konvencije iz 1990. godine i sadrži odredbu koja obavezuje države potpisnice da obezbede da presuda za predikatno krivično delo ne bude uslov za presudu za krivično delo pranja novca.

Ovom Konvencijom, se između ostalog: bliže određuje finansijsko-obaveštajna jedinica (*Financial Intelligence Unit – FIU*), obaveza osnivanja FIU, propisuje mogućnost prekida obavljanja domaćih sumnjivih transakcija i međunarodna saradnja u vezi sa zabranom (prekid može zahtevati FIU ili drugo nadležno telo kada postoji sumnja da je transakcija povezana sa pranjem novca ili finansiranjem terorizma, a radi analize transakcije i potvrđivanja sumnje)., propisuje saradnja između FIU itd. Države treba da osnuju FIU kao centar za prijem, analizu i prosleđivanje informacija o sumnjivih transakcijama i ostalim podacima koji se odnose na moguće pranje novca ili finansiranje terorizma. FIU treba da neguje redovan pristup, direktan ili posredan, finansijskim administrativnim i bezbedonosnim podacima tela za sprovođenje zakona koji su mu potrebni za uredno izvršavanje svojih zadataka, uključujući analizu sumnjivih transakcija, istraživanja relevantnih informacija o bilo kojoj činjenici koja bi mogla upućivati na pranje novca ili finansiranje terorizma. FIU mora saradivati bez

⁷ Condemni, M., De Pasquale, F. (2005) *International profiles of the activity to prevent and combat money laundering*, Zagreb, str. 44-46.

obzira na svoj unutrašnji status, odnosno model organizacije, i propisuje da FIU može odbiti zahtev za dostavom podataka ako bi tražena informacija mogla omesti istragu koja se sprovodi u zemlji kojoj je zahtev upućen, kada bi otkrivanje informacije bilo nesrazmerno sa legitimnim interesima neke fizičke ili pravne osobe ili na neki drugi način ne bi bilo u skladu sa temeljnim načelima domaćeg prava u toj zemlji. Svako odbijanje mora biti na primereni način obrazloženo.

Na nivou Evropske unije donete su Direktive Saveta EU o sprečavanju korišćenja finansijskog sistema radi pranja novca i finansiranje terorizma (1991/308/EEC, 2001/97/EC i 2005/60/EZ). Ovim direktivama se na nivou Evropske unije definiše pranje novca i finansiranje terorizma, uređuju prava i obaveze finansijskih i nefinansijskih organizacija i profesija na području preventive i otkrivanja pranja novca i finansiranja terorizma, uređuje nadzor nad obaveznicima i uređuju prava i obaveze Jedinica za finansijske istrage zemalja članica.⁸ Ovim direktivama se propisuje identifikacija stranke, dubinska analiza, verifikacija i nadzor klijenta – stvarnih vlasnika, limiti korišćenja gotovine, prepoznavanje povezanih, nelogičnih i sumnjivih transakcija, obaveza izveštavanja, zabrana objavljivanja informacija, maksimalna zaštita zaposlenih u finansijskim institucijama od odgovornosti zbog odavanja informacija, osposobljavanje osoblja i upravljanje rizicima, vođenje evidencije i statistike, nadzor i sankcije;

Grupa za finansijske akcije (FATF – Financial Action Task Force) je 1990. godine definisala Četrdeset preporuka, koje čine okvir za implementaciju mera za suprotstavljanje pranju novca i oduzimanju prihoda stečenih kriminalom na nacionalnom i međunarodnom planu. Grupa za finansijske akcije usvojila je 2001. godine i osam Posebnih preporuka o finansiranju terorizma, čime se pridružila globalnim naporima u borbi protiv finansiranja terorizma. Četrdeset preporuka predstavljaju osnovni okvir u borbi protiv pranja novca i dizajnirane su tako da budu univerzalno primenljive.⁹ Naime, preporuke su sačinjene su tako da predstavljaju fleksibilan okvir, koji omogućuje državama koje žele da ga primene, prilagođavanje ekonomskim, društvenim i političkim prilikama u zemlji. One predstavljaju set mera u suprotstavljanju pranju novca i oduzimanju prihoda stečenih

⁸ Brisard, J.C. (2002) *Terrorism Financing: Roots and trends of Saudi terrorism financing*, Report prepared for the President of the Security Council United Nations, New York.

⁹ Opširnije o Četrdeset preporuka videti u: P. A. Schott, *Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism*, World Bank, Washington, 2006., Vol. 6 (2) 2009: str. 11-24.

kriminalom. Pri čemu se ističe da ove mere nisu posebno kompleksne, niti komplikovane, i ne pružaju mogućnost kompromisa o slobodi sprovođenja legalnih transakcija, niti pretnju ekonomskom razvoju.

Četrdeset preporuka za sprečavanje pranja novca koje se odnose na efikasno uspostavljanje sistema za borbu protiv pranja novca, a pokrivaju pravni sistem i sprovođenje zakona, finansijski sistem i njegovu regulativu, kao i međunarodnu saradnju i Devet posebnih preporuka za sprečavanje finansiranja terorizma, danas se tretiraju kao neka vrsta "javnog dobra", od kojih vredi istaći proširivanje kruga obveznika na nefinansijske institucije, identifikaciju stvarnog vlasnika, preduzimanje mera dubinske analize, povratnu informaciju, izveštavanje, nadzor i regulaciju sumnjivih transakcija i međunarodnu saradnju. Ovaj dokument je dobio konačan oblik na sastanku u Berlinu 2003, na kome su usvojeni novi standardi prevencije i borbe protiv pranja sredstava pribavljenih na nezakonit način i finansiranja međunarodnog terorizma;¹⁰ Ove Preporuke sadrže niz mera uperenih ka sprečavanju finansiranja terorističkih akata i terorističkih organizacija, i one su komplementarne sa Četrdeset preporuka.

Sva navedena međunarodna pravna akta predstavljaju pravni osnov za regulisanje pojedinih inkriminiranih ponašanja u vezi sa pranjem novca u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu. Drugim rečima, suprotstavljanje pojavi pranja novca na međunarodnom planu temelji se na propisima koji sadrže konvencije i drugi akti koje donose određeni organi međunarodne zajednice. Zato je značajno kako i na koji način pojedine države uređuju krivično-pravni aspekt pranja novca u svojim nacionalnim zakonodavstvima. Ovo tim pre što mnoga rešenja predviđena navedenim pravnim aktima nalaze svoje oživotvorenje i primenu kroz rešenja u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu.¹¹

Sve ove različite mere na međunarodnom nivou su dale dobre rezultate. Sve zemlje Evropske unije su u svoja krivična zakonodavstva unele pranje novca kao krivično delo, predviđajući stroge kazne lišavanja slobode u dugom trajanju. Radi što efikasnijeg otkrivanja i sprečavanja pranja novca u narednom periodu svakako velika odgovornost biće i na finansijskim institucijama. Iz tih razloga, neophodno je da sve države ostvare što čvršću kontinuiranu saradnju sa međunarodnim organizacijama i telima, čiji je jedan

¹⁰ Condemni, M., De Pasquale, F. (2005) *International profiles of the activity to prevent and combat money laundering*, Zagreb, str. 401-402.

¹¹ Stajić, L.J., Jovašević, D. (2003) *Bezbednosni i pravni aspekti pranja novca kao kriminalne delatnosti*, INFO, br.11/03, Beograd. str.14-18.

od prioritetnih zadataka otkrivanje i sprečavanje pranja novca. Najzad, država u kojoj bolje funkcioniše pravni sistem, ima manji iznos prometa od kriminalnih aktivnosti.¹²

2. MEĐUNARODNE INSTITUCIJE U BORBI PROTIV PRANJA NOVCA

Pranje novca gotovo nikada ne predstavlja problem samo jedne države, to je najčešće multinacionalni problem zbog metoda u tehnika pomoću kojih se novac pere. Razmena informacija, međudržavna saradnja, formiranje državnih crnih listi fantomskih firmi, perača novca, kriminalaca, pripadnika organizovanog kriminala, pripadnika terorističkih organizacija te razmena tih informacija sa drugim državama i relevantnim organizacijama predstavlja početni korak u teškoj i mukotrpoj borbi suzbijanja pranja novca.¹³

U cilju što efikasnije međunarodne saradnje u suprotstavljanju pranju novca, poseban značaj imaju međunarodne organizacije pomoću kojih se na strateškom i operativnom nivou koordiniraju aktivnosti.¹⁴

Ujedinjene nacije (UN) su prva međunarodna organizacija koja je preduzela aktivnosti u suprotstavljanju pranju novca u globalnim okvirima. Naime, u okviru ove međunarodne organizacije aktivno se sprovodi *Globalni program protiv pranja novca*, koji je deo šire strategije borbe protiv kriminala u globalnim okvirima. On ima za cilj poboljšanje efikasnosti borbe protiv pranja novca u globalnim okvirima, prvenstveno kroz tehničku podršku i obuku. Program je usmeren na sledeće oblasti: podizanje nivoa svesti o neophodnosti borbe protiv pranja novca među ključnim licima u zemljama članicama UN; pomoć pri uspostavljanju zakonskih okvira za suprotstavljanje pranju novca; razvoj institucionalnih okvira za formiranje jedinica za finansijske istrage; pružanje obuke za pravne, sudske, policijske i privatne finansijske sektore u suprotstavljanju pranju novca; promocija regionalnih pristupa u rešavanju problema u suprotstavljanju pranju novca i razvoj i održavanje strateških odnosa sa drugim organizacijama koje se bave ovom problematikom i održavanje baze podataka o slučajevima pranja novca i analiza podataka iz oblasti suprotstavljanja pranju novca.

¹² Schneider, F. (2008) *Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings*, Global Business and Economics Review - Vol. 10, No.3 str. 309 - 330.

¹³ Milenović, M. (2004) *Pranje novca*, Magazin o korupciji "Puls", jul-avgust/2004., Centar za menadžment, Beograd, str. 1-6.

¹⁴ Kulić, M., Bošković, G. (2009) *Međunarodni standardi za suprotstavljanje pranju novca*, Megatrend revija, Beograd, vol. 6 (2), str. 11-24.

Globalni program protiv pranja novca je veoma značajan resurs za informacije, ekspertsku pomoć i tehničku podršku u uspostavljanju i unapređenju okvira za borbu protiv pranja novca.

Jedinica UNODC¹⁵ odgovorna je za sprovođenje Globalnog programa za borbu protiv pranja novca, prihoda stečenog kriminalom i finansiranja terorizma. Kroz Globalni program UNODC ohrabruje države da razvijaju radnje i mere za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma; prati i analizira probleme i odgovore, podiže društvenu svest o pranju novca i finansiranju terorizma, i nastupa kao koordinator zajedničkih inicijativa Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija.

Radna grupa za sprečavanje pranja novca (Financial Action Task Force on Money Laundering - FATF) je međuvladina organizacija sa zadatkom da razvija i unapređuje međunarodne aktivnosti na planu borbe protiv pranja novca i finansiranja terorizma. Osnovana je 1989. godine od strane Grupe 7 najrazvijenijih država sveta. FATF je vodeće telo u svetu koje se bavi postavljanjem standarda u ovoj oblasti.¹⁶ Jedan od najvažnijih ciljeva ove grupacije jeste izrada preporuka, kojima se utvrđuju mere koje zemlje pojedinačno treba da primene kako bi uspostavile efikasne programe protiv pranja novca.¹⁷ Ove preporuke predstavljaju jedan od ključnih međunarodnih standarda i kao takve se vrlo često ugrađuju u međunarodne konvencije a sistemi za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma u državama širom sveta se procenjuju u odnosu na njih.

Aktivnosti ovog tela usmerene su na unapređenje mera za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma na nacionalnom i međunarodnom nivou. U tom smislu, prati napredak koji države članice postižu u implementaciji neophodnih mera, analizira tehnike pranja novca i finansiranja terorizma i njihove protivmere, i promoviše usvajanje i implementaciju odgovarajućih mera na globalnom nivou. U ovim poslovima

¹⁵ UNODC za sprovođenje zakona, organizovani kriminal i borbu protiv pranja novca – Kancelarija UN za pitanja droge i kriminala – globalni je lider u borbi protiv nezakonitog prometa drogom i međunarodnog kriminala. Kancelarija je osnovana 1997. godine spajanjem Programa UN za kontrolu droge (United Nations Drug Control Programme) i Centra za sprečavanje međunarodnog kriminala (Centre for International Crime Prevention), i funkcioniše u celom svetu kroz ekstenzivnu mrežu kancelarija u državama članicama. (<http://www.apml.org.rs>).

¹⁶ <http://www.apml.org.rs>

¹⁷ U junu 2003. FATF je objavio revidirani tekst Preporuke, koji se odnosi na borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, a poznat je kao 40 opštih plus 9 specijalnih preporuka. (Petrović, D. (2010) *O proučavanju savremenih formi privrednog kriminaliteta - pranje novca*, Strani pravni život 3/2010).

FATF saraduje sa ostalim međunarodnim telima za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma.¹⁸

FATF tesno saraduje sa Svetskom bankom i MMF-om i od juna 2000. godine sastavlja listu zemalja i teritorija koje ne saraduju u borbi protiv pranja novca (Non-Cooperative Countries and Territories -NCCT). Razrađeno je 25 kriterijuma koje svaka zemlja treba da zadovolji da se ne bi našla na ovoj listi. Juna 2000. godine na listi se nalazilo 15 zemalja, a trenutno se na njoj nalazi sedam zemalja i to: Kukova ostrva, Gvatemala, Indonezija, Burma (Mijanmar), Nauru, Nigerija i Filipini.¹⁹ S tim u vezi treba napomenuti da ako se neka zemlja ne nalazi na NCCT listi, to ne znači automatski da u toj zemlji nema pranja novca, već razlog tome može biti u nemogućnosti da se relevantni podaci iz njenog bankarskog, pravosudnog i privrednog sistema dobiju legalnim putem.

Manival je komitet Saveta Evrope (Select Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measurements - Moneyval) koji se bavi procenom sistema za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma u državama članicama SE koje nisu članice FATF. *Manival* je jedno od tzv. regionalnih tela sličnih FATF. *Manival* okuplja eksperte koji procenjuju usklađenost država članica sa svim relevantnim međunarodnim standardima za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma u oblasti pravne prakse, finansijskog sistema i unutrašnjih poslova, kroz proces uzajamne evaluacije ravnopravnih članova. Republika Srbija je članica *Manivala*, te na osnovu tog članstva sistem u Srbiji podleže proceni tog tela. U slučaju da *Manival*, u izveštaju usvojenom na plenarnoj sednici utvrdi značajne nedostatke u sistemu određene države, sistem diplomatskih političkih i drugih pritisaka koji stoji na raspolaganju savetu Evrope, se aktivira u cilju uklanjanja uočenih i utvrđenih nedostataka a zatim i usklađivanja nacionalnog sistema sa međunarodnim standardima.

Cilj *Manivala* je da sve države članice imaju delotvorne sisteme za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma i da budu usklađene sa

¹⁸ <http://www.apml.org.rs>

¹⁹ U svetu postoji oko 100 "poreskih rajeva", gde se ne traži da se plati veliki porez, iako se zgrću milioni dolara, u mnogim bankama prilikom otvaranja računa ne pitaju za pravo ime, moguće je osnovati kompaniju samo sa post-restant adresom, bez navođenja imena direktora, vlasnika ili prihoda. U karipskoj državi Belize samo sa 500 dolara može se otvoriti anoniman konto, dok se za dodatnih 500 može dobiti čak i fiktivno ime nosioca računa. [Na Kajmanskim ostrvima sa samo 39.000 stanovnika, postoji 34.000 registrovanih kompanija, 590 banaka i 500 milijardi dolara na računima.](#) (Teofilović, N., Radović, N., (2006) *Pranje novca kao kriminalna delatnost*, Perjanik, Policijska akademija, Danilovgrad).

relevantnim standardima u toj oblasti. Pomenuti standardi sadržani su u Preporukama FATF, uključujući i Specijalne preporuke za borbu protiv finansiranja terorizma; Konvenciju UN protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci (1988. godina); Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala; Međunarodnoj konvenciju UN za sprečavanje finansiranja terorizma (1999); Direktivu 2005/60/EC Evropskog parlamenta i Saveta od 26.oktobra 2005. godine o sprečavanju korišćenja finansijskog sistema u svrhe pranja novca i finansiranja terorizma i relevantnim merama za implementaciju ove Direktive, kao i u Konvenciju o pranju, traženju, zapleni i oduzimanju prihoda od kriminala, zaključenoj na nivou saveta Evrope. Izveštaji Manivala predstavljaju veoma detaljne preporuke za unapređenje delotvornosti sistema mera i radnji u pojedinačnim državama za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, kao i kapaciteta za saradnju na međunarodnom nivou u ovim oblastima.²⁰

Egmont grupa je međunarodna mreža nacionalnih službi specijalizovanih za borbu protiv pranja nezakonitih sredstava. Trajno podstiče i podržava saradnju nacionalnih finansijskih službi, podstiče međusobnu razmenu informacija i iskustava o mogućim slučajevima pranja novca.²¹ Osnovni cilj ovog međunarodnog udruženja finansijsko – obaveštajnih službi jeste unapređenje međunarodne saradnje i razmene podataka o pranju novca i finansiranju terorizma. Asocijacija finansijsko-obaveštajnih službi, se redovno sastaje i pronalazi načine saradnje, naročito u oblasti razmene informacija, obuke i prenošenja znanja i stručnosti. Ova asocijacija stvara bitne preduslove za sigurnu, brzu i zakonski utemeljenu razmenu informacija koje služi u borbi protiv pranja novca i koja su usmerene na stvaranje centralne mreže u međunarodnoj saradnji službi.

U ovom kontekstu, pomenućemo i *Bazelski odbor za nadzor banaka* (The Basle Committee for Banking Supervision), međunarodnu organizaciju koja utvrđuje najvažnije nadzorne standarde i praksu koju primenjuje većina supervizorskih tela u svetu i koja je aktivno uključena u pripremu smernica i načela prevencije pranja novca, a posebno kriterijume identifikacije klijenata banaka. Ta su načela usklađena sa preporukama FATF-a.²²

²⁰ <http://www.apml.org.rs>

²¹ Condemni, M., De Pasquale, F. (2005) *International profiles of the activity to prevent and combat money laundering*, Zagreb, str. 161-162.

²² Petrović, D. (2010) *O proučavanju savremenih formi privrednog kriminaliteta - pranje novca*, Strani pravni život 3/2010, str. 169 -181.

Kao deo sistema za suprotstavljanje pranju novca i traganju za prihodima stečenim organizovanim kriminalom, osnovan je određeni broj specijalizovanih vladinih agencija koje se bave ovom problematikom. Ovi entiteti osnovani od strane različitih vlada, nazivaju se zajedničkim imenom *jedinice za finansijske istrage*. Te jedinice omogućavaju veoma dobru komunikaciju i razmenu informacija i druge oblike međunarodne saradnje na različitim nivoima u istragama i u isto vreme štite poverljivost podataka. Većina jedinica za finansijske istrage počela je da radi devedesetih godina XX veka, i bile su rezultat potreba pojedinih država da se efikasno suprotstave organizovanom kriminalu i pranju novca.²³

3. UPOREDNI PRIKAZ KRIVI NO-PRAVNE REGULATIVE PRANJA NOVCA

Širom sveta se preduzimaju određeni koraci radi suzbijanja pranja novca. Oni podrazumevaju jako državno rukovodstvo, novo zakonodavstvo i propise uopšte, novu finansijsku politiku, međunarodnu saradnju i kontrolu granica. Većina država, ne samo evropsko-kontinentalnog prava, nego i anglo-saksonskog, počela je da primenjuje novo zakonodavstvo i nove propise usmerene protiv pranja novca. To je podrazumevalo, najpre, izmene i dopune krivičnog zakonodavstva, kako bi se inkriminiralo pranje novca i kako bi se olakšala istraga i krivično gonjenje. Na osnovu konvencija i drugih međunarodnopravnih dokumenata, poslednjih godina je većina država u svom nacionalnom zakonodavstvu predvidela samostalno krivično delo pranje novca.

Prikaz pojedinih sistema sprečavanja i suzbijanja pranja novca i finansiranja terorizma pruža pregled rešenja krivično pravne regulative pranja novca u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima, a sve kroz prizmu usklađivanja s međunarodnim standardima. U tom smislu dat je prikaz regulative ovog problema u Švajcarskoj i Nemačkoj, kao razvijenim zemljama, i u Sloveniji i Hrvatskoj, kao zemljama u regionu.

²³ Kulić, M., Bošković, G. (2009) *Međunarodni standardi za suprotstavljanje pranju novca*, Megatrend revija, Beograd, vol. 6 (2), str. 11-24.

3.1. Krivi no-pravna regulativa u razvijenim zemljama

Švajcarska

Zakonsku regulativu u sprečavanju i suzbijanju pranja novca čini:²⁴ Član 305 (a) (Pranje novca) i član 305 (b) nemar u odnosu na finansijske transakcije) Krivičnog zakona, na snazi su od 1.avgusta 1990. godine; - Član 305(b) paragraf 2 Krivičnog zakona (pravo na komunikaciju finansijskih institucija) stupio je na snagu 1.avgusta 1994.godine; - Federalni zakon koji se odnosi na borbu protiv pranja novca u finansijskom sektoru (Zakon o pranju novca), na snazi je od 1.avgusta 1998. godine; - Vladina Uredba o Birou za prijavljivanje pranja novca (Money Laundering Reporting Office - MROS), na snazi je od 1.aprila 1998. godine; - Direktive koje se odnose na prevenciju i borbu protiv pranja novca, Švajcarske federalne komisije za bankarstvo, stupile su na snagu 1. jula 1998. godine; - Kodeks ponasanja (eticki kodeks) švajcarskih banaka (Swiss Banks' Code of Conduct - CDB), u pogledu sprovođenja dužne marljivosti, stupio na snagu 1. jula 1977. godine; - Odredba Federalne komisije za kazina o marljivom poslovanju kazina u borbi protiv pranja novca, od 28. februara 2000. godine.

Krivični zakonik Švajcarske, u posebnom delu – druga knjiga, u poglavlju 17 "Teška i laka krivična dela protiv delovanja sudstva", u članu 305 reguliše krivično delo pranja novca. Ovo krivično delo ima svoje mesto u švajcarskom pravu još od 1990. godine, samo što je od 1. aprila 1998. godine na snazi novi tekst. Pranje novca čini lice koje preduzme radnju kojom se može ugroziti identifikovanje porekla, otkrivanje ili konfiskacija vrednosti imovine za koju je znalo ili je trebalo da pretpostavi da potiče od izvršenja krivičnog dela. Kazna propisana za ovaj oblik je lišenje slobode u trajanju od najmanje tri godine ili novčana kazna. U teškim slučajevima, kazna će biti lišenje slobode u trajanju od najmanje pet godina ili novčana kazna. Slučaj se smatra teškim kada lice: deluje kao član neke kriminalne organizacije; deluje kao član neke bande stvorene kako bi se sistematično posvetila pranju novca, ili ostvari prihod ili znatnu zaradu baveći se pranjem novca kao zanimanjem. Prema stavu 3. istog

²⁴ Klasens, R. (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 81-82.

člana, lice, takođe, podleže kažnjavanju kada je glavno delo izvršeno u inostranstvu i kada je to delo kažnjivo i u državi u kojoj je izvršeno.²⁵

Član 305 (b) Krivičnog zakona pokriva sve finansijske transakcije koje obavljaju profesionalni stručnjaci, bez ukazivanja na bilo koju određenu profesiju. Zakon o pranju novca sadrži mere za borbu protiv pranja novca i budnost koja mora biti primenjena u pogledu finansijskih transakcija. Član 2. zakona definiše primenu zakona, kako sledi: Ovaj zakon primenjuje se na finansijske posrednike. Finansijskim posrednicima se smatraju (član 2. parag. 2): banke kako je definisano zakonom o bankama; menadžeri fondova kako je definisano Federalnim zakonom od 18. marta 1994. godine o preduzećima za kolektivno investiranje u prenosive hartije od vrednosti preduzeća, ako vode račune jedinica, ili ako nude ili distribuiraju jedinice za kolektivne investicije u prenosive hartije od vrednosti; osiguravajuća društva kako je definisano zakonom o kontroli poslova osiguranja, ako njihovo poslovanje uključuje i životno osiguranje, ili ako nude ili distribuiraju jedinice preduzeća za kolektivno investiranje u prenosive hartije od vrednosti; berzanske brokere, kako je definisano zakonom od 24. marta 1995. godine, o poslovanju na berzama, kazino igrama, kako je definisano zakonom od 18. decembra 1998. godine o poslovanju kazina.²⁶

Ovim zakonom nisu pokriveni (član 2., para. 4.): švajcarska nacionalna banka; penzijski planovi koji su oslobođeni poreza; lica koja pružaju usluge isključivo penzijskim planovima koji su oslobođeni od poreza, finansijski posrednici koji su pokriveni paragrafom 3. pošto pružaju usluge isključivo finansijskim posrednicima navedenim u paragrafu 2., ili stranim finansijskim posrednicima koji su podložni sličnoj kontroli.²⁷

²⁵ Kolarić, D., (2007) *Borba protiv pranja novca u nacionalnom i međunarodnom krivičnom pravu*, Nauka – Bezbednost – Policija, Beograd, broj 2, str. 61–82.

²⁶ Finansijskim posrednicima takođe se smatraju lica koja profesionalno prihvataju, pružaju kastodi usluge ili pomažu u investiranju, ili investiraju imovinu koja pripada trećim licima, a naročito licima koja: (član 2., parag. 2.): - obavljaju kreditne transakcije (posebno potrošačke ili hipotekarne kredite, faktoring, finansiranje trgovine ili finansijski lizing); - pružaju usluge plaćanja, naročito elektronski transfer za račun trećih lica, ili koja emituju ili upravljaju sredstvima plaćanja, kao što su kreditne kartice i travellers čekovi; - trguju za sopstveni račun ili za račun trećih lica, bankarskim notama, instrumentima tržišta novca, valutom, plemenitim metalima, robom ili hartijama od vrednosti (fizičkim instrumentima i pravima) i njihovim derivatima i dr. (Klasens, R., (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 82-86).

²⁷ Klasens, R. (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 82-86.

Od 1. aprila 1998. godine, Član 9. Federalnog zakona o pranju novca naređuje finansijskim institucijama obavezno prijavljivanje kada postoji opravdana sumnja da je imovina (aktiva) umešana u poslovni odnos povezan sa nekim deliktom-prekršajem iz člana 305 (a) Krivičnog zakona (o pranju novca), te da je to dobit od teškog kriminala ili je pod kontrolom kriminalne organizacije. Ovo prijavljivanje mora se uputiti Birou za prijavljivanje pranja novca (MROS), upravnom organu (Jedinica za finansijski obaveštajni rad) koja je odgovorna Federalnoj policijskoj upravi. U skladu sa članom 305 (b), paragraf 2. Krivičnog zakona, finansijski posrednici međutim, još uvek imaju mogućnost da uživaju svoje pravo na komunikacije sa švajcarskim krivičnim organima i/ili MROS, onda kada veruju da imovina, aktiva, može poticati od nekog teškog krivičnog dela.

Legislativa pokriva svu imovinu koja potiče od teškog kriminala (krivična dela kažnjiva zatvorom) ili koju kontrolišu kriminalne organizacije. Zakon o pranju novca i Krivični zakonik obavezuju sve finansijske posrednike da poštuju obavezu ili pravo komunikacije kada su ispunjeni odgovarajući uslovi. Što se tiče bankarskog sektora, generalno govoreći, to bi uključivalo jedno ili više lica, moguće je da bude uključeno čak i čitavo odeljenje specijalizovano za sva pitanja koja se odnose na borbu protiv pranja novca. U slučaju malih banaka, one mogu dati u outsourcing ove poslove. Inače, informacije se mogu upotrebiti samo za policijsku istragu i pravni postupak, direktno povezan sa pranjem novca i organizovanim kriminalom, ali ne i za utaju poreza.

Zanimljivo je rešenje u švajcarskom zakonodavstvu kada je u pitanju odgovornost bankarskih kadrova u slučaju prijavljivanja sumnjivih transakcija. Naime, finansijski posrednici koji prijavljuju sumnjive operacije, u skladu sa članom 9. Zakona o pranju novca, ili u skladu sa članom 305 (b) para. 2. Krivičnog zakona, te blokiraju odgovarajuća sredstva i imovinu, ne mogu biti sudski gonjena za povredu zakona o finansijskoj tajnosti poslovanja, niti mogu biti odgovorna za povredu ugovornih obaveza ukoliko deluju u skladu sa dužnom marljivošću. Stim u vezi, ističe se, da obaveza prijavljivanja sumnjivih transakcija dovodi do toga da sredstva koja je prijavio finansijski posrednik, budu blokirana za period od 5 radnih dana. Tokom čitavog perioda blokade sredstava, finansijski posrednik nema pravo da o tome obavesti lice koje je u to umešano, niti bilo koje treće lice. Ukoliko nadležni organi ne donesu odluku tokom tog

perioda, finansijski posrednik je slobodan da odluči do koje mere je spreman da nastavi svoj poslovni odnos sa takvim klijentom.²⁸

Nema ka

Iako je Evropska unija jedinstveno privredno i finansijsko područje, pranje novca nije specifičan evropski fenomen. Učesnici u pojavi bankarstva, podzemlja i samog pranja novca sve su bolje organizovani na globalnom nivou. U Saveznoj Republici Nemačkoj prvi zakon o sprečavanju pranja novca donet je 1992. godine, a samo krivično delo najdetaljnije je opisano u Krivičnom zakonu Republike Nemačke koji je više puta modifikovan i poslednju izmenu je pretrpeo u verziji od 19.12.2001. godine koja i danas u neizmenjenog obliku ima pravno dejstvo.

Krivični zakonik Nemačke²⁹ definiše pranje novca u čl. 261. u okviru dvadeset prvog poglavlja koje nosi naziv "Pomaganje učiniocu nakon izvršenog krivičnog dela i prikrivanje", na sledeći način:

1) Ko predmet koji je drugo lice steklo izvršenjem:

- zločina,
- prestupi iz čl. 29. st. 1. rečenica 1. tačka 1. Zakona o opojnim sredstvima ili prestupa iz čl. 29. st.1. tačka 1. Zakona o nadzoru nad osnovnim sirovinama, ili
- prestupa od strane člana kriminalnog udruženja (čl. 129.), skriva, prikriva ili otežava utvrđivanje njegovog porekla, sprečava ili ugrožava njegovo pronalaženje, zaplenjivanje, oduzimanje ili obezbeđenje,
- kazniće se lišenjem slobode do pet godina ili novčanom kaznom.

2) Istom kaznom kazniće se ko predmete iz stava 1.:

- pribavlja za sebe ili drugog,
- čuva ili upotrebljava za sebe ili drugog, ukoliko mu je u vreme sticanja predmeta bilo poznato njegovo poreklo,

3) Pokušaj je kažnjiv.

²⁸ Klasens, R. (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 84-85.

²⁹ Krivični zakonik SR Nemačke sa uvodnim zakonom za Krivični zakonik i Vojno-krivičnim zakonom, Centar marketing, Beograd, 1998, prevod-uporedni nemački i srpski tekst. (Teofilović, N., Radović, N. (2006) *Pranje novca u krivičnim zakonodavstvima pojedinih zemalja*, Pravna reč, Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka.).

4) U posebno teškom slučaju učinilac će se kazniti od 6 meseci do 10 godina zatvora. Posebno težak slučaj postoji ako je učinilac delo učinio iz zanata ili kao član bande koja je stvorena radi tajnog vršenja krivičnog dela pranja novca.

5) Ko u slučajevima st. 1. ili 2. iz lakomisenosti nije došao do saznanja da predmeti iz st. 1. potiču iz protivpravnog dela drugog lica,

kazniće se lišenjem slobode do dve godine ili novčanom kaznom.

6) Delo iz st. 2. nije kažnjivo ako je prethodno drugo lice došlo u posed predmeta a da pri tome nije učinjeno krivično delo.

7) Predmeti koji su u vezi sa krivičnim delom mogu se oduzeti. Primenjuje se odredba čl. 74a Odredbe čl. 43a i 73d se primenjuju ako je učinilac delo učinio kao član bande koja je stvorena radi trajnijeg vršenja krivičnog dela pranja novca. Odredba čl. 73d se primenjuju i u slučaju kada je učinilac delo učinio iz zanata.³⁰

8) Sa predmetima iz st. 1., 2. i 4. izjednačavaju se predmeti koji potiču sa područja izvan područja važenja ovog Zakonika, ukoliko je delo i na mestu izvršenja zaprećeno kaznom.

9) Za pranje novca neće se kazniti:

- Ko nadležnom organu dobrovoljno prijavi delo ili dobrovoljno da povod za takvu prijavu, pod uslovom da je znao ili pri razumnoj proceni stvari morao računati sa time da krivično delo u tom trenutku u celosti ili delimično još nije bilo otkriveno.
- Ko je u slučajevima iz st. 1. ili 2a, pod pretpostavkom iz tačke 1. izdejstvovao da predmet krivičnog dela bude obezbeđen.

Posebnu specifičnost ovog člana predstavlja poslednji stav 10., koji glasi:

10) Sud može u slučajevima iz stava 1. do 5. po svojoj proceni da ublaži kaznu (čl. 49. stav 1.) ili da odustane od kažnjavanja učinioca koji je dobrovoljnim obznanjivanjem onoga što mu je poznato bitno doprineo da krivično delo, izvan sopstvenog učešća u njegovom izvršenju, bude

³⁰ Navedeni članovi u ovom stavu sadržani su u opštem delu Krivičnog zakonika SR Nemačke. Odredba čl.74a se odnosi na proširenje pretpostavke za oduzimanje predmeta, dok odredba čl. 43a reguliše osudu na imovinsku kaznu. Član 73d sadrži odredbe koje se odnose na proširenje mogućnosti oduzimanja imovinske koristi. Znači, prilikom donošenja odluke o oduzimanju predmeta koji su u vezi sa krivičnim delom pranja novca, mogu da se koriste i odredbe koje proširuju takve pretpostavke i mogućnosti.

otkriveno ili da bude otkriveno krivično delo iz st. 1. učinjeno od strane drugog lica.

Iz prethodnog proizilazi da su prethodna krivična dela u smislu čl. 261.: zločini, prestupi iz čl. 29., stav 1. rečenica 1. tačka 1. Zakona o opojnim sredstvima, ili prestupi iz čl. 29. stav 1. tačka 1. Zakona o nadzoru nad osnovnim sirovinama, ili prestupi učinjeni od strane člana kriminalne organizacije (čl. 129.). Pranje novca vrši lice koje predmet koji je drugo lice steklo izvršenjem prethodnog krivičnog dela skriva, prikriva ili otežava utvrđivanje njegovog porekla, sprečava ili ugrožava njegovo pronalaženje, zaplenu, oduzimanje ili obezbeđenje. Kazna je lišenje slobode do 5 godina ili novčana kazna. Istom kaznom kazniče se onaj ko predmet koji je drugo lice steklo izvršenjem prethodnog krivičnog dela pribavlja za sebe ili drugog, čuva ili upotrebljava za sebe ili drugog, ukoliko mu je u vreme sticanja predmeta bilo poznato njegovo poreklo. Teži oblik postoji ako je učinilac delo učinio iz zanata, ili kao član bande koja je stvorena radi trajnog vršenja krivičnog dela pranja novca. Ovaj oblik je zaprećen kaznom zatvora od 6 meseci do 5 godina. Zakonski okvir je maksimum zatvora od 5 godina, u slučaju kada je u pitanju članstvo u bandi (ili organizovanom kriminalu) ili ako je u pitanju rad na komercijalnoj osnovi, kazna zatvora može iznositi do 10 godina.³¹ Kako se u tački 5. ističe, ko iz lakomisenosti nije došao do saznanja da predmeti potiču iz protivpravnog dela drugog lica, kazniče se kaznom zatvora do 2 godine ili novčanom kaznom. Za pranje novca neće se kazniti ko nadležnom organu dobrovoljno prijavi delo ili dobrovoljno da povod za takvu prijavu, pod uslovom da je znao, ili je pri razumnoj proceni stanja stvari morao računati sa time da krivično delo u tome trenutku u celosti ili delimično još nije bilo otkriveno, i ko izdejstvuje da predmet krivičnog dela bude obezbeđen.³² Inače, skoro 90% sumnjivih transakcija podnešeno je od strane privatnih banaka, štedionica i nacionalnih banaka. Kod oko 31% od ukupnog broja prijavljenih transakcija utvrđeni su nedostaci prilikom prijave sumnjivih transakcija.

Zajedničko u pogledu osnovnog delikta-prekršaja u krivičnom zakonodavstvu Nemačke i Švajcarske jeste da u osnovni delikt-prekršaj uključuju sve vrste krivičnih dela shodno odredbama Konvencije iz Strazbura. Za razliku od nekih zemalja kao što su Danska i Grčka koje imaju spisak konkretnih kategorija krivičnih dela, a druge poput Španije,

³¹ Schneider, F. (2008) *Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings*, Global Business and Economics Review - Vol. 10, No.3str.309 - 330.

³² Kolarić, D., (2007) *Borba protiv pranja novca u nacionalnom i međunarodnom krivičnom pravu*, Nauka – Bezbednost – Policija, Beograd, broj 2, str. 61–82.

Portugala i Luksemburga krivičnim delom smatraju samo pranje novca koji potiče od trgovine drogom. Ove razlike među državama članicama u rasponu od osnovnih prekršaja za koje je vezano zakonodavstvo o pranju novca, stvaraju disparitete i bilo bi poželjno za budućnost da zakonodavstva krenu u pravcu proširenja krivičnih dela.

3.2. Krivi no-pravna regulativa u zemljama iz okruženja

Pranje novca je prisutno u velikom broju zemalja, pa zbog toga se javlja kao nužno utvrditi široku lepezu preventivnih mera u cilju otkrivanja, sprečavanja i suzbijanja različitih delatnosti pranja novca ili pomaganja u pranju novca. Na osnovu relevantnih međunarodnopravnih akata, poslednjih godina je niz zemalja među kojima i zemlje iz okruženja, u svom nacionalnom zakonodavstvu predvideo pranje novca kao samostalno krivično delo zaprećeno strogim kaznama. Zakoni na snazi treba da obezbede inkrimisanje pranja novca i mogućnost oduzimanja prihoda stečenih krivičnim delom, kao i obavezu za finansijske institucije da prijavljuju transakcije i lica za koja postoji sumnja da su u vezi sa pranjem novca.

Slovenija

Republika Slovenija³³ je 1994. godine donela Zakon o sprečavanju pranja novca³⁴ (iste godine osnovana je i finansijsko obaveštajna jedinica), koji je doživio izmene i dopune. Zatim je u Krivičnom zakoniku³⁵ u čl. 252. predvidela posebno krivično delo pranje novca. Danas je ovo krivično delo inkriminisano članom 245. Krivičnog zakona Republike Slovenije iz 2008. godine, međutim, nije došlo do izmena u samom tekstu člana.³⁶ Sistematizovano je u krivična dela protiv privrede (XXIV poglavlje). Prema zakonskom opisu ima nekoliko oblika ispoljavanja, i to: osnovni, dva teža i jedan lakši oblik.

Osnovni oblik ovog krivičnog dela čini lice koje novac ili imovinu za koju zna da je stečena krivičnim delom primi, zameni, čuva, njome raspolaže, upotrebi je u privrednoj delatnosti ili na drugi način, određen zakonom o

³³ Marković, M., Stanojević, P. (2009) *Pranje novca u međunarodnom pravu i krivičnom zakonodavstvu*, Pravo, teorija i praksa, Novi Sad, br. 7/82009, str. 46.

³⁴ Uradni list Republike Slovenije, br. 36/1994.

³⁵ Isto, br. 63/94 od 13.10.1994. str. 3455.

³⁶ Pedić, Ž. (2010) *Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca*, Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka, br. 1, str. 617-642.

sprečavanju pranja novca, pranjem prikrije ili pokuša da prikrije njegov izvor (stav 1. čl. 245.). Radnja krivičnog dela određena je alternativno. Inkriminisani su različiti načini stavljanja "prljavog" novca u legalni opticaj. Učinilac je svestan "porekla" ovog novca. Delo se čini sa direktnim umišljajem. Zaprećena kazna je zatvor u trajanju do pet godina.

U stavu 2. ovog člana predviđeno je da će se istom kaznom kazniti i lice koje izvrši osnovni oblik krivičnog dela pranja novca, a istovremeno je izvršilac ili saučesnik u prethodnom krivičnom delu, odnosno u delu kojim je stečen novac ili imovina koji su predmet "pranja". Uočava se da je u Republici Sloveniji, predviđeno kažnjavanje za pranje novca lica koja su istovremeno izvršio i saučesnici u prethodnom krivičnom delu.

Teži oblik ovog krivičnog dela postoji ako je radnja izvršenja krivičnog dela iz stava 1. i 2. čl. 245. preduzeta u odnosu na novac ili imovinu velike vrednosti. I ovde velika vrednost predstavlja faktičko pitanje koje sud mora da reši u svakom konkretnom slučaju. Zaprećena kazna je zatvor do osam godina i kumulativno novčana kazna (stav 3. čl. 245.). KZ Slovenije je u stavu 4. čl. 245. predvideo još jedan teži oblik ovog krivičnog dela. On će postojati ako je delo iz prethodnih stavova izvršeno u zločinačkom udruženju za izvršavanje takvih dela. Za učinioca je propisana kazna zatvora od jedne do deset godina i kumulativno novčana kazna.

Kod osnovnih i težih oblika ovog krivičnog dela, s obzirom na elemente subjektivne prirode, potreban je direktni umišljaj. Međutim, slovenački zakonodavac je predvideo odgovornost i kažnjivost učinioca kada postupa iz nehata. U stavu 5. člana 245. je propisano da će se učinilac koji je morao i mogao da zna da je novac ili imovina pribavljena krivičnim delom, pa izvrši delo iz stava 1. ili 3. ovog člana, kazniti zatvorom do dve godine. Nehat na strani učinioca predstavlja privilegujuću okolnost, što delo čini lakšim i za koju zakon propisuje blažu kaznu.

U slučaju izvršenja bilo kog od navedenih oblika krivičnog dela slovenački krivični zakon predviđa obavezno izricanje pored kazne i posebne vrste krivične sankcije - meru bezbednosti obavezno oduzimanje predmeta izvršenja krivičnog dela pranja novca.³⁷ Naime, u stavu 6. čl. 245. KZ predviđa se obavezna primena mere bezbednosti oduzimanja predmeta. Novac i imovina koji su predmet izvršenja krivičnog dela pranja novca se oduzimaju.

³⁷ Pedić, Ž., (2010) *Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca*, Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka, br. 1, str. 617-642.

Hrvatska

Prvi Zakon o sprečavanju pranja novca u Republici Hrvatskoj donesešen je 1997. godine, kojim su propisane mere i radnje u bankarskom, novčanom i drugom poslovanju koje se preduzimaju radi otkrivanja i sprečavanja pranja novca.³⁸ Iste godine donet je Krivični zakonik,³⁹ koji je u grupi krivičnih dela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja, u članu 279. predvideo krivično delo pod nazivom: "Prikriivanje protivzakonito dobijenog novca." Do izmena Krivičnog zakona iz decembra 2008. godine, član 279. imao je naslov "Prikriivanje protivzakonito stečenog novca" što je izazivalo određene nedoumice obzirom na postojanje člana 236. istog Zakona (Prikriivanje). Izmenama i dopunama Krivičnog zakona iz decembra 2008. ove su nedoumice rešene na način da je krivično delo "prikriivanja protivzakonito stečenog novca" preimenovano u delo "pranja novca" te je promenjen naziv u tom smislu, kako u Krivičnom zakonu, tako i u Zakonu o krivičnom postupku (Izmenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku iz 2009. godine).⁴⁰ I u ovom slučaju, zakonodavac je za ovo krivično delo takođe, predvideo postojanje više oblika ispoljavanja.

Osnovni oblik dela čini lice koje u bankarskom, novčanom ili drugom privrednom poslovanju uloži, preuzme, zameni ili na drugi način prikrije pravi izvor⁴¹ novca odnosno predmeta ili prava stečena novcem za koji zna da je pribavljen krivičnim delom za koje se može izreći kazna zatvora od pet godina ili krivičnim delom počinjenim u sastavu grupe ili zločinačke organizacije (stav 1.). Propisana kazna za ovaj oblik dela je zatvor od šest meseci do pet godina. Istom kaznom kazniće se i lice koje novac, predmete ili prava iz prethodnog stava pribavlja sebi ili drugome, poseduje ili stavlja u promet, iako je u trenutku pribavljanja znao za njihovo poreklo (stav 2.).

Krivični zakonik Hrvatske, na sličan način kao što je to u Nemačkoj, propisao prethodna (predikatna) krivična dela kojima su pribavljeni novac, predmeti i pravo. Ovde se radi o prikriivanju izvora nezakonito stečene koristi putem najtežih krivičnih dela organizovanog karaktera. To

³⁸ Pešković, J. (1998) *Zakon o sprečavanju pranja novca*, Osiguranje, Zagreb, broj 9/1998, str. 33-48.

³⁹ Narodne novine Republike Hrvatske, Zagreb, broj 110/1997, 27/98, 50/00, 129/00.

⁴⁰ Pedić, Ž. (2010) *Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca*, Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka, br. 1, str. 617-642.

⁴¹ Proklin, P., Hadrović, M., Proklin, M. (2003) *Pranje novca i prijave*, Ekonomski vjesnik, Osijek, br.1-2/2002-2003, str.78-92.

znači da je za postojanje ovog dela potrebno da je učinilac svestan, da zna da novac, predmeti i prava (imovinska) potiču od vršenja teških, posebno društveno opasnih krivičnih dela koje zakon izričito određuje kao:⁴² 1) krivična dela za koja je pripisana kazna zatvora od pet godina ili teža kazna i 2) krivična dela koja su izvršena u sastavu grupe ili drugog oblika zločinačkog udruženja. Za postojanje ovog dela bitno je da je učinilac svestan i da zna izvor nezakonito stečene koristi koji on radnjom izvršenja ovog krivičnog dela prikriva. Teži oblik ovog dela za koji je propisana kazna zatvora od jedne do deset godina postoji kada delo iz stava 1. i 2. učini član grupe ili zločinačke organizacije (stav 3.).

U stavu 4. je predviđen i jedan lakši oblik ovog krivičnog dela za koji je propisana kazna zatvora od tri meseca do tri godine. Ovaj oblik čini lice koje u slučaju činjenja krivičnog dela iz stava 1. i 2. postupa iz nehata u odnosu na okolnost da su novac, predmeti i prava pribavljeni krivičnim delom iz stava 1.

Interesantno je rešenje predviđeno u ovoj zakonskoj odredbi prema kojoj ovo krivično delo postoji i u slučaju kada su novac, predmeti i prava pribavljeni krivičnim delom koje je izvršeno u stranoj državi. Novac i drugi predmeti koji predstavljaju predmet radnje izvršenja krivičnog dela se obavezno oduzimaju izricanjem odgovarajuće mere bezbednosti. Naime, ako su novac, predmeti ili prava iz stava 1., 2. i 4. pribavljeni krivičnim delom učinjenim u stranoj državi, ta će se dela ceniti prema odredbama hrvatskog krivičnog zakonodavstva, ali će se na njih primenjivati odredbe člana 16. stav 2. i 3. KZ R. Hrvatske⁴³ (stav 5.). Odredba ovog stava slična je sa odredbom stava 8. paragrafa 261. Krivičnog zakonika Nemačke, gde se o postojanju prethodnog krivičnog dela ceni po pravu obe države učesnice (po nemačkom pravu i po pravu države gde je prethodno delo izvršeno). Međutim, ovde je slučaj kada se ne radi o krivičnom delu prema zakonu države u kojoj je delo učinjeno, krivični postupak se može pokrenuti samo po odobrenju Državnog tužioca R. Hrvatske.

I konačno, ovaj je zakonski tekst predvideo specifično rešenje iz kriminalno političkih razloga - a to je mogućnost oslobođenja od kazne učinioca ovog krivičnog dela pod uslovom da dobrovoljno doprinese

⁴² Jovašević, D. (2007) *Pranje novca u teoriji i praksi krivičnog prava*, zbornik radova: Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 173-174.

⁴³ Pavlović, Š. (1997) *Pranje novca*, Pravo u gospodarstvu, Zagreb, broj 5/1997. godine, str.785-796.

otkrivanju izvršenog krivičnog dela prikrivanja protivzakonito pribavljenog novca (otkrivanjem nadležnim državnim organima učinioca ovog krivičnog dela ili nekog od oblika izvršenja dela ili pak načina, mesta i okolnosti pod kojima je delo izvršeno).⁴⁴ Zapravo, stavom 6. propisana je primena mere bezbednosti. Novac i predmeti se oduzimaju, a prava utvrđuju ništavim. Ovakvo zakonsko rešenje je sadržano i u odredbi stava 9. i 10. paragrafa 261. KZ Nemačke.

ZAKLJU AK

Pranje novca je postao svetski problem i on prevazilazi granice različitih zemalja. Ovaj vid kriminaliteta postavlja pred svetsku zajednicu složen i dinamičan izazov. Ukoliko se želi da se smanji mogućnost kriminalaca da "operu" svoja sredstva i vrše kriminalne aktivnosti, globalna priroda ovog problema zahteva i globalne standarde i međunarodnu saradnju. Međunarodna zajednica je shvativši realnu opasnost od pranja novca kao najopasnijeg vida organizovanog kriminala internacionalnog karaktera, a u cilju što efikasnije borbe protiv pranja novca, razvila međunarodne organizacije, koje deluju u globalnim i regionalnim okvirima i programa. Paralelno sa tim međunarodna zajednica donela je značajan broj pravnih akata, sa ciljem suzbijanja ove kriminalne delatnosti pojedinaca i grupa u okviru međunarodnog, transnacionalnog, organizovanog kriminala.

Prikaz pojedinih sistema sprečavanja i suzbijanja pranja novca i finansiranja terorizma pruža pregled rešenja krivično pravne regulative pranja novca u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima, a sve kroz prizmu usklađivanja s međunarodnim standardima. Iz ovog uporednopravnog pregleda proizilazi da svi analizirani zakoni (zakonici) u posebnom delu, u grupi krivičnih dela protiv privrede i platnog prometa sadrže posebno krivično delo "pranje (prikrivanje) novca (protivpravno stečene imovine)". Ovo krivično delo ima više oblika: osnovni, teži (jedan ili više) i lakši. Pojedini zakoni (zakonici) predviđaju i kumulativno izricanje novčane kazne učiniocu dela. Osnovno krivično delo pranja novca u svim članovima u navedenim zakonima ima dosta sličnosti bez obzira na tekstualne razlike. Prisutne su određene razlike u određivanju težeg oblika ovog krivičnog dela, kao i u navođenju uslova kada lice neće biti kažnjeno, odnosno kada ga sud može osloboditi od

⁴⁴ Jovašević, D. (2007) *Pranje novca u teoriji i praksi krivičnog prava*, zbornik radova: Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str.173-174.

kazne. Sva krivična dela predviđaju obavezu oduzimanja novca i imovine, dok odredba KZ Nemačke ostavlja mogućnost oduzimanja predmeta koji su u vezi sa krivičnim delom pranja novca. Takođe, u svim krivičnim delima pranja novca, u navedenim krivičnim i drugim zakonima, predviđena je krivična odgovornost učinioca i za nehat.

Posmatrana zakonska rešenja pranja novca u celosti, imaju određene sličnosti, ali i izvesne razlike u pojedinim formulacijama, što je sasvim logično i prirodno, s obzirom na prisutne razlike u ekonomskim sistemima svake zemlje i na izražene probleme u domenu pranja novca.

REFERENCE

- (1) Bjelajac, Ž. (2011) Pranje novca kao faktor ekonomske destabilizacije u nacionalnim i međunarodnim razmerama, *Poslovna ekonomija*, br. 2, Sremska Kamenica.
- (2) Brisard, J.C. (2002) Terrorism Financing: Roots and trends of Saudi terrorism financing, Report prepared for the President of the Security Council United Nations, New York.
- (3) Condemi, M., De Pasquale, F. (2005) *International profiles of the activity to prevent and combat money laundering*, Zagreb.
- (4) Đorđević, B. (2008) *Sistemi sprečavanja pranja novca*, Finansije, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd, br. 1–6/2008,
- (5) Gilmore, V.S. (2006) *Priljavi novac – Razvoj međunarodnih mera za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma*, PLUS, Beograd.
- (6) Giraldo, J., Trinkunas, H. (2007) *Terrorism Financing and State Responses: A Comparative Perspective*, Stanford University Press, Palo Alto, CA.
- (7) Jovašević, D. (2007) Pranje novca u teoriji i praksi krivičnog prava, zbornik radova: Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (8) Klasens, R. (2006) *Sprečavanje pranja novca*, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
- (9) Kolarić, D. (2007) *Borba protiv pranja novca u nacionalnom i međunarodnom krivičnom pravu*, Nauka – Bezbednost – Policija, Beograd, broj 2.
- (10) Kulić, M., Bošković, G. (2009) *Međunarodni standardi za suprotstavljanje pranju novca*, Megatrend revija, Beograd, vol. 6 (2).

- (11) Marković, M., Stanojević, P. (2009) Pranje novca u međunarodnom pravu i krivičnom zakonodavstvu, Pravo, teorija i praksa, Novi Sad, br. 7/82009.
- (12) Masnjak, B. Koselj, Z. (1998) Mjere i radnje za sprječavanje pranja novca, Računovodstvo i finansije, Zagreb, broj 2/1998. godine.
- (13) Milenović, M. (2004) Pranje novca, Magazin o korupciji "Puls", jul-avgust/2004., Centar za menadžment, Beograd.
- (14) Narodne novine Republike Hrvatske, Zagreb, broj 110/1997. 27/98, 50/00, 129/00.
- (15) Pavlović, Š. (1997) Pranje novca, Pravo u gospodarstvu, Zagreb, broj 5/1997. godine.
- (16) Pedić, Ž. (2010) Nefinansijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprečavanja pranja novca, Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka, br. 1.
- (17) Petković, J. (1998) Zakon o sprječavanju pranja novca, Osiguranje, Zagreb, broj 9/1998.
- (18) Petrović, D. (2010) O proučavanju savremenih formi privrednog kriminaliteta - pranje novca, Strani pravni život 3/2010.
- (19) Proklin, P., Hadrović, M., Proklin, M. (2003) Pranje novca i prijevare, Ekonomski vjesnik, Osijek, br.1-2/2002-2003.
- (20) Schneider, F. (2008) Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings, Global Business and Economics Review - Vol. 10, No.3.
- (21) Schott, P. A. (2009) Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, World Bank, Washington, 2006., Vol. 6 (2) 2009.
- (22) Stajić, L.J., Jovašević, D. (2003) Bezbednosni i pravni aspekti pranja novca kao kriminalne delatnosti, INFO, br.11/03, Beograd.
- (23) Šaković, A. (2005) Uloga banaka i drugih finansijskih institucija u sprečavanju i otkrivanju pranja novca, Kriminalističke teme, Sarajevo, broj 1-2/2005. godine.
- (24) Teofilović, N., Radović, N. (2006) Pranje novca kao kriminalna delatnost, Perjanik, Policijska akademija, Danilovgrad.
- (25) Teofilović, N., Radović, N. (2006) Pranje novca u krivičnim zakonodavstvima pojedinih zemalja, Pravna reč, Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka.
- (26) Uradni list Republike Slovenije, br. 36/1994.

Internet izvori:

- (27) <http://www.apml.org.rs>

(28) <http://sr.wikipedia.org>

(29) <http://www.nbs.rs/>

INTERNATIONAL LEGISLATION ON MONEY LAUNDERING

As a special form of organized transnational crime, with a high degree of social danger, money laundering is becoming a serious international problem. It is therefore quite justified the inclusion of the international community to combat this criminal phenomenon on a global scale. Increased interest of the international community to combat this phenomenon, has resulted in the adoption of certain international laws and international development organizations. A key element in the fight against money laundering and terrorist financing, is the need for systems to prevent money laundering in individual countries and monitor evolving in terms of international standards. Given that money laundering threatens the vital values within a state, but also internationally, all countries are interested in combating these negative phenomena in society, and are described in numerous international scientific conferences devoted to this subject. The global scale of money laundering can not be deleted at once, or activities at the individual level, but through cooperation and unification of legislation and regulatory measures at the international level.

KEY WORDS: money laundering / organized crime / international problem / the global prioroda / regulations

MEDIJI I DROGA*

Miroslav Ivanovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Odnos medija i droge se raspravlja u ovom članku s gledišta mogućeg uticaja medija na konzumiranje narkotika. Dok je uticaj medija na neke vrste kriminaliteta sporan, na primer, nasilnički kriminalitet, dotle je dokazan u slučaju narkotika (duvan, alkohol). Uticaj medija se ostvaruje kroz različite forme: vesti, reklame, zabavne emisije, umetnička produkcija, itd. Pokazano je da je učinak kroz reklamu i vesti lakše merljiv, dok to nije slučaj s umetničkom produkcijom i zabavnim programom. Naglašava se značaj ovog problema za svaku strategiju prevencije narkomanije.

KLJUČNE REČI: mediji / droge / kriminal / narkomanija

KRIMINALITET (I DROGA POSEBNO) U MEDIJIMA

Da bismo videli kakvo je mesto droge u medijima, to jest kako se izveštava o drogama i narkomaniji, te kakvu širu recepciju imaju ovi fenomeni u različitim medijima, potrebno je da se obratimo osnovnijim principima koji su uočeni u odnosu medija prema kriminalitetu. Kriminalitet je opštiji pojam koji u sebe uključuje narkomaniju i trgovinu drogom kao vrste kriminaliteta. Time će neki bazični principi koji važe za kriminalitet, važiti *mutatis mutandis* i za drogu i narkomaniju.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: ivanmiros4@yahoo.co.uk

Kada je reč o medijima, imamo u vidu sve vrste medija, od štampe, televizije, radija do Interneta, knjiga, bioskopa, galerija i drugih posrednika koja mogu biti sredstvo komunikacije i masovne informacije masa. Svaki od ovih medija može na svoj način da govori o fenomenima kriminaliteta, te i o drogi i svemu onome što je prati. Droga, trgovina drogom, narkomanija i narkomani mogu biti predmet vesti, ali isto tako i predmet umetničkog izražavanja, od priče, romana i pesme, do televizijskog serijala ili likovne izložbe. Svaki od ovih načina izražavanja može da utiče na vrednosni sud o fenomenima vezanim za drogu, da formira javno mnjenje, da ga informiše, dezinformiše ili prikaže u odgovarajućem svetlu koje može biti izraz grupnih ili ličnih interesa, preferencija ili ideoloških ubeđenja.

Premda se u sociološkoj literaturi govori o studijama kriminala i o studijama medija, strogo razgraničavanje ovih oblasti zapravo nikada nije izvedeno na jasnim konceptualnim konstruktima, stoga se ovo dvoje mora posmatrati u kontekstu širih rasprava o društvenim, kulturnim, ekonomskim, pa i političkim procesima koji se paralelno odvijaju.

Često nam samo paralelno razumevanje nekoliko procesa omogućuje da razumemo neki fenomen. Ovo je slučaj i sa kriminalom uopšte, i kriminalom koji se tiče droga. Posebna društvena stanja drastično menjaju karakter kriminala, na primer, stanje rata bitno utiče na karakter kriminala, ili, na primer, vreme ekonomske depresije. Ovo su već poznati i istraženi fenomeni za koje je XX vek pribavio obilje materijala.

Da bismo shvatili odnos medija i kriminala, potrebno je, pre svega, da izdvojimo neke forme medijskog izražavanja i da vidimo kakvim zakonitostima podležu, tada ćemo videti i kako stvar stoji s mestom droge u medijima. Pođimo od vesti kao sveprisutnog oblika medijskog izražavanja u poslednjih vek ipo. Ovo je, verovatno, i najuticajnija forma medijskog izražavanja kada je reč o stavu javnog mnjenja prema određenim događajima ili opštijim fenomenima.

Vesti su način informisanja javnosti koji se prvo širio preko štampe (da ne idemo u dublju prošlost čovečanstva i usmenu tradiciju), a danas pre svega preko televizije i radija, te poslednje decenije (i nešto više) i preko Interneta. Obično se smatra, u nekritičkom posmatranju, da vesti samo saopštavaju o događajima, to jest, da saopštavaju činjenice. Međutim, to je daleko od realne slike, stvarnost je, po običaju, mnogo složenija. "Raznolikost teorijskih pristupa (...) ukazala je na činjenicu da mediji mogu biti konceptualizovani i pozitivno i negativno, u zavisnosti od perspektive koja je usvojena. Oni koji su pokušali da dokažu vezu između sadržaja u medijima i kriminaliteta ili devijacije upotreбили su različite teorijske modele da bi uspostavili alternativna i često suprotna gledišta koja se nižu od gledišta da je medijska industrija

odgovorna za dobar deo kriminaliteta koji pogađa naše društvo, do ideje da mediji vrše javnu uslugu edukujući nas o kriminalitetu i na taj način pomažu prevenciju kriminala. (...) Jasno je iz ovih divergentnih gledišta da je uloga medija u prikazivanju stvarnosti uveliko sporna i stvar interpretacije.”¹

Ova konstatacija važi i kada je reč o vestima o drogi i narkomaniji. Vesti uopšte u štampi jesu selektivne, a ta selekcija se vrši prema izvesnim principima. Ti principi selekcije jesu grupni interesi, ideološki stavovi, javni moral, senzacionalizam, interesantnost vesti, opštost, itd, itd. Ovde ne pretendujemo na iscrpnost, premda je broj ovih principa svakako konačan i ne preterano veliki. O ovome postoji raznovrsna literatura, a u zavisnosti od teorijskog stava daje se prednost ovom ili onom principu. Na primer, izveštavanje o kriminalu će zavisiti od grupnih interesa, te grupe su obično policija, pravosuđe, političari, grupe za pritisak, a kada je reč uže o narkomaniji i drogi uopšte, tu mogu biti uključeni i lekari, prosvetni radnici, religijske konfesije i sl.

Kod nas se dominantno izveštavanje, kada je reč o drogi, obavlja s gledišta suzbijanja trgovine drogom. Kada dođe do zaplene veće količine droge, tome se pridaje veliki medijski značaj, u vestima na radiju i televiziji, te se u štampi daje znatan prostor takvom događaju. Jasno je da iza ovakvog izveštavanja stoji grupni interes policije, carinskih organa, te političara. Time se šalje poruka da je naša policija sposobna da suzbije ilegalnu trgovinu drogom, a političari, koji daju podršku ili aktivno učestvuju u određenim operacijama, šalju poruku da su oni sposobni zaštitnici javnog interesa, i preporučuju se na taj način biračkom telu.

Naročito su bile upečatljive nekolike kampanje koje su imale političku podršku. Ovo nije samo naša osobenost, to je karakteristično i za druge demokratske države, to je tipičan odgovor demokratije na javni problem takve vrste kao što je kriminal. Međutim, s ekspertske tačke gledišta, samo suzbijanje trgovine drogom, u stručnoj terminologiji, suzbijanje ponude, uopšte bitno ne doprinosi smanjenju narkomanije, te ni rešenju tog društvenog problema. Mnogo bitnija činjenica jeste suzbijanje potražnje, ali, ovo je mnogo komplikovaniji proces koji je lišen medijske atraktivnosti. Osim toga, na njemu nije lako stvarati poželjnu sliku o svojoj grupi – policiji, pravosuđu ili političarima. Rad na suzbijanju potražnje je obično dalekosežan, nevidljiv i ne nosi senzacionalistički karakter.²

¹ Jewkes, Y. *Media and Crime* (2011) London, SAGE Publications Ltd, str. 40.

² Videti u mojoj knjizi, *Narkomanija kao društvena igra*, na više mesta se raspravlja o odnosu ponude i potražnje droge kao ključnoj dihotomiji fenomena narkomanije.

Samo izveštavanje, to jest, vesti, nisu neutralne ni u drugom smislu, naime, one mogu izražavati ideološki ili vrednosni stav onoga koji plasira vest, ili komentatora koji piše komentar, kolumnu i sl. Jedan primer koji navodim u svojoj pomenutoj knjizi tiče se problema legalizacije lakih droga. (Tamo sam ga analizirao u sadržinskom smislu ne smeštajući ga u kontekst medijskog izveštavanja.)³ Dajući prikaz jedne inicijative međunarodnog karaktera kojom se preporučuje dekriminalizacija lakih droga, autor uzima zdravo za gotovo da je ta inicijativa, koja nije još nigde bila zaživela,⁴ panaceja koja će rešiti društveni problem narkomanije. On time ili izražava svoja vlastita vrednosna opredeljenja ili zastupa interese određenih grupa, možda nesvesno.

Strah od kriminala može takođe biti jedan od principa kojima će se rukovoditi oni koji plasiraju vesti o kriminalu, drogi posebno. Ako je u interesu određenih grupa da se javnost uznemiri (ili trgne iz letargije), vesti će biti intonirane tako da stanje prikazuju alarmantnim, u protivnom izveštavaće se neupadljivo, bez isticanja, nikada na udarnim stranama i sl. U opticaju su razne moguće kombinacije, a društvene snaga koje imaju moć poticaće ovakvo ili onakvo izveštavanje u zavisnosti od toga kako vide situaciju i svoj interes u svemu tome.

Poznatost osobe koja je objekt vesti je jedna od osobina koja determiniše samu vest i odluku da li će biti uopšte plasirana. Kada je reč o drogama, ukoliko je neka poznata ličnost involvirana u događaje s konzumiranjem ili trgovinom drogom, takva vest je poželjna i rado se preuzima i plasira. U Americi, i uopšte zapadnim državama, to se obično vezuje za glumce i estradne zvezde. I kod nas se sve više ovaj model izveštavanja preuzima, kopira. Ovo dobija svoj ekstremni izraz u takozvanoj "tabloidizaciji". Pojavljuje se posebna vrsta štampe, takozvana "žuta štampa" koja uglavnom plasira ekstremne vesti vezane za poznate ličnosti, a sa ciljem što bolje prodaje novina, ili gledanosti televizije kojoj takođe nije stran fenomen tabloidizacije.

Takođe se selektuje koje kriminalne aktivnosti će biti predstavljene, jer "medijske vesti ne obuhvataju sistematski sve oblike i ispoljavanja kriminala i viktimizacije, već idu na ruku vizuelnoj znatiželji gledališta preterujući i dramtizujući relativno neuobičajene zločine, dok ignorišu ili potiskuju kriminal

³ Isto, str. 107.

⁴ Nedavno je Urugvaj legalizovao upotrebu marihuane, on će biti prva zemlja koja će faktički testirati eksperiment ovakve vrste, to jest, eksperiment *in vivo*. Videćemo u dogledno vreme kakve će biti posledice, unapred ne možemo suditi. Sasvim je moguće da će se kroz koju deceniju suočiti s potrebom za reverzibilnim procesom, to jest, ponovnom kriminalizacijom upotrebe i proizvodnje marihuane.

za koji je najverovatnije da će zadesiti prosečnu osobu. U isto vreme u njima se simpatišu izvesne žrtve dok se druge okrivljuju.”⁵ I u slučaju kriminala s drogom, stvari stoje identično.

Vesti su često uslovljene, ili, kako se to kaže u novinarskom žargonu, diktirane konstatovanim interesom publike i "love" njeno raspoloženje, predisponiranost. To se sumira često ponavljanom frazom – dati publici ono što želi! Kad je reč o narkomaniji i drogi šire uzeto, publika voli da sazna slučaj kad je u pitanju poznata ličnost, dok je ravnodušna prema anonimnim osobama, mada one mogu biti mnogo veće žrtve. Isto tako, kad je reč o neobičnim događajima, ili događajima praćenim drastičnim ishodima, kao što su smrt, ranjavanje, pucnjava i sl., publika će biti zainteresovanija za takve vesti.

Opštost vesti će takođe determinisati njenu rasprostranjenost ili pojavljivanje na određenim nivoima. Vest koja se tiče svetski poznatog glumca, na primer, da je uhvaćen pri kupovini droge, odmah obilazi ceo svet, dok je slučaj koji je mnogo drastičniji ali vezan za anonimnu osobu relativno neinteresantan i pojavljuje se eventualno na lokalnom nivou. Sve selekcije ovog tipa, i ranije pomenute, nužno iskrivljavaju stvarnost i ne dolazimo do prave predstave o sadržaju vest, pa ni sadržaju vesti vezanih za drogu i kriminal.

Što se tiče dominantnosti u izveštavanju, i dalje već klasični mediji, štampa, televizija i radio ostaju dominantni po uticaju, oblikovanju i usmeravanju javnog mnjenja. Iako je Internet postao svetski rasprostranjen medijum, još uvek nije preuzeo primat u ovoj sferi, a moguće je i da neće, već samim karakterom koji se odnosi na njegove tehnološke osobine. Važno je odavde izvesti zaključak da su pomenuti klasični mediji najvažniji kako na informacionom planu, tako i na delatnom, u smislu potencijalne prevencije i suzbijanja narkomanije i trgovine drogom. Svaka strategija za borbu protiv narkotika ovo mora imati u vidu.

KLASI NA KRIMINOLOGIJA I ODNOS MEDIJI-KRIMINAL

Klasičnom kriminologijom nazivam njen razvoj u XIX i XX veku, sve do upliva postmoderne, feminističkih studija, rodnih studija i drugih modernih tokova u proučavanje kriminala. Do tada je kriminologija imala relativno opšteprihvaćenu metodologiju koja se zasnivala na empirijskom proučavanju zasnovanom na modelima statističke analize i srodnim sredstvima za izučavanje masovnih fenomena. Postojale su naravno različite

⁵ Jewkes, Y., *isto*, str. 69.

paradigme, preuzete uglavnom iz opšte sociologije, poput funkcionalizma ili marksizma, ali u suštini postojala je jedinstvena metodologija što je omogućavalo komunikaciju čak i između pripadnika različitih paradigmi ili pravaca u sociologiji, psihologiji i drugim za kriminologiju relevantnim oblastima. Razmimoilaženja su se odvijala uglavnom na nivou interpretacije neospornih činjenica i rezultata istraživanja.

Savremena kriminologija je promenila teme, što je diktirano i realnim promenama u savremenom svetu, kao i pojmovnim aparatom preuzetim iz postmoderne i drugih novijih tokova. Tako na primer feminizam ili rodne studije insistiraju na činjenici da je ranije proučavanje kriminala ignorisalo rodnu problematiku i sl. No, bez obzira na promene u pojmovnom aparatu, i novim usmerenjima kriminologije, promenila se i stvarnost savremenog sveta što je uslovalo pojavu novih vrsta kriminala. Odgovor na ove izazove stoji i pred klasičnom i pred modernom kriminologijom.

Kada je reč o odnosu medija i kriminala, od šezdesetih godina XX veka pa do početka novog milenijuma, u centru razmatranja su bila pitanja da li mediji utiču na pojave nekih vrsta kriminala. Ovo se pre svega vezivalo za probleme prikazivanja nasilja na televiziji i da li ovo doprinosi porastu agresije, nasilju i kriminalu povezanom s njim. Treba imati u vidu da je druga polovina XX veka bilo doba televizije, prodor novog medija koji je drastično izmenio dotadašnje društvo. U isto vreme, pre svega u SAD, ali i drugim industrijski razvijenim zemljama, dolazi do pojave nasilništva po velikim gradovima i raznih vrsta kriminaliteta povezanih sa nasiljem.

Problem odnosa medija i kriminala bio je, dakle, fokusiran na pitanje: Da li gledanje medijskog nasilja zaista uzrokuje nasilnički kriminalitet?⁶ Ovo je bilo razmatrano u brojnim člancima, uglavnom američkih autora, što je i razumljivo budući da je Amerika prednjačila u razvoju medijske industrije, a bila je suočena i sa urbanim kriminalitetom budući da je zemlja s najvećim procentom gradskog stanovništva.

Iako problem kriminala, nasilja i agresije i medijskog uticaja na njih nije direktno povezan s problemom narkomanije, ova proučavanja su dala dobru metodološku bazu za proučavanje srodnih relacija u vezi s medijima. (Nasilje kao takvo je prisutno u vezi s drogom i narkomanijom, o čemu sam i

⁶ Ovo je i naslov preglednog članka autora Savage Joanne, "Does viewing violent media really cause criminal violence? A methodological review", *Aggression and Violent Behavior*, 10(2004) str. 99-128. U ovom pregledno članku dat je prikaz gledišta o ovom problemu tokom četrdesetak godina, to jest, manje više druga polovina dvadesetog veka i početak sadašnjeg.

sam pisao.⁷) Mnogi autori (Donnerstein i Linz, ovde sada citirani) su tvrdili da proučavanja "strogo sugerišu da je izlaganje medijskom nasilju kauzalni faktor u kriminalnom ponašanju"⁸. Ovakvo gledište i slični zaključci istraživanja koja su provođena od šezdesetih godina XX veka do početka našeg veka, sugerisala su da je potrebno delovati na ograničavanju medija, izlaganju dece negativnim sadržajima, i provoditi druge pogodne mere da bi se poništio štetan uticaj medijskog nasilja.

Ovakav pristup i gledišta su u velikoj meri odredila naš stav prema televiziji i srodnim medijima. Na primer, sadašnje markiranje na TV mrežama sadržaja koji su pogodni za određeni uzrast, a nepogodni za mlađe (kod nas se to obeležava crvenim uokvirenim brojem nasuprot logou televizije) proizišlo je iz istraživanja ovog tipa i rasprava koje su potom usledile. Danas su ovo prihvatile gotovo sve kulturno i ekonomski razvijene zemlje, od SAD, do Kine, Rusije, evropskih zemalja i drugih. (Ovo je još jedan od "nevidljivih" učinaka kriminologije!)

U svom preglednom članku, Savage je izvršila kritičku procenu originalnih istraživanja i došla do zaključka da prema savremenim metodološkim standardima u kriminologiji, opstaje hipoteza da izlaganje nasilju na televiziji uzrokuje agresiju. Međutim, istraživanja koja su provođena nisu strogo dokazala da veza između prikazivanja nasilja u medijima, pre svega televiziji, uzrokuje agresivno *kriminalno* ponašanje. U tom smislu, mediji ne bi bili direktno odgovorni za kriminalitet. I to za kriminalitet povezan s nasiljem, što ne znači da ne postoji uzročna veza između medijskih sadržaja i kriminaliteta druge vrste. Videćemo kako stoji stvar, u sledećem odeljku, s kriminalitetom i devijantnim ponašanjem kada je reč o drogama, uključujući duvan i alkohol.

Jedan rani zaključak, do kojeg su istraživači došli još 1961, važi verovatno i danas. Oni vele: "Ni jedna obaveštena osoba ne može jednostavno reći da je televizija loša ili da je dobra za decu. Za *neku* decu, pod *nekim* okolnostima, *neka* televizija je štetna. Za *drugu* decu, pod istim okolnostima, ili za isti decu pod *drugačijim* okolnostima, ona može biti blagotvorna. Za *većinu* dece, pod *većinom* okolnosti, *većina* televizija nije ni posebno štetna niti posebno blagotvorna"⁹. U ovom posebnom

⁷ Ivanović, M., "Nasilnički kriminalitet i narkomanija", *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*, (2010), Beograd, IKSI.

⁸ Savage, J., *isto*, str. 100. Autorka navodi više srodnih mesta, gde su mnogi autori insistirali na sličnom zaključku.

⁹ Shcramm, W., Lyle, J., and Parker, E. B. (1961). *Television in the lives of our children*. Stanford, CA: Stanford University Press. Str. 1. Kod, Savage, J. *Isto*, str. 123.

slučaju, dakle, moglo bi se reći da je medij (u ovom slučaju TV) neutralan, u smislu svoje delotvornosti. To, međutim, ne mora biti slučaj za drugu vrstu medijskog sadržaja i za druge posledice koje potencijalno mogu takvi sadržaji izazvati, uključujući i kriminalnu delatnost.

Dakle, mada je zaključak ovakav kako ga je autorka iznela, uverljiv, ne možemo izvršiti generalizaciju odmah na druge vrste kriminalnog ponašanja, već je potrebno pogledati konkretna istraživanja da bismo dali odgovor na novu situaciju. Upravo to je slučaj i s odnosom mediji-droga, moramo se obratiti konkretnim istraživanjima da bismo videli kako medijski sadržaji, koji se ne svode samo na vesti, deluju na konzumiranje narkotika. To će biti sadržaj našeg sledećeg odeljka.

NOVIJA INTERESOVANJA KRIMINOLOGIJE – MEDIJI I NJIHOV UTICAJ NA KONZUMIRANJE DROGA

Novija kriminologija je svoja interesovanja poslednjih decenija usmerila na proučavanje kriminala vezanog za narkotike. To nije tek intelektualni izazov, već je diktirano neophodnošću da se saniraju posledice narkomanije koja je dobila razmere epidemije. Tako je gotovo cela zemaljska kugla zahvaćena ovim fenomenom, koji je postao na taj način globalan. Isto tako, trgovina drogom postala je međunarodni biznis, što zahteva saradnju država na sprečavanju ove ilegalne delatnosti.

Postavlja se, među mnogobrojnim pitanjima i problemima vezanim za narkotike, i pitanje o uticaju medija na konzumiranje narkotika, pre svega kod dece i omladine. Ovo su najranjivije grupe, te su one pod posebnom opservacijom i od opšteg su interesa za svaku naciju i državu. Provedena su mnogobrojna istraživanja koja se tiču odnosa medija i njihovog uticaja na konzumiranje droga. Američka akademija za pedijatriju izdala je uputstvo¹⁰ za ponašanje roditelja i relevantnih ustanova na osnovu detaljnog proučavanja 85 članak posvećenih problemu mediji i zloupotreba narkotika kod dece i omladine. Članak potpisuje Savet za medije i komunikacije, iza ovog članka stoji grupni rad, a vodeći autor je Victor C. Strasburger, doktor medicine. Vrednost rada je u njegovom sumiranju dosadašnjih rezultata o ovom problemu, nezavisnost i integritet ustanove koja nije ni pod kakvim komercijalnim uticajima niti se finansira od strane te vrste donacija, što daje težinu objektivnosti pristupa koji je realizovan.

¹⁰ "Policy Statement – Children, Adolescents, Substance Abuse, and the Media", *Pediatrics*, (2010)126; 791-799.

Dakle, istraživanja o uticaju medija na konzumiranje duvana i alkohola polazi od činjenice da se ulažu ogromna sredstva u reklamu ovih. Da je ova reklama efikasna proizilazi iz činjenice da se u nju ulažu sredstva. Pošto su industrija duvana i industrija alkoholnih napitaka komercijalne delatnosti, one bi brzo odustale od ulaganja novca u nešto (reklamu) što ne donosi dobit. Dakle, reklama donosi dobit.

Kod nas, a pre toga i u mnogim drugim državama zabranjeno je direktno reklamiranje duvana i postoji obaveza da na kutijam cigareta bude istaknuto vidno upozorenje o štetnosti duvana po zdravlje. To, sigurno, nije kraj reklamiranju cigareta. Pribegava se indirektnim metodama, kroz TV-spotove, filmove, reklamni materijal u vidu privesaka i sl. Na taj način duvanska industrija povećava svoju prodaju, a deca i adolescenti postaju takođe žrtve ovakvih reklama, indirektnih ili čak i direktnih koje nisu obuhvaćene zakonskom regulativom. Duvan i alkohol kao legalne droge ne mogu biti lako stavljene pod zabrane reklamiranja, ali njihova štetnost nije manja od zabranjenih droga. Učinci su uvek specifični za svaki narkotik, tako da poređena nisu zahvalna. Međutim, činjenica je da mladi dolaze u prvi kontakt s narkoticima upravo preko duvana i alkohola. To je i put ka "težim" drogama.

Samo u "Americi godišnje od bolesti koje su posledica upotrebe duvana umre 400 000 ljudi – više nego od AIDS-a, automobilskih nesreća, ubistava i samoubistava zajedno."¹¹ Verovatno se svagde mogu naći slične statistike. Kod nas je visok procenat pušača, dakle i posledice su drastične. Pokazano je da je uticaj medija na konzumiranje duvana kod mladih značajniji nego porodično okruženje, t.j. gde su roditelji pušači. Isto važi i za alkohol.

Istraživanja su takođe pokazala da kada je reč o reklamiranju alkohola, mladi veoma lako prepoznaju reklame za pivo, što znači da je efiksnost reklame velika. Osim toga te reklame inkorporiraju u sebe modele privlačnih mačo muškaraca, seksi devojaka, uspešnih ljudi, poznatih ličnosti – sportista, estradnih zvezda, glumaca itd. Sve ovo doprinosi da se mladi negativno identifikuju i pribegavaju konzumiranju alkohola na osnovu poznatih psiholoških mehanizama.

Osim preko reklame, mediji doprinose porastu konzumiranja alkohola i duvana i preko zabavnih programa. I ovde se od prikazivanja muzičkih numera do filmova susreću scene koje favorizuju upotrebu pomenutih supstanci. Statistika polazuje da su mladi izloženi negativnim sadržajima u znatnom delu ove zabavne produkcije, pri čemu scene s pozitivnim stavom

¹¹ Isto, str. 791.

prema upotrebi narkotika znatno prevazilaze scene s negativnim stavom. Ova američka istraživanja, bar kada je reč o filmovima, potpuno su primenjiva i na nas, budući da je najmanje 90% filmova na našim televizijama i u bioskopskim dvoranama američkog porekla. I u drugim vrstama zabavnih programa sledi se ista tendencija, budući da se kod nas sve više uvoze licencirani televizijski programi, to jest, manje-više kopije svetske produkcije.

Kada je reč o zabranjenim drogama, jasno je da je direktno reklamiranje na radiju, televiziji i novinama nemoguće. Ali, droga kao sastavni deo scena i tematika sve više ulazi u produkciju, kako filmsku, tako i književnu, zabavnu i sl. I ovo je započelo s američkim filmom i američkom (lakom) književnošću. U doba globalizacije ni mi nismo ostali imuni. Domaći film u novije vreme takođe ima kao deo sadržaja konzumiranje narkotika. U ovom slučaju mislim na zabranjene droge, heroin, kokain, marihuanu i sl. Alkoholo i duvan su kod nas takoreći deo folkloru. U našim novijim filmovima droga postaje sastavni deo polusveta, propalih ličnosti, kriminalaca i drugog društvenog taloga. Oni se međutim ne prikazuju u negativnom kontekstu, već ili s empatijom, humorom ili nekim drugim pozitivnim stavom. Iako ova produkcija dobija kojekave nagrade, ide po festivalima filma i slično, jasno je da se radi o ubogom estetskom nivou, a štetni efekti na gledalište su evidentni.

Nije zanemarljiv ni uticaj preko književnosti. I naša novija književnost kod jedne grupe mlađih pisaca pribegava ovoj providnoj kopiji američke literature. (Istini za volju, ovakva literatura u SAD nije akademski priznata, dok kod nas sve više zadobija mesto građanstva.) Ova, takozvana "prljava književnost" ima drogu za tematiku kao običnu činjenicu našeg života, mada je reč o neobičnoj činjenici. I tu se droga i narkomani prikazuju uglavnom u pozitivnom kontekstu.

Zabavni programi, žuta štampa i druga literatura namenjena širim masama prepuni su sadržaja koji su dostupni omladini i deci čak, a da nema nikakve cenzure ni autocenzure. Stanje zahteva empirijsku analizu i efikasne mere države.

Kada je reč o merama koje se mogu i koje je potrebno preduzeti kad je reč o suzbijanju uticaja medija na konzumiranje narkotika, kao i kada je reč o suzbijanju potražnje uopšte, kod nas vlada velika konfuzija. Od kako smo preuzeli liberalno-demokratsku paradigmu razvoja društva, stvara se utisak o dozvoljenosti svega, a svaka zabrana, pa čak i kritika predstavlja se, čak i od "eksperata", kao atak na građanske i lične slobode. Zato bi bilo od koristi citirati neke preporuke Američke akademije za pedijatriju,

da se vidi kakve se aktivnosti predlažu u cilju suzbijanja delovanja medija na upotrebu alkohola, duvana i drugih aktivnih supstanci.

- Pedijatri ohrabruju roditelje da ograniče deci nenadgledane medije i da uklone televizore iz dečijih soba.
- Pedijatr ohrabruju roditelje da ograniče deci pristup televizijskim emisijam gde se prikazuju droge
- Pedijatr ohrabruju roditelje da ograniče deci pristup filmovima PG-13 i zabrane im R-rangirane filmove. (Ograničenja poput naših s godinama, videti na Internetu.)
- Preporučuju da roditelji gledaju s decom filmove i diskutuju o sadržaju s njima.
- Da isključe televizor za vreme večere.
- Da škole unesu programe o kritičkom stavu prema medijima koji prikazuju droge
- Pozivaju Kongres da zabrani svako reklamiranje duvana u medijim dostupnim deci.
- Preporučuju da Kongres obaveže industriju alkoholnih napitaka da iskažu svoje troškove na reklamu itd.
- Preporučuju industriji alkoholnih napitaka da ne reklamira svoje proizvode u emisijama gde ima više od 10% adolescenata koji ih gledaju.
- Preporučuju jaku anti-droga kampanju uključujući i duvan i alkohol.¹²

Ovakve preporuke, naročito zakonodavnim organima, samo su prvi korak u javnoj kampanji koja može da se završi i zakonskim merama ograničenja koje bi pogodile i medije i proizvođače alkohola, duvana i drugih legalnih droga. To je bitno da bi se shvatilo da sloboda u javnoj delatnosti nije neograničena.

DROGA KAO PREDMET MEDIJSKOG IZRAŽAVANJA

U raznim oblicima medijskog izražavanja, film, televizijski serijali, zabavni program, potom književnost, te novije forme likovnog izraza, u svima njima droga sve više zadobija mesto kao predmet umetničke ili

¹² Isto , videti str. 794-5. Ovo su smo neke od 17 preporuka navedene u skraćenom obliku. Za potpuni tekst preporuka videti navedene strane.

"umetničke" obrade. Odvija se svojevrsni proces "normalizacije" droge. Dok je ranije droga bila nešto neobično i retko, pa se kao takva retko i spominjala u umetnosti, danas postaje nešto uobičajeno i teži se da osvoji što više prostora. Budući da je danas, pogotovo u doba digitalizacije, svaki oblik izražavanja sve dostupniji, mediji kao prenosnici i oni koji delimično oblikuju tematiku postaju sve više odgovorni za mesto određenih fenomena u njima.

Ako je relativno lako shvatiti kakav je učinak reklame ili vesti, nije tako jednostavno shvatiti kakav je učinak tematike droge u nekom romanu ili televizijskoj emisiji, serijalu i slično. Ovde sve mnogo zavisi od konteksta – prikazivačkog, ali i socijalnog.

Već smo pomenuli našu "prjaviu književnost" i naš noviji film koji drogu prikazuju relativno često. Ovaj problem zahteva temeljnu kritičku raspravu o ove dve izražajne forme. Tada bi se moglo videti da li je njihov stav pozitivan ili negativan s obzirom na drogu i narkomaniju. Moje delimično iskustvo mi sugerise da nisam video ništa promišljeno, dela su tričava i produkti nedarovitih osoba. To naravno ima značaja samo u akademskim raspravama, inače ponekad veći učinak na socijalnu stvarnost može ostvariti mediokritet, nego genije. Upravo zato mediji moraju biti pod javnom kontrolom i jasnom zakonskom regulativom. Činjenica je da mi prolazimo kroz proces pravne dogradnje društva, mnogi zakoni se menjaju, a mnoge oblasti nisu zakonski regulisane. Mediji spadaju u takvu društvenu oblast, ovde još mora mnogo toga da se pravno reguliše, promisli.

Postoji takođe fenomen, specifičan za našu sredinu, a to je da se popularna kultura izjednačava sa visokom kulturom. Na taj način se urušava nacionalna piramida, a sredstava namenjena visokoj kulturi troše se na supkulturu, pa često i na nešto što zaslužuje samo pogrdne nazive. Na taj način mediji ne doprinose moralnom uzdizanju naroda i izgradnji temeljnih institucija već anomiji i degenerativnim procesima. Dosta ovoga je vezano i za mesto droge u medijima. Odsustvo pravne regulisanosti i pad duhovnog nivoa otvaraju vrata i društvenim porocima koji u najvećoj meri pogađaju generacije koje dolaze.

Socijalni kontekst često determiniše sadržaje u medijima. Na primer, američka stvarnost se veoma razlikuje od kolumbijske. S obzirom na narkotike imamo jasnu opoziciju, Amerikanci su konzumenti droge, Kolumbijci proizvođači, prvi prosečno bogati, drugi siromašni, itd. Dakle, takve razlike svakako utiču na to šta će biti tematika medija i kakva će

biti. Jednu zanimljivu analizu tematike droge u kolumbijskom društvu susrećemo kod D. Palaversich¹³ gde se analizira nekoliko televizijskih serijala (narko-telenovele) koji imaju tematiku narkotrgovca kao centralnu temu.

Pokazano je da su serije¹⁴ imale veliku gledanost i popularnost. Narkotrgovci su ovde prikazani u pozitivnom svetlu uprkos tome što je stvarnost kolumbijskog društva bila potresana skandalima, nasiljem i brojnim ubistvima. Da bi se shvatilo zašto je to slučaj, potrebno je poznavati kolumbijsko društvo. Narko trgovci, od koji su neki zapravo stvarne ličnosti, poput Eskobara, imali su dvojstvenu ulogu u kolumbijskom društvu. Oni su istupili i kao filantropi i pomagali su ekonomskom uzdizanju siromašnih slojeva. Bili su moderni prototipovi Robina Huda, kako ističe pisac teksta, barem jednim delom svoje ličnosti i jednim delom (doduše, manjim) svoga novca zarađenog trgovinom drogom.

Ovakav stav simpatije prema narko-trgovcu nezamisliv je u Americi, pa i kod nas, barem za sada. Ovo nije kritika na račun kolumbijskog auditorijuma i njegove recepcije, već konstatacija bitnih razlika u socijalnoj stvarnosti. Tako autor konstatuje: "U našem pristupu simboličkoj predstavi narkotrgovca, i odjeku koji ona ima u stvarnom kontekstu, polazimo od premise da je suštinski elemenat televizije i njenih programa intertekstualnost i, kako to primećuju stručnjaci iz oblasti medija, nemoguće ih je shvatiti izvan okvira njihovih socijalnih konteksta."¹⁵

Ovaj tekst ima i interesantnu tezu o konvergenciji između južnoameričkog narkotrgovca i preduzetnika modernog kapitalističkog liberalnog društva. No, nezavisno od dubinskih analiza ovog teksta, bitno je zapaziti da je televizijska produkcija s tematikom droge u Kolumbiji ogromna, i da je stav njihove publike prema liku narkotrgovca pozitivan, dakle atipičan gledano iz naše, ili šire, evropske perspektive.

Ostaje problem da se tačnije izrazi mogući učinak medija kroz ovakve indirektno prikaze droge i narkomanije, kroz njihovu umetničku ili kvazi-umetničku obradu. To je zasigurno težak problem jer je ovde kvantifikacija otežana, ako ne i nemoguća.

¹³ Palaversich, D., "La figura del narcotraficante en la narcotelenovela colombiana" University of NSW, Sidney, (u rukopisu)

¹⁴ Escobar, *el patrón del mal, El Capo, El Cartel, Sin tetas no hay paraíso, Las muñecas de la mafia* i *Rosario Tijeras* jesu narko-telenovele, posebna podvrsta televizijskih serijala koji su kod nas još nisu gledani, ukoliko imam tačan uvid u sve brojnije televizije kod nas.

¹⁵ Isto, prevod moj, M.I.

ZAKLJU AK

Tematizovani odnos mediji-droga zaslužuje dalje i temeljnije istraživanje. Kod nas je malo urađeno na empirijskim istraživanjima ovog odnosa. Ovakva istraživanja delom zahtevaju veće materijalne resurse, ali neki aspekti bi se mogli istražiti i sa skromnijim sredstvima. Nedvosmislen zaključak se može izvesti da mediji mogu uticati na konzumaciju droge. To je naročito moguće učiniti reklamom i pozitivnim prikazom narko-konteksta. Mlade osobe, deca i adolescenti su naročito ranjiv deo populacije, stoga je u svakoj strategiji za prevenciju narkomanije potrebno imati u vidu koliki je uticaj medija.

REFERENCE

- (1) Ivanović, M. (2010) Nasilnički kriminalitet i narkomanija. U: *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. Ed. L. Kron. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (2) Ivanović, M. (2011) *Narkomanija kao društvena igra*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) Jewkes, Y. (2011) *Media and Crime*. London: SAGE Publications Ltd.
- (4) Palaversich, D., La figura del narcotrafficante en la narcotelenovela colombiana. Sidney: Univerisity of NSW, (u rukopisu)
- (5) "Policy Statement – Childern, Adolescents, Substance Abuse, and the Media", *Pediatrics*, (2010)126; 791-799.
- (6) Savage, J. (2004) Does viewing violent media really cause criminal violence? A methodological reviw, *Aggresion and Violent Bihavior*, 10str. 99-128.
- (7) Shcramm, W., Lyle, J., and Parker, E. B. (1961) *Television in the lives od our childern*. Stanford, CA: Stanford University Press.

MEDIA AND DRUGS

The relationship between media and drugs are discussed in this article from the point of view of the possible influence of the media on the drug abuse. The impact of the media on some type of crime, as the violent crime, is dubious, while it is proven in the case of drug-abuse (tobacco, alcohol). The influence of the media accomplishes through a variety of forms: news, advertising, entertainment shows, art production, and so on. It is shown that the effect of the advertising and news to drug abuse is easy to measure, while this is not the case with artistic production and

*Zbornik IKSI, 2/2013 – M. Ivanović
„Mediji i droga”, (str. 139-153)*

entertainment. We emphasize the importance of this problem for any strategy of prevention of drug abuse.

KEYWORDS: media / drugs / crime / drug addiction

DISTINKCIJA IZME U NORMALNOG I DEVIJANTNOG*

Zoran Stevanovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Utvrđivanje distinkcije između normalnog i devijantnog-abnormalnog predstavlja dugotrajan poduhvat koji se sprovodi, doteruje i menja. Nažalost, heterogenost i prikrivena disharmonija predstavlja prilično nejasno i nestabilno naučno područje što otežava objektivnost i preciznost određivanja granice između normalnog i patološkog. Značajan broj autora tvrdi da konačne definicije abnormalnosti nikad neće ni biti, ali postoji saglasnost da će se definisanje devijantnosti menjati u zavisnosti od vremena, kulture, vrednosnih i moralnih normi i sl. Normalno ponašanje karakteriše, pre svega: emocionalna stabilnost i zrelost, razvijena socijalnost i normalan stepen intelektualnih sposobnosti, realističnost u ocenjivanju svojih sposobnosti i mogućnosti, sposobnost da se sa drugim uspostavi kvalitativan interpersonalan odnos. Kontinuirana prisutnost osobina suprotnih navedenim, smatra se znacima nenormalnosti- devijantnosti.

KLJUČNE REČI: normalnost / nenormalnost / distinkcija između normalnog i devijantnog ponašanja

Dugotrajna nastojanja da se devijantnost objasni, kao i uspostavljanje granice između normalnog i devijantnog, ukazuju na izvesnu društvenu nesigurnost u definisanju ove pojave. Trenutno se, mirne duše, može tvrditi da ne postoji neki poznat kvalitet karakterističan za sve slučajeve abnormalnosti, kao ni precizna

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: zoranstevanovic@yahoo.com

definicija na osnovu koje se devijantno može razlikovati od normalnog (Rosenhan, 1984). Dimenzija normalno-devijantno predstavlja prilično nejasno i nestabilno naučno polje i heterogen skup raznovrsnih diskursa koji se u njima koriste, što otežava objektivnost i preciznost određenja. Zato je veoma teško povući preciznu granicu između normalnog i nenormalnog-devijantnog ponašanja. Gotovo svi ljudi u nekim situacijama pokazuju ponašanje koje bi bilo moguće označiti, kada bi se javljalo često, devijantnim. Neki autori idu dotle da tvrde da jedne konačne definicije abnormalnosti nikad neće ni biti (Parker, 1995). Mada je saglasnost veća među onim autorima koji smatraju da će se definisanje devijantnosti menjati u zavisnosti od vremena i kulture (Gaines, 1992). Osnovno pitanje je: da li je moguće doći do jedne, zauvek, prihvaćene definicije devijantnosti? Nažalost, ovo pitanje za sada nema odgovor i teško je očekivati da se nenormalnost definiše zauvek. Iako ima mnogo onih koji su ubeđeni da se pojam nenormalnosti- devijantnosti odnosi na stvarnu pojavu koja se može otkriti i koja se može objektivno definisati, sve je veći broj autora koji smatraju da se devijantnost konstituise u odnosima između ljudi; da ne postoji van delatnosti ljudskog uma, i da se može samo "intersubjektivno" definisati (Stanley, Raskin, 2002). Drugim rečima, sve je glasnij i izraženiji glas onih koji tvrde da, u nastojanjima da se nenormalnost definiše, fundamentalna metafizička pitanja o stvarnosti i saznanju igraju presudnu ulogu (Stojkov, 2005.). Po Vujakliji, pojam normalnosti usko je, u etimološkom smislu, vezan za termin "norma" koji se tiče društvenog propisa, merila, načela, osnove ili uglednog primera, redovnosti i sl. Pojam normalnosti, srodan je sa terminom standardizacije, tj. sa usklađivanjem sa idealnom merom koja mu služi kao uzor. Zapravo, normalno je u svakodnevnom govoru vezano za idealno, a ono podrazumeva uvek i poznavanje teorijskog koncepta na osnovu kojeg definiše, određenje normalnog "za šta" i "za koga". Polaritet normalno-nenormalno prostire se, u kognitivnom i duhovnom, na liniji saznanja, koja različite aspekte stvarnosti sagledavaju u sličnim a suprotstavljenim krajnostima, kao što je korisno-nekorisno (u ekonomiji), loše-dobro (u etici), funkcionalno-nefunkcionalno (u tehnici), razumljivo-nerazumljivo (u lingvistici), lepo-ružno (u esteticici) itd. Najšire prihvaćeni okvir za definisanje abnormalnosti, "Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje američkog psihijatrijskog udruženja" (APA, 1994), promovise ideju da se svakom dijagnozom jasno imenuje i opisuje "ontološki evidentna" abnormalnost koja postoji u ljudskom biću. U ovakvom stavu ima nekoliko postavki koje se uzimaju zdravo za gotovo. Pre svih, to je postojanje stvarne, ontološke abnormalnosti koja je smeštena "unutar" ljudi. Druga postavka podrazumeva da ova realnost, s obzirom da zaista postoji, ne samo da treba da se imenuje i opiše, već da su postojeći dijagnostički sistemi sposobni za opisivanje istine o njoj, odnosno da verno prenose kakva abnormalnost "stvarno" jeste.

Uspostavljanje jasnih kriterijuma za distinkciju normalnosti i nenormalnosti u sveri ličnosti čoveka je stalna težnja stručne javnosti. Neki od tih kriterija usmereni su na obeležja koja karakterišu tzv. normalno ili idealno stanje duševnog zdravlja. Takođe, nastojali su se odrediti kriteriji za pojmove kao što su abnormalnost ili psihopatologija. Najčešće se koristi statistički kriterij prema kojem normalnost određuju postupci koji se najčešće pojavljuju u određenoj društvenoj grupaciji, dok patologiju ili abnormalnost određuju obeležja koja su u toj populaciji neuobičajena. Prema tome, normalnost i patologiju možemo shvatiti kao relativne pojmove – one su proizvoljno određene tačke na nekom kontinuumu. Ne postoji jasna crta razdvajanja normalnog i patološkog ponašanja. Naprotiv, ličnost je toliko složena da neka njena područja mogu, a druga ne mogu normalno da funkcionišu.

Ovakav način sagledavanja ovog pitanja, istina, negira dijalektičnost mišljenja tj. diskurs u kome suprotstavljena obeležja realnosti predstavljaju tačke na jedinstvenom saznajnom kontinuumu, u kojem se i normalno i devijantno pokazuju kao ontološki srodni sadržaji, koji se međusobno razlikuju tek u pogledu intenziteta odnosno kvantiteta prisustva određenog fenomenološkog obeležja (Opalić, P., 2008:81-82). Za normalno ponašanje je, pre svega, karakteristična: emocionalna stabilnost i zrelost, razvijena socijalnost i normalan stepen intelektualnih sposobnosti, realističnost u ocenjivanju svojih sposobnosti i mogućnosti, sposobnost da se sa drugim osobama uspostavi, situaciji primereni, odnosi, odsustvo preterane agresivnosti i anksioznosti i sl. Naročito važne karakteristike normalnosti su želja i volja za životom, kao i nastojanje da se određeni društveno prihvaćeni ciljevi i vrednosti ostvare. Trajna prisutnost osobina suprotnih navedenim, smatra se znacima nenormalnosti- devijantnosti, ali ne predstavlja dokaz poremećenosti ako se neka od tih karakterističnih pojava povremeno javlja. Tek povećani stepen izraženosti i učestalost njihovog javljanja, znači da postoji poremećaj u društvenom životu pojedinca ili grupe. O poremećajima se govori samo onda, ako pojedinac za duže vreme ili trajno, pokazuje ponašanje koje se ne može smatrati korisnim i normalnim. Kod abnormalne ličnosti je prisutna izrazita pasivnost, zbog čega ne uspevaju da upravljaju vlastitim životom. Njihova pasivnost proizlazi iz nedostatka samopouzdanja i kompetentnosti, a dovodi do slabije inicijative i manjkavosti u veštinama potrebnim za postizanje samostalnosti, ispoljavaju sklonosti ka pasivnom čekanju da drugi preuzmu vodstvo i da ih vode. Pasivnost kod onih koji se nalaze u spektru ličnosti proizlazi iz njihovog straha od samostalnog delovanja koji je uzrokovan odlukama koje su doneli da bi smirili skrivene suprotne misli i emocije izazvane svojom jakom neodlučnošću pri izboru sebe ili drugih ljudi. Užasavajući se mogućnosti da će pogrešiti ili neprihvatljivo postupati,

postaju neodlučni, nepokretni, ograničen i pasivni. Karakteriše ih i odustajanje od bilo kakvog napora da ostvare život usklađen s njihovim "istinskim" željama i pasivno se pokoravaju. (Strach, S., 2010:38).

Treba istaći i činjenicu da sve čeće srećemo takve oblike ponašanja koji, zbog svoje neobičnosti i nesvakidašnjosti dobijaju kvalifikaciju nečeg neprirodnog, nenormalnog, devijantnog i patološkog. Ne mali broj ovakvih oblika ponašanja, pošto se ispolje u društvu, nastave da egzistiraju, tačnije koegzistiraju sa ostalim, takozvanim normalnim i uobičajenim vidovima ponašanja. Jedan broj neubičajenih oblika ponašanja, vremenom, zadrže atribut nenormalnog i patološkog, neki broj tih ponašanja se masovno rašire i učestalo ispoljavaju, da i sami postaju nosioci normalnog i zdravog ponašanja. U takvim slučajevima dolazi do integrisanja tih oblika ponašanja u opšte forme društvenih odnosa, pa samim tim izgube karakter devijantnog ponašanja (Stojkov, 2005.).

Znatan broj devijantnih manifestacija predstavlja jedan određen vid odbrane čoveka od raznih sila koje, u većoj ili manjoj meri, ometaju ili onemogućavaju ostvarenje čovekovih motiva i težnji, odnosno, ugrožavaju njegovu ljudsku suštinu. Ljudska aktivnost i ponašanje odslikava odnos između društveno-normativne strukture i specifičnih potreba ljudske prirode, te se i određenje oblika ponašanja može naći u ravni normalnog ili devijantnog-patološkog ponašanja. U svim oblicima ponašanja kojim se bavi socijalna patologija problematizovan je sam čovek, u celini ili nekim njegovim suštinskim dimenzijama i socijalna sredina (društvo). Kao izraz potrebe za očuvanjem i zadovoljavanjem nekih suštinskih svojstava ljudskog bića, čovek teži zadovoljenju potreba, koje proizilaze iz specifične prirode ljudskog bića i suštinski, samo na jednom drugom nivou, negiraju mogućnost čovekovog samoprevazilaženja pomoću slobodnog i kreativnog odnosa prema sebi i okolnom svetu, i u takvim okolnostima neka ispoljena ponašanja, možemo smatrati i devijantnim, jer su u društvenim okvirima ona neprihvatljiva i osuđujuća.

Psihološka abnormalnost – često upotrebljavana kao sinonim za izraze "duševna bolest" ili "mentalni poremećaj" – jedno vreme je u Zapadnoj civilizaciji poistovećivana sa pojavom "ludila" čiji je uzrok pripisan animističkim, nadnaravnim ili fizičkim silama (Fuko, 1980). Vremenom, ova shvatanja zamenjena su mnogim savremenim okvirima za definisanje abnormalnosti. Između ostalog, javili su se i psihodinamski, bihevioralni, kognitivni, biološki, socijalni, genetički i neuropsihološki okvir, kao i njihove raznovrsne kombinacije – socio-biološka, kognitivno-neuropsihološka, itd. Njima se abnormalnost definiše kao jedna vrsta telesne bolesti, ili kao posledica nerešenog unutrašnjeg psihičkog konflikta, ili poremećen način

mišljenja, ili maladaptivno ponašanje, ili kao fizička ili genetska anomalija (Parker., 1995). S druge strane, pak, nastojanja da se definicije abnormalnosti odbace brojna su kao i sama teorijska nastojanja da se ona definiše. Neki autori su držali da je nedopustivo objašnjenje po kome je abnormalnost fizička bolest (Szasz, 1982; Cooper, 1986) ili genetska aberacija (Valenstein, 1998). Drugi su smatrali da opisivanje abnormalnosti ne može i ne sme biti svedeno na disfunkciju psihe (Gergen, 1994), niti se ono može objasniti kao posebna vrsta biohemijske ili anatomske nepravilnosti (Simon, 1994). Ostali, pod utiskom velikih kulturnih i kontekstualnih razlika u definisanju abnormalnosti, nisu prihvatili postojanje kako jednog uzroka abnormalnosti, tako i jednog modela dovoljnog za razumevanje svih njenih vrsta (Benedict, 1934; Magaro, 1976; Loue, 1998). Brojna i dugotrajna nastojanja da se abnormalnost objasni, kao i radikalne promene ovih objašnjenja tokom vremena, ukazuju na izvesnu društvenu nesigurnost u definisanju ove pojave. Trenutno se, mirne duše, može tvrditi da ne postoji neki poznat kvalitet karakterističan za sve slučajeve abnormalnosti, kao ni precizna definicija na osnovu koje se abnormalno može razlikovati od normalnog (Rosenhan, 1984). Drugim rečima, sve je glasniji i izraženiji glas onih koji tvrde da, u nastojanjima da se abnormalnost definiše, fundamentalna metafizička pitanja o stvarnosti i saznanju igraju presudnu ulogu. Problem abnormalnosti situiran je u kontekst "Ψ nauka" (psihologija, psihoterapija i psihijatrija) koje su pretrpele snažan uticaj pozitivizma. Do završnih decenija prošlog veka, većinom je u ovim oblastima preovlađivalo uverenje da se jedini plodan okvir za razumevanje psihopatologije zasniva na pozitivističkom pristupu nauci. Prema ovom shvatanju, zasnovanom na objektivnom, postojanom i kumulativnom znanju o stvarnosti, naučne teorije nastoje da otkriju istinu o tome kakav je svet i kako stvari u njemu funkcionišu, a svako bavljenje metafizičkim postavkama koje se nisu mogle proveravati naučnim sredstvima nije imalo naučni legitimitet. Međutim, skorašnja shvatanja psihopatologije karakteriše sve veće neslaganje sa ovakvim pogledima (Gaines, 1992; Simon, 1994; Kutchins & Kirk, 1997; Neimeyer & Raskin, 2000; Horwitz, 2002). Opsežnim promenama u ovim shvatanjima postignuta je i saglasnost o uvažavanju ispitivanja metafizičkih postavki u izučavanju psihopatologije (Mahoney & Lyddon, 1988), mada neki autori smatraju da su epistemološki i metafizički okviri iz filozofije povezani sa izučavanjem psihopatologije isto koliko i okviri naučnih disciplina – ukoliko nisu i važniji (Watzlawick, 1992). Tako postaje sve jasnija, presudna, važnost suštinskog ontološkog problema povezanog sa svim sistemima u istoriji saznavanja ljudi, a koji se tiče postojanja jedne zasebne stvarnosti na koju se ovi sistemi odnose. Neizbežno pitanje koje se u vezi sa tim postavlja je sledeće: Da li abnormalnost "postoji" u ontološkom smislu, i da li je moguće njeno

saznavanje? I moderni i postmoderni filozofi mnogo su raspravljali o problemu saznavanja. Mišljenje da stvarnost postoji kao skup empirijski saznatljivih ili objektivnih istina najčešće se naziva pozicijom "moderne" u filozofiji. Odbacivanje ove ideje u poslednje vreme najčešće se poistovećuje sa "postmodernom" pozicijom (Stojkov, 2005).

Kada je reč o društvenim devijacijama, one predstavljaju društvene pojave i upravo po tome se razlikuju od drugih različitih vidova nedruštvenih devijacija, kao što su na primer, prirodna, biološka, psihička, fizička i druga odstupanja koja predstavljaju devijacije. One predstavljaju jedan od oblika društvenog delovanja, odnosno tip ljudske aktivnosti, čija suština je u svesnom delovanju pojedinca kojima se krše društvene norme i koja se suprotstavljaju uobičajenom ponašanju i očekivanjima grupe, zajednice ili globalnog društva. Društvene devijacije su uzrokovane društvenim okolnostima, što znači da su društveni uzroci odlučujući faktor u njihovom nastanku, razvoju i postojanosti. Društvene devijacije su svesne i voljne aktivnosti ljudi, koje proizvode određene negativne i nepovoljne posledice. Ova osnovna karakteristika društvenih devijacija je upravo njihova "*diferencia specifica*". Ovim se određenjem, definiše kriterij bitan za razlikovanje društvenih od drugih vidova devijacija, sa jedne, i devijacija u odnosu na druge oblike ljudskog delovanja (na primer, psihopatoloških devijacija ili devijacija koje su posledica duševnih bolesti), sa druge strane. To, međutim, ne znači da ove pojave, uključujući i društveno neprihvatljiva ponašanja mentalno zaostalih osoba ili duševnih bolesnika, nisu devijantne, sa aspekta njihovih sadržaja i posledica. Postojanje svesti i volje čini osnov za razlikovanje psihopatoloških od društvenih devijacija. Naime, društveno neprihvatljiva ponašanja, koja su posledica nesvesnog, ne pripadaju sferi nauke o društvenim devijacijama već oblasti psihopatologije, psihijatrije i drugih disciplina. Na drugoj strani, nauka o društvenim devijacijama se bavi samo svesnim čovekovim ponašanjem koje proizvodi društveno neprihvatljive i štetne posledice.

Društvene devijacije predstavljaju specifičnu vrstu društvenog odnosa između devijanta i društvene sredine, koja reaguje na devijaciju. Drugim rečima, ne može se govoriti o devijaciji jednog čoveka bez prisustva i učešća nekog drugog, za postojanje društvene grupe u sociološkom smislu neophodno postojanje odnosa između najmanje dve osobe. Zbog toga društvenim devijacijama pripadaju ne samo svesno i voljno ponašanja pojedinaca, već i aktivnost manjih ili većih, sponatnih ili organizovanih grupa, društvenih institucija i zajednica. Normalnost ili devijantnost su u najtešnjoj vezi sa vaspitanjem i obrazovanjem. Uopšte uzevši, obrazovanje i vaspitanje – kao osnovna područja proučavanja

pedagogije i andragogije – predstavljaju vid procesa društvene optimalizacije. Presudno angažovanje u ovom polju bilo je zasnovano na utvrđivanju raznovrsnih normi važnih za ponašanje ljudi, ali i sprovođenja normalizacije. Cilj je bio obezbeđenje normaliteta – nužnog uslova za uspešno funkcionisanje pojedinaca u društvenom životu zajednice. Ustanovljavanje normi proizvodi abnormalnost, odnosno da devijantnog ponašanja nema ukoliko unapred nema utvrđenih standarda normalnosti koji uvek predstavljaju društvene konvencije koje su nužno arbitrarne. Kao što bez zakona ne može biti zločinca, tako bez utvrđenog standarda normalnog ponašanja ne može biti ni odstupanja od tog standarda – odnosno devijantnog ponašanja. Normalnost proizvodi nenormalne na isti način na koji zakon proizvodi kriminalce (Fuko, 1997.).

U kontekstu rasprave o normalnom i devijantnom ponašanju, postavlja se pitanje da li se sme dozvoliti da se različiti vidovi bitisanja, koji u datoj kulturi predstavljaju prihvaćeno, odnosno "normalno" ponašanje, mogu i smeju proglašavati neprihvatljivim i "nenormalnim" sa stanovišta drugih kultura. Ukoliko se jedan standard normalnosti – makar on bio zasnovan na kriterijumu ljudskih prava – sprovodi nasiljem nad celokupnim kulturama – on se ne može prihvatiti, jer dovodi u pitanje samo načelo na kome je postavljen. Sve nam ovo ukazuje da je definisanje šta je normalno a šta devijantno dosta osetljiv teren i da je nužno sa puno znanja i promišljanja, a u zavisnosti od kulturnih, vrednosnih, moralnih, religijskih, normativnih, običajnih i dr. kriterija, jednu pojavu proglašavati devijantnom.

Distinkcija između normalnog i abnormalnog predstavlja dugotrajan poduhvat koji se sprovodi, doteruje i menja otkada je konstituisana dimenzija normalno-patološko. Nažalost, njena heterogenost i prikrivena disharmonija dovela je do toga da se u jednoj dimenziji razgraničenja mešaju i prirodno, i kulturno, i običajno, i etičko, i pravno i još mnogo toga. Zato nije čudno da je veliki deo psihijatrijskih i psiholoških napora bio posvećen traganjima za jednom kategorizacijom patološkog ponašanja u kojoj će biti obelodanjen jasan kriterijum razlikovanja i u kome će se uredno klasifikovati svi postojeći oblici mentalnih poremećaja. Američko psihijatrijsko udruženje definiše mentalni poremećaj "kao svako kliničko ponašanje ili psihički sindrom ili sklop koji se događa u jednom pojedincu i koji je povezan sa trenutnim nevoljama (tj. bolan simptom) ili nesposobnostima (teškoćama u jednoj ili više važnih oblasti funkcionisanja) ili sa značajno povećanim rizikom od smrti, bola, nesposobnosti, ili nekog važnog gubitka slobode". Šta god da je uzrok, on mora da bude razmotren kao manifestacija ponašajne, psihološke i biološke disfunkcije u pojedincu. Ni devijantno ponašanje (tj. političko, religiozno ili seksualno) niti sukobi koji

su primarno na relaciji pojedinac i društvo, nisu mentalni poremećaji ukoliko devijantnost i sukob nije simptom disfunkcionisanja pojedinca.

Umesto prihvatanja zdravorazumskog uverenja da je do porasta broja mentalnih poremećaja doveo napredak nauke, koja u poslednjih dvadesetak godina raspolaže moćnijim sredstvima kojima se otkrivaju mnogi poremećaji koji su do sada izmicali moćima zapažanja, ovaj trend se može posmatrati i kao projekat patologizacije društva, jer se pod velom otkrića postojećih neprirodnosti i disfunkcija u ponašanju uobličavaju razne kategorije koje su proizvod moralnih poduhvata primerenih društvenim standardima. Psihološka zavisnost od interneta predstavlja najnoviji primer abnormalnosti za koju se tvrdi da postoji nezavisno od životnih situacija i kulture kojoj pripadaju osobe koje se proglašavaju poremećenim na ovaj način. Sve više ljudi se proglašava poremećenim, a istovremeno se ne eksplicira kriterijum poremećenosti koji povlađuje interesima nedovoljno jasno diferenciranih društvenih grupa. Nažalost, ovaj trend prisutan je od samog početka upotrebe dimenzije normalno-patološko.

REFERENCE

- (1) Fuko, M. (1980) *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- (2) Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Prosveta.
- (3) Fuko, M. (1998) *Arheologija znanja*. Beograd: Plato.
- (4) Fuko, M. (2002) *Nenormalni: predavanja na Koledž de Fransu 1974-1975*. Novi Sad.
- (5) Gaines, A. (1992) from DSM-I to III-R; Voices of Self, mastery and the Other. *Social Scences and Medicine*, 3, 3-24.
- (6) Kun, T. (1974) *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit.
- (7) Parker, I., Georgaca, E., Harper, D., McLaughlin, T. & Stowell-Smith, M. (1995) *Deconstructing Psychopathology*. London: Sage
- (8) Stojnov, D. (2000) Teorijski pluralizam u psihoterapiji. *Psihoterapije*, 3-25. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (9) Strack, S. (2010) *Razlikovanje normalne od abnormalne ličnosti*, Zagreb.
- (10) Szasz, T. (1982) *Proizvodnja ludila*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- (11) Vujaklija, L. (1986) *Leksikon citiranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

THE DISTINCTION BETWEEN NORMAL AND DEVIANT

The distinction between normal and deviant-abnormal is a time consuming project that is carried out, refining and changing. Unfortunately, its heterogeneity and consoled disharmony is represented quite vague and unstable scientifically, which makes it hard to be objective and precise during determining the line between normal and pathological. Great number of authors claim that there will not be one final definition of abnormality, but there is a concurrence that defining pathology will vary depending on the time, culture, values and moral norms, etc. Normal behavior is characterized by: emotional stability and maturity, developed social skills and average intelligence, realistic ability to assess skills and possibilities, ability to establish qualitative interpersonal relations with others. Continued presence of characteristics contrary to the above is considered to be signs of abnormality-deviance.

*KEY WORD: normal / abnormal / abnormality / distinction
between normal and deviant behavior*

TELESNA KAZNA: NASILNO SREDSTVO VASPITANJA DECE KAO FAKTOR RIZIKA NASILNOG PONAŠANJA U ODRASLOM DOBU*

Ljiljana Stevkovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Primena telesnog kažnjavanja u svrhu disciplinovanja i vaspitanja dece prisutna je od početaka ljudske civilizacije. Iako dugo vreme uobičajeno i prihvatljivo "vaspitno" sredstvo telesna kazna poslednjih decenija, a naročito poslednjih godina izaziva polemiku svetske stručne i naučne javnosti, sa jasnim diskursom telesna kazna-nasilje. Brojna svetska istraživanja potvrđuju povezanost između iskustva blažeg i težeg telesnog kažnjavanja u detinjstvu, i kasnije nasilnog ponašanja u odraslom dobu. Rad ima za cilj predstavljanje dela rezultata istraživanja o uticaju rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih. Pri tome, u radu će biti prikazani rezultati i povezanosti između iskustva telesnog kažnjavanja u detinjstvu i kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja, sa posebnim osvrtom na nasilno ponašanje u sekundarnoj porodici.

KLJUČNE REČI: telesna kazna / nasilje / porodica / nasilni kriminalitet

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: stevkoviclj@gmail.com

UVOD

Imajući u vidu položaj deteta u porodici, njegovu nezaštićenost, kao i odnose poverenja i zavisnosti od roditelja, nasilna viktimizacija kojoj su izloženi u porodici predstavlja jedan od težih vidova demonstracije moći koji upravo zbog specifičnog konteksta i ranjivosti žrtve budi veliku naučnu i medijsku pažnju. U pokušaju da disciplinuju dete roditelji vrlo često pribegavaju različitim, manje ili više nasilnim "vaspitnim" metodama. U većini zemalja još uvek kulturološki prihvatljiva, telesna kazna je neizostavni element vaspitnog procesa i odrastanja dece.

Istorijske korene primene "opravdane" surove telesne kazne pronalazimo još u spartanskom načinu vaspitanja, kao deo procesa stvaranja spartanske vojske dostojnog vojnika. Poznati su i primeri javnog bičevanja "prestupnika" koji su bili sastavni deo penalne prakse rimske imperije. Tokom srednjeg veka telesno kažnjavanje je naišlo na odobravanje hrišćanske religije kroz proces samodisciplinovanja vernika. S obzirom na tesnu povezanost crkve i obrazovnog sistema, kazna je pronašla svoje mesto i u srednjovekovnim školama. Istovremeno, tokom srednjovekovnog perioda batinanje u cilju disciplinovanja deteta postalo je sastavni deo porodičnog vaspitanja, a kasnije i školskog vaspitno-obrazovnog procesa. Sudeći prema dostupnim istorijskim podacima, u ovom periodu telesne kazne bile su izuzetno stroge i nasilne. Primer surovosti telesnog kažnjavanja pronalazimo u Nemačkoj gde je bilo dozvoljeno batinanje "do krvi" jer "dete jedino takve batine može zapamtiti". Pri tome, granica surovosti kazne u smislu posledica koje može da izazove bila je izuzetno visoka. Naime, kazne za nasilnog roditelja ili učitelja bile su predviđene jedino u slučaju smrti deteta (Žegarac, 2004, prema Stevković, 2013: 16).

Prvi specifični vidovi telesnog kažnjavanja dece u našoj istoriji registrovani su u književnoj i narodnoj literaturi. Koliko je telesno kažnjavanje dece bilo uobičajena praksa pokazuju dva poznata običaja naslovljena kao "Subota đaćka bubota" i "Moje meso, tvoje kosti". Prvi običaj se vezuje za primenu telesne kazne u školama krajem 18. veka kada su učitelji decu tukli subotom posle podne, bez ikakve prethodne krivice (Čajkanović, 1973, prema Srna, Stevanović, 2010). Drugi običaj se ogledao u prenošenju prava da tuče dete sa roditelja na učitelja. Time je roditelj učitelju davao pravo da dete tuče kako bi od njega stvorio čvrstog čoveka (Janković, 1958, prema Srna, Stevanović, 2010). Sistematskim pristupom proučavanju jugoslovenske porodice sa akcentom na odnosima prema ženama, deci i nasilju, Vera Erlih je ukazala na prihvatljivost i rasprostranjenost telesnog kažnjavanja na našim prostorima. Kazna je dugo bila sastavni deo vaspitanja i odrastanja dece. Pri

tome su, u tradicionalnoj srpskoj patrijarhalnoj porodici, shodno kulturološkim vrednovanjima rodne pripadnosti, ženska deca bila ugroženija. Kulturom proklamovano pravo vlasništva nad ženom sa oca prenosi se na muža i njenog "vlasnika" u sekundarnoj porodici. Devojčice su "do udaje tukli roditelji, a po udaji muž", dok su muška deca kažnjavana do 15. godine nakon čega i sami preuzimaju ulogu nasilnika (Erlih, 1964: 52). Dominaciju fizičkog kažnjavanja, i uopšte fizičkog nasilja nad decom, potvrdio je i Stojaković u svom istraživanju realizovanom dve decenije kasnije (Stojaković, 1984). Svetska istraživanja pokazuju široku primenu fizičke kazne, pri čemu su dečaci češće kažnjavani od devojčica. Danas je primena telesne kazne formalno zabranjena u institucionalnom i vaninstitucionalnom radu sa decom. Međutim, sfera porodičnog vaspitanja u pogledu telesnog kažnjavanja tek sporadično je porodičnopravno ili krivičnopravno regulisana (Stevković, 2013).

Da telesna kazna nije bezazlena pokazuje i višedecenijsko interesovanje kriminologa za kriminološke posledice telesnog kažnjavanja i u vezi sa tim, prenošenje identičnih nasilnih obrazaca ponašanja sa roditelja na decu. Herrenkohl je sa svojim saradnicima 80-ih godina realizovao retrospektivno istraživanje u kojem su autori nastojali da utvrde povezanost između iskustva telesnog kažnjavanja kod očeva i primene istih takvih vaspitnih metoda u vaspitanju njihove dece. Više od polovine očeva koji su prema svojoj deci primenjivali telesnu kaznu bilo je izloženo telesnom kažnjavanju u ranom detinjstvu. Istraživanjem je ustanovljeno da iskustvo telesnog kažnjavanja predstavlja rizik za telesno kažnjavanje sopstvene dece (Herrenkohl i dr., 1983, prema Widom, 1989). Pojedini autori su transmisiju telesnog kažnjavanja objašnjavali osnovnim postavkama teorije socijalnog učenja. Istraživanje koje je realizovala grupa autora iz SAD potvrdilo je da roditelji u čijem vaspitanju je primenjivana telesna kazna primenjuju isti način vaspitanja svoje dece. Autori su potvrdili da su mehanizmi prenošenja ovakvog obrasca nasilnog modela vaspitanja dece u skladu sa teorijom socijalnog učenja (Muller i dr., 1995). Do sličnih rezultata u pogledu telesnog kažnjavanja kao faktora rizika za kasnije nasilje nad decom došle su i brojne druge studije (Fry, 1993; Holden i dr., 1997). Pored uticaja na kasniju nasilnu viktimizaciju dece, telesno kažnjavanje se takođe pokazalo i kao faktor rizika za partnersko nasilje u odraslom dobu (Swinford i dr., 2000).

Rad ima za cilj predstavljanje dela rezultata istraživanja autorke o uticaju rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih. Pri tome, u radu će biti prikazani rezultati koji se odnose na povezanost iskustva telesnog kažnjavanja u detinjstvu i kasnije nasilnog kriminalnog ponašanja, sa posebnim osvrtom na nasilno ponašanje u sekundarnoj porodici.

POJAM TELESNOG KAŽNJAVANJA

Da li zbog toga što postoji prećutna saglasnost oko terminološkog određenja ili pak zbog činjenice da se mali broj autora bavi ovom pojavom, to u literaturi nailazimo na oskudnost definicija telesnog kažnjavanja. Autori uglavnom nekritički prihvataju definiciju koju je postavio Straus, a prema kojoj fizičko kažnjavanje predstavlja: "primenu fizičke sile sa namerom izazivanja bola bez nanošenja povrede, a sve sa ciljem korigovanja ili kontrolisanja detetovog ponašanja" (Straus, 1994: 4). Prema ovoj definiciji telesno kažnjavanje obuhvata sve one postupke roditelja koji imaju za cilj disciplinovanje deteta primenom blaže fizičke sile, a sve to sa krajnjim ciljem korekcije njegovog "neprimerenog" ponašanja. Pored udaranja, ono podrazumeva i druge metode, poput ispiranja detetovih usta sapunom, primoravanja da kleči na oštrim ili predmetima koji izazivaju bol (poput pirinča) i stavljanje vrele hrane u usta (Gershoff, 2008).

Nešto šire terminološko određenje telesne kazne pronalazimo kod Hophmana prema kojem je telesno kažnjavanje samo jedan od mogućih načina disciplinovanja deteta: "kažnjavanje dece je svaki postupak odraslog koji se primenjuje kada se dete ponaša na neželjeni način i kojim se traži od njega da ponašanje uskladi sa zahtevima odraslih" (Hophman, 1988, prema Najdanović-Tomić, Klašnja, 2001:131). On razlikuje tri vrste kažnjavanja, pri čemu telesna kazna predstavlja način dokazivanja moći. Uskraćivanje ljubavi podrazumeva ljutnju odrasle osobe i emotivnu izolaciju deteta. Poslednja vrsta kazne, koja je, mogli bismo reći i jedina konstruktivna i nenasilna jeste razgovor sa detetom i ukazivanje na greške, što Hophman naziva kaznom sa indukcijom (Hophman, 1988, prema Najdanović-Tomić, Klašnja, 2001).

Dodatni problem kod terminološkog određenja telesne kazne jesu neslaganja autora u pogledu da li primena telesne kazne predstavlja oblik nasilnog ponašanja prema deci, kao i koji su to postupci koji predstavljaju kaznu, a koji prevazilaze domen kazne i predstavljaju teže oblike fizičkog nasilja. Prema mišljenju Gershoff konfuzija oko telesne kazne i fizičkog nasilja posledica je toga što brojni istraživači koji se bave nasiljem nad decom fizičku kaznu i potencijalne nasilne postupke vide kao deo istog kontinuuma fizičkih nasilnih postupaka prema deci (Gershoff, 2002, 2008). Autorka navodi da naročito u SAD nije uspostavljen konsenzus gde je jasna granica između telesnog kažnjavanja i fizičkog nasilja. Kako bi ukazala gde prestaje kazna a počinje nasilje Gershoff je istakla da fizičko nasilje predstavlja posledicu, odnosno ishod telesnog kažnjavanja. Sve one fizičke postupke koji ne rezultiraju u povređivanju deteta autorka klasifikuje kao telesno kažnjavanje,

dok postupci koji sa sobom nose rizik od povređivanja deteta predstavljaju fizičko nasilje (Gershoff, 2002, 2008).

Kako bi se napravila distinkcija u odnosu na fizičko nasilnu viktimizaciju, za potrebe istraživanja i ovog rada, autorka telesno kažnjavanje definiše kao: *"Primena fizičke sile od strane roditelja, usvojitelja ili staratelja takvog intenziteta da se ne može naneti, niti se nanosi povreda, a sa ciljem disciplinovanja deteta"* (Stevković, 2013: 107).

Iako se ovi postupci roditelja tretiraju kao uobičajene vaspitne metode njima se istovremeno i demonstrira moć odrasle osobe i ispoljava nasilje koje dete može percipirati kao dozvoljeno i poželjno u situacijama kada nekog treba disciplinovati i kod njega izazvati željeno ponašanje. Shodno tome, ono može usvojiti ovakav obrazac nasilnog ponašanja koje će kasnije primenjivati u odnosu prema deci ili partnerki, što su brojna istraživanja i pokazala. Opravdanje ovakvog pristupa autorke može se pronaći u komparaciji telesna kazna-dete telesna kazna-odrasli gde je svaki postupak koji je prihvatljiv u vaspitanju deteta istovremeno moralno, kulturološki i pravno neprihvatljiv u odnosu na odraslu osobu. Definicija telesnog kažnjavanja isključuje povredu, pri čemu nasilni karakter kazne proizilazi iz nasilnog elementa koji se ogleda u primeni fizičke sile. Isključivanje nanošenja povreda je rezultat nastojanja da se razgraniči telesno kažnjavanje od fizičke nasilne viktimizacije, u skladu sa određenjem koje je dala Gershoff. Na taj način smo želeli i da izbegnemo polemisanje o težini nanetih povreda i načinima određivanja kriterijuma po kojima jedna povreda spada u domen kažnjavanja ili nasilja.

Kao što se može primetiti iz definicije koju je autorka rada postavila, telesno kažnjavanje, kao i fizičko nasilje nad detetom podrazumeva primenu fizičke sile, što ujedno predstavlja i jedinu zajedničku karakteristiku ova dva oblika rane viktimizacije. Ključna razlika od koje se polazi jeste upravo intenzitet sile koju roditelj upotrebljava i posledica koje takva sila proizvodi. Naime, kod telesnog kažnjavanja roditelji primenjuju fizičku silu slabijeg, odnosno takvog intenziteta da se detetu ne nanose povrede. Krajnji cilj primene sile tog intenziteta jeste težnja da se dete disciplinuje, odnosno da se kod deteta razvije ponašanje koje je po kriterijumima roditelja prihvatljivo. Sa druge strane, fizička nasilna viktimizacija podrazumeva primenu fizičke sile većeg intenziteta koja rezultira kako lakšim, tako i težim povredama deteta i nije nužno vezana za potrebu njegovog disciplinovanja (Stevković, 2013).

RASPROSTRANJENOST PRIMENE TELESNE KAZNE U SRBIJI

Kada je u pitanju obim nasilja nad decom, kako u svetu tako i u Srbiji gotovo je nemoguće stvoriti realnu sliku, kako zbog niske stope prijavljivanja ovih oblika viktimizacije dece, tako i zbog osetljivosti problema kada je u pitanju naučno-istraživački pristup. Kako je telesno kažnjavanje najviše osporavani i polemisani oblik nasilnog postupanja sa decom tek sporadično porodičnopravno i/ili krivičnopravno zabranjen, zvaničnih podataka na svetskom nivou o obimu telesnog kažnjavanja gotovo da ni nema. Do podataka u kojoj meri roditelji u Srbiji telesno kažnjavaju svoju decu može doći tek na osnovu istraživanja koja se bave širim aspektom odnosa u porodici. Ako imamo u vidu da je do sada realizovano samo jedno (epidemiološko) istraživanje nasilne viktimizacije dece na nacionalnom uzorku, ne iznenađuje što telesno kažnjavanje koje je još uvek kulturološki prihvatljivo i poželjno u našem društvu, ne budi interesovanje i pažnju naučne javnosti.

Istraživanje o višestrukim pokazateljima stanja i položaja žena i dece u Srbiji (MICS3) koje je 2005. godine realizovao UNICEF, Republički zavod za statistiku i Strategic Marketing na reprezentativnom uzorku ispitanika pokazalo je da je čak 73% dece uzrasta od 2 do 14 godina bilo izloženo najmanje jednom obliku mentalnog ili telesnog kažnjavanja. Pri tome 51% dece je bilo izloženo blažim fizičkim kaznama, dok je 7% teže fizički kažnjavano (MICS3, 2005). Prema rezultatima istraživanja koje je nešto kasnije realizovala Blagojević na uzorku od 1500 punoletnih muškaraca i žena Srbije preko 50% anketiranih ispitanika primenjuje telesnu kaznu u vaspitanju svoje dece (Blagojević, 2006). Rezultati sledećeg talasa istraživanja o višestrukim pokazateljima stanja i položaja žena i dece u Srbiji (MICS4) koje je realizovano tokom 2010. godine prema istoj metodologiji kao i pomenuto istraživanje iz 2005. godine, pokazuju tendenciju opadanja primene telesne kazne u disciplinovanju dece u Srbiji. Naime, nešto više od 60% dece uzrasta između 2 i 14 godina je bilo izloženo telesnom kažnjavanju od strane odraslog člana domaćinstva. Pri tome, primetno je da sa uzrastom deteta opada primena telesne kazne kao vaspitne metode (MICS4, 2012). Prilikom tumačenja rezultata treba imati u vidu da su u MICS istraživanju podatke davale majke, a ne deca, može se pretpostaviti da je stvarna prevalenca telesnog kažnjavanja daleko veća.

Prema rezultatima pomenute epidemiološke studije nasilja nad decom (Balkan Epidemiology Study on Child Abuse and Neglect) na uzorku od 4027

učenika oblici telesnog kažnjavanja koje su doživljavala deca u Srbiji jesu: šamar (23,36% dece ošamareno je bar jednom u prethodnoj godini), udaranje po turu šakom (22,44%) i čupanje za kosu (13,6%). Pri tome, učestalost je najznačajnija za udaranje po zadnjici: 5,33% dece je u prethodnoj godini kažnjavano na ovakav način nekoliko puta mesečno ili češće (Hanak i dr, 2013).

ME UNARODNI I NACIONALNI PRISTUPI ZABRANI TELESNOG KAŽNJAVANJA

Koliko god u početku delovala bezazleno, telesna kazna u formi povremenog udarca otvorenom šakom po licu ili zadnjici nemirnog deteta, sa sobom nosi rizik prerastanja u ozbiljno fizičko zlostavljanje. U nameri da koriguju ponašanje deteta roditelji postepeno primenjuju sve teže kazne, postepeno pojačavaju intenzite fizičke sile koju primenjuju, a što često može rezultirati povredama različitog intenziteta. To potvrđuju rezultati brojnih studija prema kojima su telesno kažnjavana deca sedam puta više izložena riziku fizičke viktimizacije od dece čiji roditelji ne primenjuju ovu nasilnu vaspitnu meru (Clement i dr., 2000 prema Gershoff, 2008).

Sa druge strane, iako se primenjuje u cilju eliminisanja "neprimerenog" ponašanja deteta, pokazalo se da telesna kazna često ne dovodi do željenih rezultata (Gershoff, 2008). Naprotiv, što su više kažnjavana to deca više ispoljavaju probleme u ponašanju, što vodi u začarani krug pojačavanja intenziteta kazne do nivoa nanošenja povreda i nasilja. Kolika je štetnost fizičkog kažnjavanja dece i u kojoj meri ono predstavlja kršenje osnovnih ljudskih i dečjih prava najmlađih članova društva pokazuju brojne kampanje za suzbijanje i zabranu primene ove vrste kazne u svim okolnostima u kojima dete odrasta (porodica, škola, institucije). Upravo iz tih razloga, do 2011. godine 29 država¹ sveta su zakonskim putem regulisale pitanje potpune zabrane telesnog kažnjavanja dece. Zabrane su uglavnom zadržane na nivou građanskog, odnosno porodičnog zakona, bez namere sankcinisanja roditelja, sa manjim brojem zemalja koje telesno kažnjavanje regulišu u okviru krivičnogpravnog sistema. Primarni cilj ovih zabrana, o čemu svedoče i

¹ Austrija, Bugarska, Kosta Rika, Hrvatska, Kipar, Danska, Finska, Nemačka, Grčka, Mađarska, Island, Izrael, Kenija, Litvanija, Lihtenštajn, Luksemburg, Moldavija, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Španija, Švedska, Tunis, Ukrajina, Urugvaj i Venecuela (Durrant, Smith, 2010: 4).

globalne kampanje, ogleđa se u postavljanju preciznih standarda dozvoljenog vaspitanja dece i njihovoj zaštiti (Stevković, 2013).

Savet Evrope je jedna od prvih organizacija koja je pokrenula sistematsku kampanju za potpunu zabranu fizičkog kažnjavanja u 47 zemalja članica Evropske Unije. Tokom 2006. godine Savet je usvojio trogodišnji akcioni program pod nazivom "Gradimo Evropu za i sa decom" u kojem je jedan od osnovnih ciljeva suprotstavljanje svim oblicima nasilja nad decom (Newell, 2011). U okviru ovog akcionog programa telesno kažnjavanje je tretirano kao oblik nasilja nad decom. Tokom 2008. godine u Zagrebu je pokrenuta kampanja za univerzalnu zabranu fizičkog kažnjavanja dece na nivou cele Evrope, kako u zemljama članicama Evropske Unije, tako i u zemljama koje nemaju status članica (Newell, 2011). Istovremeno, Savet Evrope je publikovao priručnike na jezicima brojnih zemalja Evrope i pokrenuo inicijativu pod nazivom "Globalna inicijativa za ukidanje svih oblika fizičkog kažnjavanja dece"². Na globalnom, odnosno svetskom nivou funkcioniše Komitet za prava deteta koji je oformljen ubrzo nakon usvajanja UN Konvencije o pravima deteta, a sa ciljem kontrolisanja implementacije Konvencije i usklađivanja nacionalnih pravnih regulativa sa osnovnim zahtevima Konvencije³. Pri tome, u svom radu Komitet se posebno fokusira na pravo dece na zaštitu od svih oblika nasilja, uključujući i sve oblike telesne kazne. Ratifikovanjem Konvencije vlade svih zemalja su u obavezi da 2 godine nakon ratifikacije, a potom svakih 5 godina, Komitetu dostavljaju iscrpan izveštaj o tome šta su postigli i šta rade na planu zaštite dečijih prava (Newell, 2011).

Ove globalne kampanje su podstaknute primerom Švedske, države koja je prva u potpunosti zabranila telesno kažnjavanje. Pri tome, pored reforme zakonodavstva koja je podrazumevala izričitu zakonsku zabranu fizičkog kažnjavanja, bez namere sankcionisanja roditelja, u Švedskoj se aktivno radilo na edukaciji stanovništva o samom zakonu i edukaciji roditelja o štetnosti fizičke kazne i efikasnosti primene pozitivnih, nenasilnih veština vaspitanja i metoda disciplinovanja (Stevković, 2013). Veliku ulogu u procesu zabrane fizičke kazne odigrao je nevladin sektor i organizacija Save the Children Sweden. Takođe, bitnu ulogu u proceni efikasnosti zakonske reforme i kampanja koje je prate, imaju istraživanja o prevalenci i incidenci fizičkog kažnjavanja dece i stavovima roditelja o primeni ove kazne (Janson i

² Više o tome pogledati na: www.endcorporalpunishment.org

³ Konvenciju o pravima deteta nisu ratifikovale jedino SAD i Somalija. Naša zemlja je Konvenciju ratifikovala decembra 1990. godine, a stupila je na snagu januara 1991. godine.

dr., 2011). Upravo studije realizovane u Švedskoj u određenim vremenskim intervalima nakon reforme zakona, pokazale su značajno smanjenje primene telesne kazne i bilo kojeg drugog oblika nasilja nad decom, i evidentne promene u stavovima roditelja o telesnom kažnjavanju (Busman i dr., 2011). Pozitivna iskustva su podstakla sve druge države da u procesu ukidanja telesnog kažnjavanja dece slede isti model međusektorske saradnje koji podrazumeva promene pravne regulative, edukaciju roditelja i dece, medijsku praćenost i konstantna istraživanja u cilju praćenja zastupljenosti nasilnog kažnjavanja i efikasnosti reformisanih zakona. Jedino ovakav model koji podrazumeva saradnju vladinog i nevladinog sektora, medija i različitih organizacija i institucija, uz aktivno uključivanje dece u kampanje, može dovesti do efikasnog suprotstavljanja i sprečavanja primene nasilnih metoda kažnjavanja dece (Stevković, 2013).

Prva javna i organizovana kampanja na planu ukidanja i zabrane fizičkog kažnjavanja u Srbiji pokrenuta je zahvaljujući zajedničkoj inicijativi 15 nevladinih organizacija, Save the children UK u Beogradu i kancelarije UNICEF-a u Beogradu⁴. Kampanja je pokrenuta 2007. godine pod nazivom Inicijativa za zakonsku zabranu i zaštitu dece od telesnog kažnjavanja. Inicijativa je podržana od strane Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije, kancelarije Ombudsmana za Vojvodinu i još pedesetak organizacija iz cele Srbije. Inicijativa je postavila zahtev da se usvoje mere zabrane i prevencije fizičkog kažnjavanja u svakom okruženju i u sklopu kampanje organizovala lobiranje, distribuciju pamfleta, postera i video materijala (Stevanović, Srna, 2010). U kojoj meri je kampanja bila uspešna nikada nije evaluirano, što ujedno predstavlja veliki nedostatak ove inicijative.

Na međunarodni dan ljudskih prava u Srbiji je 2008. godine pokrenuta kampanja pod sloganom "Vaše ruke neguju i štite, a ne kažnjavaju: podignite ruke protiv fizičkog kažnjavanja dece". Kampanja je imala za cilj kako zabranu telesnog kažnjavanja dece, tako i podizanje opšte svesti o pravima dece na odrastanje bez nasilja (uključujući i telesno kažnjavanje) i sprovođenje politike koja podržava pozitivno roditeljstvo. Kampanju je podržao Savet za prava deteta, kancelarija Saveta Evrope i organizacija Save the children Norveške (Stevanović, Srna, 2010; Srna, Stevanović, 2011).

⁴ Kampanju su podržale FAMILIA, ASTRA, Viktimološko društvo Srbije, Beosupport, Centar za nenasilnu komunikaciju, „Dečji osmeh”, Dečji kulturni centar, Centar za prava deteta, Dečji romski centar, Centar za integraciju mladih, Savetovalište protiv nasilja u porodici, Prijatelji dece Srbije, REX kulturni centar, Dreamland Zrenjanin, Schock Art, SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja u Beogradu.

Uprkos pomenutim kampanjama u Srbiji telesno kažnjavanje dece još uvek nije zakonski regulisano i zabranjeno, ali je učinjen pozitivan pomak na tom planu. Na apsurdnost situacije u kojoj se nalaze deca u našem društvu po pitanju telesnog kažnjavanja, ukazao je Momčilo Grubač: "Istorijski je apsurd da je batinanje učinilaca krivičnih dela pravno ukinuto mnogo pre batinanja nevine dece" (Grubač, 2004: 163).

Iako se bavi pitanjima nasilja u porodici Porodičnim zakonom nije eksplicitno zabranjeno telesno kažnjavanje kao vaspitna mera koja se često primenjuje u cilju disciplinovanja deteta. Kako navode Stevanović i Srna, radna grupa Vlade Republike Srbije je još početkom 2010. godine resornom ministarstvu dostavila nacrt izmenjenog Porodičnog zakona u kojem je između ostalog i regulisano pitanje zabrane telesnog kažnjavanja (Stevanović, Srna, 2010). Međutim, do danas ništa nije urađeno na tom planu. Nedostaci Porodičnog zakona su prevaziđeni dugo pripremanim i očekivanim prednacrtom Zakona o pravima deteta. Zakon predviđa potpunu zaštitu svih prava svih kategorija dece, zasnovanu na obaveznoj saradnji organa javne vlasti, civilnog sektora, pravnih i fizičkih lica. Takođe, prednacrt Zakona o pravima deteta po prvi put, eksplicitno predviđa zabranu telesnog kažnjavanja (čl. 14), kao i svih oblika nasilja, zlostavljanja, zanemarivanja i eksploatacije dece, pri čemu su regulisana i pitanja adekvatnih mera zaštite. Tako je u čl. 43. predviđeno pravo deteta na rehabilitaciju i reintegraciju kojim se regulišu pitanja oporavka i reintegracije dece žrtava zanemarivanja, nasilja, eksploatacije i mučenja. U III delu zakona regulisane su okolnosti života deteta u porodičnoj sredini, poput odgovornosti roditelja, uslova pod kojim se dete odvajaju od roditelja, smeštaj deteta u ustanovu socijalne zaštite, hraniteljsku porodicu i pitanja usvojenja. (Stevković, 2013).

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je realizovano u sklopu magistarske teze autorke pod nazivom Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih. Podaci su prikupljeni u Kazneno-popravnom zavodu za muškarce strogo zatvorenog tipa "Zabela" i Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu. Uzorak je bio sastavljen od 252 ispitanika, podeljenih u eksperimentalnu i kontrolnu grupu. Posmatrano prema polnoj strukturi, uzorak je bio sastavljen od 193 muškarca i 59 žena koji pripadaju kategoriji mlađih punoletnika/ca i punoletnih lica. Prvobitno je predviđeno da u uzorak uđe 300 ispitanika, ali kako je istraživanje bazirano na dobrovoljnosti osuđenih lica nismo bili u

mogućnosti da realizujemo planirano. Ispitanici su bili podeljeni u eksperimentalnu i kontrolnu grupu.

Uzorak ispitanika

Eksperimentalna grupa je bila sastavljena od 115 muškaraca i 30 žena koji su zbog izvršenog nasilnog krivičnog dela iz grupe protiv života i tela, polnih sloboda (odnosno, dostojanstva ličnosti i morala prema KZ koji je važio do 1.1.2006. godine), braka i porodice (krivično delo nasilje u porodici, zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica i rodoskrvljenje) i krivičnog dela razbojništva, pravnosnažnom sudskom odlukom osuđeni na kaznu zatvora u trajanju dužem od jedne godine, a koju izdržavaju u Kazneno-popravnim zavodima za muškarce "Zabela" i KP zavodu za žene u Požarevcu. U periodu realizacije empirijskog istraživanja u KPZ "Zabela" 654 lica je bilo na izdržavanju kazne zatvora zbog izvršenog nasilnog krivičnog dela. Poštujući prava osuđenih lica, želeli smo da istraživanje u potpunosti bude bazirano na dobrovoljnoj osnovi. Iz tog razloga su u eksperimentalnu grupu ušli osuđenici koji su zadovoljavali uslove i koji su pristali da učestvuju u istraživanju. Isti princip je primenjen i prilikom odabira osuđenica za eksperimentalnu grupu. Od ukupnog broja osuđenica koje su u periodu realizacije istraživanja bile na izdržavanju kazne zatvora njih 50 je zadovoljavalo uslove za ulazak u eksperimentalnu grupu. 30 žena koje su izvršile neko nasilno krivično delo pristalo je da učestvuje u anketiranju.

Kontrolna grupa je formirana na isti način kao i eksperimentalna. U sastav kontrolne grupe ušlo je 78 punoletnih muškaraca i 29 žena, koji su zbog izvršenog nenasilnog krivičnog dela pravnosnažnom sudskom odlukom osuđeni na zatvorsku kaznu u trajanju od najmanje jedne godine, a koju izdržavaju u KPZ "Zabela" i KP zavodu za žene u Požarevcu.

Uslov za ulazak u uzorak, pored krivičnog dela i zatvorske kazne, bio je da je ispitanik ili ispitanica u trenutku anketiranja najmanje godinu dana na izdržavanju kazne zatvora u jednom od ova dva zavoda.

p i s m t d i t h n i k p r i k u p l j n j i a n l i z p d t k

Istraživanje je obavljeno primenom kvantitativne metodologije koja se pokazala najprikladnijom s obzirom na predmet i cilj istraživanja i veličinu uzorka. Podaci su prikupljali primenom metode ispitivanja i analize dokumentacije. Pri tome, primenjena je anketa koja predstavlja kombinaciju ankete o viktimizaciji i ankete sa samoprijavlivanjem koje su se u

dosadašnjim kriminološkim i viktimološkim istraživanjima pokazale kao najbolje za prikupljanje podataka o viktimizaciji i kriminalitetu koji karakteriše visoka tamna brojka . Za potrebe istraživanja dizajniran je instrument u vidu polustrukturiranog upitnika sa kombinacijom pitanja sa zatvorenim i otvorenim odgovorima.

Za anketiranje eksperimentalne i kontrolne grupe primenjeni su identični upitnici. Razlike su prisutne u upitnicama za žene i muškarce, u smislu rodno senzitivne modifikacije pitanja i odgovora u upitnicima za žene.

Pre početka anketiranja vaspitači su obavestili osuđena lica o predstojećem istraživanju. Potom je istraživačica, u cilju detaljnijeg informisanja, obavila razgovor sa predstavnicima svake vaspitne grupe. Tom prilikom su osuđena lica upoznata sa ciljem istraživanja, njegovim anonimnim karakterom i doprinosom koji daju svojim pristankom na učestvovanje. Nakon toga su osuđenici i osuđenice imali sedam dana na raspolaganju da se prijave za anketiranje.

Prikupljanje podataka je obavljeno u standardizovanim uslovima grupnog anketiranja. Anketiranje osuđenica u KP zavodu za žene je realizovano u jednom danu. Organizacija anketiranja osuđenika u KPZ "Zabela" je bila nešto drugačija, što je i razumljivo s obzirom na strukturu osuđenih lica koji su na izdržavanju kazne zatvora u ovoj ustanovi i strukturu eksperimentalne grupe. Ispitanici su podeljeni u pet manjih grupa. Isti princip grupisanja u manje grupe primenjen je i kod anketiranja nenasilnih osuđenika. Prosečno vreme koje je bilo potrebno osuđenima za popunjavanje upitnika je 60 minuta.

Nekolicina ispitanika i ispitanica zbog problema sa vidom i slabe pismenosti nije bilo u mogućnosti da popunjava upitnik pa je u tim slučajevima primenjivan intervju. Pri tome, vodilo se računa da se razgovor obavi u potpunoj anonimnosti.

Za obradu i analizu podataka korišćene su metode deskriptivne statistike, Pearsonov c2 test i Cramer V koeficijent. Hipoteze su testirane primenom regresione analize koja je urađena metodom optimalnog skaliranja.

U istraživanju je korišćena po jedna glavna nezavisna i zavisna varijabla koje su potom operacionalizovane na set varijabli i njihovih indikatora. Nezavisna varijabla određena je kao rana nasilna viktmizacija, dok je zavisna varijabla nasilni kriminalitet odraslih. Za potrebe rada u nastavku će biti prikazani rezultati koji je ukazuju na odnos između telesnog kažnjavanja, kao jednog od oblika rane nasilne viktimizacije, i nasilnog kriminaliteta odraslih. Kako bi se napravila jasna distinkcija od fizičkog nasilja, korišćena su dva indikatora

telesnog kažnjavanja: udarac otvorenom šakom po licu ili zadnjici, i udarac kaišem i štapom po nogama i zadnjici.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Imajući u vidu studije koje su utvrdile identične obrasce (nasilnog) vaspitanja i disciplinovanja kojima su očevidci bili izloženi u detinjstvu i koje su potom primenjivali u vaspitanju svoje dece, kao i studije koja su utvrdila povezanost između telesnog kažnjavanja u detinjstvu i kasnijeg nasilnog ponašanja u sekundarnoj porodici, autorka je istraživanjem nastojala da ispita da li je takva veza prisutna i kod nasilnih osuđenih lica iz uzorka.

Tabela 1: Iskustvo telesnog kažnjavanja ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe

Iskustvo telesnog kažnjavanja	Istraživačka grupa							
	Eksperimentalna				Kontrolna			
	broj		%		broj		%	
	Da	ne	da	ne	da	ne	da	ne
Fizička kazna-šaka*	90	53	62.9	37.1	52	52	50.0	50.0
Ukupno	143		100		104		100	
Fizička kazna-kaiš**	79	63	55.6	44.4	49	63	43.7	56.3
Ukupno	142		100		112		100	

* $\chi^2=4.12$; $df=1$; $p=0.04$

** $\chi^2=6.74$; $df=1$; $p=0.01$

Rezultati istraživanja pokazuju da su lica osuđena zbog nasilnih krivičnih dela više bila izložena telesnom kažnjavanju tokom detinjstva, nego lica koja su na kaznu zatvora osuđena zbog nenasilnog krivičnog dela. Pri tome, utvrđena je statistički značajna povezanost telesnog kažnjavanja primenom udaraca otvorenom šakom po licu ili zadnjici sa nasilnim kriminalitetom na nivou $p=0.04$, dok je statistička značajnost ove veze (na nivou $p=0.01$) još izraženija kod telesnog kažnjavanja primenom kaiša ili štapa (Stevković, 2013)⁵.

Kada su u pitanju osobe koje su najčešće primenjivale telesnu kaznu prema ispitanicima iz uzorka, rezultati istraživanja pokazuju je osuđena lica iz eksperimentalne grupe u 68.4% slučajeva kažnjavala majka, otac ili oboje zajedno. U preostalim slučajevima kažnjavali su ih jedno od

⁵ Statistički značajna povezanost utvrđena je i između telesnog kažnjavanja otvorenom šakom i seksualno nasilnog ponašanja muškaraca iz uzorka ($\chi^2=14.49$; $df=1$; $p=0.00$) i telesnog kažnjavanja kaišem i štapom i seksualno nasilnog ponašanja muškaraca iz uzorka ($\chi^2=7.95$; $df=1$; $p=0.00$) (Stevković, 2013: 127)

Zbornik IKSI, 2/2013 – Lj. Stevković
 „Telesna kazna: nasilno sredstvo vaspitanja dece kao faktor rizika nasilnog ponašanja u odrasloj dobi”, (str. 165-184)

roditelja i baka i/ili deka, odnosno očuh ili maćeha. Iz ovoga se može zaključiti da je fizičko kažnjavanje ređe primenjivao jedan stariji član porodice, a znatno češće više članova oba pola.

U pogledu učestalosti telesnog kažnjavanja ispitanika u detinjstvu rezultati pokazuju da je ovaj način vaspitanja i disciplinovanja bio gotovo uobičajena praksa u porodici porekla nasilnih prestupnika. Naime, po pitanju učestalosti, osuđena lica iz eksperimentalne grupe su najčešće kažnjavana na nedeljnom nivou, i to 2-3 puta (31.9%), svakodnevno (21.3%) ili jednom u toku nedelju dana (13.9%). Podjednak broj osuđenih lica (13.9%) je fizički kažnjavan jednom mesečno. Ovakav način disciplinovanja su "ređe", odnosno 3-5 puta godišnje, primenjivali članovi porodice 19.1% lica iz uzorka nasilnih osuđenih lica (Stevković, 2013).

Telesno kažnjavanje u detinjstvu i nasilno ponašanje muškaraca i žena u sekundarnoj porodici

Polazeći od rezultata svetskih istraživanja (Herrenkohl i dr., 1983; Swiford i dr., 2000) koji pokazuju značajan uticaj telesnog kažnjavanja na nasilno ponašanje u sekundarnoj porodici, prema partnerki i/ili detetu, istraživanjem je proveravana mogućnost predikcije partnerskog i nasilja nad decom na osnovu varijable telesno kažnjavanje. Pri tome smo povezanost između telesnog kažnjavanja i nasilnog ponašanja u sekundarnoj porodici najpre utvrđivali na nivou celokupnog uzorka, bez obzira na pol (eksperimentalna i kontrolna grupa), potom na nivou poduzorka muškaraca i žena iz obe istraživačke grupe. Za ovakav metodološki pristup smo se opredelili imajući u vidu metodologiju drugih istraživanja i zapažene razlike prema polu u pogledu povezanosti telesnog kažnjavanja i porodičnog nasilja.

Tabela 2: Odnos telesnog kažnjavanja u detinjstvu i nasilnog ponašanja u sekundarnoj porodici

Telesno kažnjavanje			Nasilje prema ženi/mužu*			Nasilje prema detetu***		
			da	Ne	Ukupno	da	ne	Ukupno
Udarac otvoreno m šakom**	da	Br.	58	74	132	7	79	86
		%	43.9	56.1	100	8.1	91.9	100
	ne	Br.	14	66	80	2	53	55
		%	17.5	82.5	100	3.6	96.4	100
Udarac kaštem.***	da	Br.	51	58	109	10	63	73
		%	46.8	53.2	100	13.7	86.3	100
	ne	Br.	20	83	103	2	69	71
		%	19.4	80.6	100	2.8	97.2	100

* $\chi^2=15.33$, $df=1$, $p=0.00$ ***

$\chi^2=5.58$, $df=1$, $p=0.02$

** $\chi^2=17.81$, $df=1$, $p=0.00$

Kao što je prikazano u tabeli 2, osuđena lica koja su u porodici porekla bila telesno kažnjavana tako što su ih roditelji udarali otvorenom šakom, kaišem ili štapom u odnosu na one koji nemaju to iskustvo, više su bili nasilni prema svom bračnom partneru, odnosno partnerki i prema svojoj deci. Pri tome, njihovo nasilno ponašanje u sekundarnoj porodici je više zastupljeno u partnerskim odnosima, nego u postupanju sa decom (Stevković, 2013).

Kada je u pitanju partnersko nasilje, rezultati istraživanja pokazuju statistički značajnu povezanost na nivou $p=0.00$ između oba oblika telesnog kažnjavanja i nasilja nad bračnim partnerom/kom, dok je odnos telesnog kažnjavanja u ranom detinjstvu i nasilja prema sopstvenoj deci u sekundarnoj porodici, na nivou $p=0.02$ statistički značajan za teži oblik fizičkog kažnjavanja, kada su roditelji osuđeno lice tukli kaišem ili štapom.

Tabela 3: Vrednosti χ^2 testa za odnos ranog fizičkog kažnjavanja i nasilja prema bračnoj partnerki (muškarci)

Telesno kažnjavanje-nasilje prema partnerki	χ^2	df	p
Udarac otvorenom šakom	24.49	1	0.00
Udarac kaišem, štapom	23.90	1	0.00

Posmatrano na poduzorku muškaraca (iz obe grupe) rezultati pokazuju da su osuđenici iz uzorka sa iskustvom telesnog kažnjavanja u primarnoj porodici statistički značajno više nasilni prema svojim partnerkama od osuđenika bez tog iskustva.

Istraživanjem nije potvrđena statistički značajna povezanost između iskustva telesnog kažnjavanja u detinjstvu i kasnijeg nasilnog ponašanja prema sopstvenoj deci. Budući da ovakav rezultat nije u skladu sa rezultatima drugih istraživanja (Fry, 1993; Holden i dr., 1997), odstupanje možemo pre tumačiti malim brojem ispitanika i ispitanica koji su naveli da su bili nasilni prema svojoj deci, pre nego nepostojanjem uticaja telesnog kažnjavanja na nasilje nad sopstvenom decom u sekundarnoj porodici.

Takođe, rezultati istraživanja su pokazali i da je veliki broj osuđenica iz obe grupe tokom detinjstva bio izložen telesnom kažnjavanju, pri čemu se ne zapažaju statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe ($\chi^2=0.16$, $df=1$, $p=0.69$). Testiranjem uticaja oba indikatora ranog fizičkog kažnjavanja na nasilje prema partneru i detetu u sekundarnoj porodici, na poduzorku žena iz obe grupe nije utvrđena statistički značajna povezanost. Pri tome, s obzirom na mali uzorak osuđenica u obe grupe, ovakav rezultat možemo pre pripisati metodološkim ograničenjima istraživanja nego odsustvu korelacije između porodičnog nasilja žena i njihovog iskustva telesnog kažnjavanja u detinjstvu.

Imajući u vidu sve prethodno navedeno možemo konstatovati da su rezultati našeg istraživanja u skladu sa rezultatima pomenutih istraživanja o uticaju telesnog kažnjavanja na kasnije nasilno ponašanje muškaraca u sekundarnoj porodici, u delu koji se odnosi na partnersko nasilje.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

U radu je prikazana teorijska polemika o negativnim konsekvencama telesnog kažnjavanja u detinjstvu, u smislu povezanosti sa kasnijim nasilnim ponašanjem kako u porodici tako i van nje. Pri tome, u radu su prikazani rezultati empirijskog istraživanja autorke koji potkrepljuju prikazanu teorijsku polemiku. Naime, istraživanjem su potvrđeni rezultati svetskih studija o povezanosti iskustva telesnog kažnjavanja sa kasnijim nasilnim kriminalnim ponašanjem, kao i nasiljem u sekundarnoj porodici (Herrenkohl et al, 1983; Swiford et al, 2000). Istraživanjem je takođe utvrđena povezanost između izloženosti telesnom kažnjavanju muškaraca iz uzorka u detinjstvu i kasnijeg seksualno nasilnog ponašanja, što je takođe u skladu sa rezultatima svetskih studija o uzorcima seksualnog nasilja (Widom, 1995; Glasser i dr., 2001; English i dr.; 2002; Knights, Sims-Knights, 2003; Endrass i dr., 2007a).

Čini se da ni jedno pitanje nije izazvalo toliko polemike i toliko neslaganja stručne javnosti kao što je to slučaj sa zabranom telesnog kažnjavanja. Čini se da ni jedan predlog zakona nije toliko čekao na ulazak u skupštinsku proceduru usvajanja, kao što je to slučaj sa prednacrtom Zakona o pravima deteta. Pri tome, čini se da svi oni protivnici ovog zakona, odnosno zakogovornici opravdanosti telesnog kažnjavanja dece ne vide da cilj zakona nije kazniti roditelja, nego zaštititi dete i njegova ljudska prava. Postavlja se pitanje, kako je moguće da jedno društvo štiti prava odrasle osobe, a sa druge strane ta ista prava ne garantuje deci i ne štiti ih.

Imajući u vidu da je telesno kažnjavanje dece na našim prostorima gotovo ustaljen način disciplinovanja (MICS3, MICS4), u duhu potvrđenog uticaja iskustva telesnog kažnjavanja na nasilno ponašanje muškaraca možemo konstatovati da je jedan od načina minimiziranja rizika od reprodukovanja nasilnog ponašanja upravo preduzimanje mera za potpunu zabranu fizičkog kažnjavanja u svim kontekstima, uz kontinuiranu edukaciju roditelja i dece o štetnosti primene ove vrste kazne, i pozitivnim, nenasilnim metodama vaspitanja i disciplinovanja.

REFERENCE

- (1) Blagojević, M. (2006) *Rodni barometar: Društveni položaj i kvalitet života žena u muškaraca u Srbiji* (sažetak istraživanja). Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu
- (2) Busman, K. D., Erhal, K., Schroth, A., (2011) Effects of banning corporal punishment in Europe: A five-nation comparison. In: J. E. Durrant, A. B. Smith (eds.), *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 299-322
- (3) Durrant, J. E., Smith, A. B. (2010) Introduction to the Global Movement to Ban Physical Punishment of Children. In: J. E. Durrant, A. B. Smith (eds.), *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 3-6
- (4) Endrass, J., Urbaniok, F., Rossegger, A., Vetter, S., Elbert, T. (2007) The prevalence of early victimization among violent and sexual male offenders in Switzerland. *International Perspectives in Victimology*. Vol. 3, no. 2, pp. 24- 30.
- (5) English, D.J., Widom, C.S., Brandford, C. (2002) *Childhood victimization and delinquency, adult criminality, and violent criminal behavior*. Rockville: National Criminal Justice Reference Service
- (6) Erlih, V. (1964) *Jugoslovenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed
- (7) Fry, D. P. (1993) The intergenerational transmission of disciplinary practices and approaches to conflict. *Human Organization*. Vol. 52, pp. 176-185
- (8) Gershoff, E. (2002) Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: A meta analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*. Vol. 128, no. 4, pp. 539-579
- (9) Gershoff, E. (2008) *Report on physical punishment in the United States: What research tells us about its effects on children?* Ohio: Center for effective discipline
- (10) Glasser, M., Kolvin, I., Campbell, D., Glasser, A., Leitch, I., Farrelly, S. (2001) Cycle of child sexual abuse: links between being a victim and becoming a perpetrator. *British Journal of Psychiatry*. Vol. 179, pp. 482-494
- (11) Grubač, M. (2004) *Telesna kazna u Srbiji 1804-1883*. Beograd: Službeni glasnik

- (12) Hanak, N., Tenjović, L., Išpanović-Radojković, V., Vljaković, A., Beara, M. (2013) Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji. *Temida*, 2, str. 75-102.
- (13) Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., Moylan, C. A. (2008) Intersection of child abuse and children's exposure to domestic violence. *Trauma, violence and abuse*. Vol. 9, no. 2, pp.84-99
- (14) Holden, G. W., Thompson, E. E., Zambarano, R. J., Marshal, L. A. (1997) Child effects as a source of change in maternal attitudes toward corporal punishment. *Journal of Social and Personal Relationship*. Vol. 14, pp. 481-490
- (15) Janson, S., Langberg, B., Svenson, B. (2011) Sweden: A 30 – year ban on physical punishment of children. In: J. E. Durrant, A. B. Smith (eds.), *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 241-254
- (16) Knights, R. A., Sims - Knights, J. E. (2003) The developmental antecedents of sexual coercion against women. *Annals of the New York Academy of Science*. No: 989, pp. 72-85
- (17) Konstantinović Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Niš: Pelikan Print
- (18) MICS3 – Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i položaja dece i žena, (2005). Beograd: UNICEF, Republički zavod za statistiku Strategic Marketing
- (19) MICS4 u Srbiji: ključni podaci, (2012) Beograd: UNICEF, Republički zavod za statistiku Strategic Marketing. Preuzeto sa www.unicef.rs, pristup 13.6.2012.
- (20) Muller, R. T., Hunter, J. E., Stollak, G. (1995) The intergenerational transmission of corporal punishment: a comparison of social learning and temperaments models. *Child Abuse and Neglect*. Vol. 19, no. 11, pp. 1323-1335
- (21) Newell, P. (2011) The human rights imperative to eliminate physical punishment, In: J. E. Durrant, A. B. Smith, (eds.), *Global pathways to abolishing physical punishment*, New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 7-26
- (22) Najdanović Tomić, J., Klašnja, S. (2001) Disciplinovanje ili zlostavljanje. U: J. Srna, (ur.), *Od grupe do tima*. Beograd: Sentar za brak i porodici i IP "Žarko Abadžuj", str. 131-139
- (23) Srna, J., Stevanović, I. (2011) Serbia: Moving towards the abolition of physical punishment of children. In: J. E. Durrant, A. B. Smith, (eds.), *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, str. 222-233

- (24) Srna, J., Stevanović, I. (2010) Problem telesnog kažnjavanja dece i uloga stručnjaka u njegovom rešavanju. *Temida*, br. 4, str. 5-16
- (25) Stevković, Lj. (2013) *Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Magistarska teza
- (26) Stojaković, V. (1984) *Zlostavljanje dece*. Požarevac: GIRO "Prosveta"
- (27) Straus, M.A. (1994) *Beating the devil out of them: Corporal punishment in American families*. New York: Lexington Books
- (28) Swinford, S. P., DeMaris, A., Cernkovich, S. A., Giordano, P. C., (2000) Harsh physical discipline in childhood and violence in later romantic involvements: the mediating role of problem behaviors. *Journal and Marriage and the Family*. Vol. 62, pp. 508- 519
- (29) Widom, C. S. (1989) Does violence beget violence? A critical examination of the Literature. *Psychological Bulletin*. Vol. 106, no. 1, pp. 3-28
- (30) Widom, C. S. (1995) *Victims of childhood sexual abuse: later criminal consequences*. Washington DC: US Department of Justice, National Institute of Justice. pp. 1-8
- (31) Žegarac, N. (2004a) *Deca koja čekaju*. Beograd: Save the children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta

Internet izvori:

- (32) www.endcorporalpunishment.org, stranici pristupljeno 12.6.2013.

CORPORAL PUNISHMENT: VIOLENT METHOD OF RAISING CHILDREN AS A RISK FACTOR FOR VIOLENT BEHAVIOR IN ADULTHOOD

The use of corporal punishment in order to discipline and upbringing of children has been present since the beginning of human civilization. Although for a long-time common and acceptable "educational" method, corporal punishment in recent decades, especially in recent years causes many polemics of professional and scientific community, with a clear discourse of corporal punishment-violence. Numerous international studies confirm the association between an experience of mild and severe corporal punishment in childhood and later violent behavior in adulthood. The article aims to present partial results of the survey on the impact of early violent victimization on violent crime of adults. In addition, the results of

*Zbornik IKSI, 2/2013 – Lj. Stevković
„Telesna kazna: nasilno sredstvo vaspitanja dece kao faktor rizika nasilnog
ponašanja u odraslom dobu”, (str. 165-184)*

*the association between the experience of corporal punishment in
childhood and later violent criminal behavior, with special emphasis on
aggressive behavior in secondary family the are presented in this article.*

*KEYWORDS: corporal punishment / violence / family /
violent crime*

OSTVARIVANJE POSLOVA POLICIJSKOG MENADŽMENTA*

Mom ilo Talijan*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Svetlana Ristovi *

Kriminalisti ko-policijska akademija, Beograd

U radu se prezentuju rezultati empirijskog istraživanja o ostvarivanju poslova policijskog menadžmenta u Republici Srbiji. Rezultati će se izložiti po sledećim celinama: (1) kako aktuelni rukovodici u policiji Republike Srbije shvataju i rangiraju svoje menadžerske uloge i funkcije, te da li vide svu njihovu značajnost, posebno za efikasno i zakonito izvršenje policijskih poslova; (2) da li policijski rukovodioci prepoznaju uticajne faktore na njihovu menadžersku sposobnost (uspešnost); (3) da li postoji potreba da se u okviru obrazovnog sistema Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, to jest, oblika stručnog osposobljavanja i usavršavanja, realizuju nastavni sadržaji kojima se stiču znanja iz oblasti policijskog menadžmenta; (4) o postojanju pravnih osnova za ostvarivanje procesa policijskog menadžmenta, te u kojoj meri one utiču na efikasno i zakonito ostvarivanja njegovih poslova (zadataka) i (5) o mišljenjima i sugestijama anketiranih u pogledu ostvarivanja uloga i funkcija policijskog menadžmenta.

KLJUČNE REČI: *policijski menadžment / uloge policijskog menadžmenta / funkcije policijskog menadžmenta*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Struktura i funkcionisanje policijske organizacije - tradicija, stanje i perspektive" (broj 179045) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: mtalijan@useens.net

* E-mail: svetlana.ristovic@kpa.edu.rs

UVODNE NAPOMENE

Policijski menadžment je jedan od najznačajnijih faktora uspešnog ostvarivanja bezbednosti. Ovo zbog toga što on inicira, pokreće, usmerava i reguliše funkcionisanje policijske organizacije i svih njenih elementa u sprečavanju i suzbijanju kriminaliteta i drugih pojava ugrožavanja bezbednosti.

Rezultati istraživanja koji će se u ovom radu prezentovati odnose se na ostvarivanje poslova policijskog menadžmenta. Oni se obavljaju putem više značajnih uloga i funkcija ovog menadžmenta, čiji su nosioci (subjekti ostvarivanja) rukovodioci, odnosno menadžeri u policiji.¹

Kao uloge policijskog menadžmenta prepoznaju se: (a) Predstavljanje i zastupanje policijske organizacije; zatim, (b) Izgrađivanje i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice; (v) Upravljanje ljudskim resursima; (g) Organizovanje i obezbeđenje zakonitog i efikasnog obavljanja policijskih poslova i (d) Izgradnja i unapređenje uslova za poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda.²

Uloge policijskog menadžmenta ispunjavaju se i putem osam različitih delatnosti - funkcija. To su: (1) praćenje i procenjivanje, (2) planiranje, (3) organizovanje, (4) dodela zadataka, (5) koordinacija i sadejstvo, (6) kontrola, (7) analiza i ocena i (8) izveštavanje i informisanje.³ Svaka od ovih delatnosti predstavlja neophodno sredstvo, odnosno metod za ostvarivanje procesa rukovođenja u policiji. Ni jedna od njih se u procesu rukovođenja u policiji ne javlja samostalno i odvojeno od drugih. Naprotiv, sve ove delatnosti su međusobno isprepletane i uslovljene.

O ostvarivanju poslova policijskog menadžmenta kazuju rezultati empirijskog istraživanja u kome je učestvovao jedan anketni skup – policijski menadžeri u policijskim organizacionim jedinicama na teritoriji čitave Republike Srbije, od nivoa vođe sektora (tima, grupe) do nivoa

¹ Šire o poslu menadžera tj. o poslu menadžera kao funkciji, poslu menadžera kao ulozi i poslu menadžera kao funkciji i ulozi zajedno u: Wren, D., Voich, D., (2001), *Menadžment, proces, struktura i ponašanje*, Beograd, Grmeč, str. 24-30.

² Šire: Talijan, M., Talijan, M. M., (2011), *Opšti i bezbednosni menadžment*, Banja Luka, Visoka škola unutrašnjih poslova, str. 191-203.

³ Prikaz pojma, značaja, sadržaja i načina ostvarivanja navedenih delatnosti šire: Ristović, S., (2006), *Policijski menadžment u suzbijanju kriminaliteta*, Beograd, Zadužbina Andrejević, str. 44-49.

načelnika uprave.⁴ Menadžeri su predstavljeni reprezentativnim uzorkom, kojim je obuhvaćeno 427 respondenata, izabranih metodom slučajnog uzorka, pri čemu se uzimala u obzir regionalna rasprostranjenost (sedišta uprava su za tu priliku tretirana kao posebna "regija"), iskustvo (godine radnog staža), starosna grupa i nivo menadžmenta (niži, srednji, visoki).

Rezultati ovog istraživanja pružaju saznanja:

(1) kako aktuelni rukovodioci u policiji Republike Srbije shvataju i rangiraju svoje menadžerske uloge i funkcije, te da li vide svu njihovu značajnost, posebno za efikasno i zakonito izvršenje policijskih poslova;

(2) da li policijski rukovodioci prepoznaju uticajne faktore na njihovu menadžersku sposobnost (uspešnost);

(3) da li postoji potreba da se u okviru obrazovnog sistema Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, to jest, oblika stručnog osposobljavanja i usavršavanja, realizuju nastavni sadržaji kojima se stiču znanja iz oblasti policijskog menadžmenta;

(4) o postojanju pravnih osnova za ostvarivanje procesa policijskog menadžmenta, te u kojoj meri one utiču na efikasno i zakonito ostvarivanja njegovih poslova (zadataka),

(5) o mišljenjima i sugestijama anketiranih u pogledu ostvarivanja uloga i funkcija policijskog menadžmenta.

Sledi prikaz konkretnih saznanja.

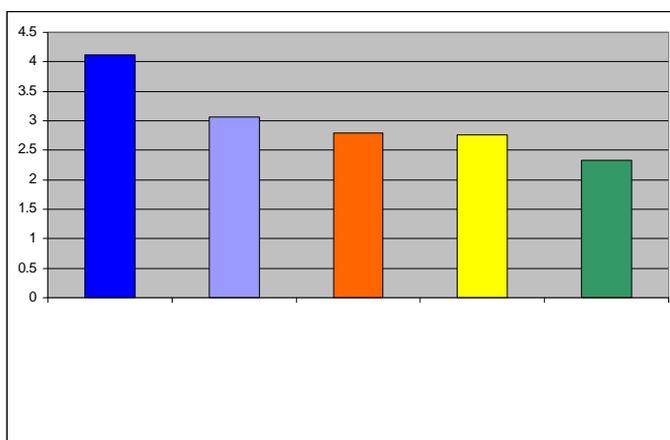
1. OCENA I RANGIRANJE VAŽNOSTI ULOGA I FUNKCIJA POLICIJSKOG MENADŽMENTA I VREDNOVANJE NJIHOVOG UTICAJ NA NA EFIKASNO I ZAKONITO IZVRŠAVANJE POLICIJSKIH POSLOVA

Ocena i rangiranje važnosti uloga i funkcija policijskog menadžmenta sagledava se na osnovu odgovora anketiranih na dva pitanja koje glase: (1) *Koje su uloge policijskog menadžmenta, po Vašem mišljenju, najvažnije?* i (2) *Koje su delatnosti policijskog menadžmenta, po Vašem mišljenju, najvažnije?*, dok se vrednovanje njihovog uticaja na efikasno i zakonito izvršavanje policijskih poslova sagledava na osnovu odgovora anketiranih na pitanje koje glasi: (3) *U kojoj meri uloge i funkcije policijskog menadžmenta utiču na efikasno i zakonito izvršenje policijskih poslova?*

⁴ Istraživanje pod nazivom "Upravljanje ljudskim resursima i izgrađivanje i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima" sprovedeno je tokom 2010. godine.

Rangirajući po značaju pet ponuđenih uloga policijskog menadžmenta ispitanici su kao **najznačajniju ulogu** izdvojili **organizovanje i obezbeđenje zakonitog i efikasnog obavljanja policijskih poslova**, sa ocenom 4.11, dok se u značajnu ulogu može ubrojati *izgrađivanje i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice* (ocena 3.06). Kao manje značajne uloge vide se *izgradnja i unapređenje uslova za poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda* (2.79) i *upravljanje ljudskim resursima* (2.76). Ispitanici kao najmanje značajnu ulogu ocenjuju *predstavljanje i zastupanje policijske organizacije* (2.33). (Slika 1.)

Slika 1 - Rangiranje uloga policijskog menadžmenta

Iako je u svakoj oceni sadržan subjektivizam čini se da on nije preovladao u odgovorima na ovo pitanje, niti pak da je slučajno dobijen ovakav rang, odnosno shvatanje vrednosti svih uloga policijskog menadžmenta i pridavanja određenog značaja svakoj od njih.

Kada je u pitanju uloga policijskog menadžmenta čijim se ispunjavanjem organizuje i obezbeđuje zakonito i efikasno obavljanje policijskih poslova treba reći da dostignuti razvoj teorijske misli policijskog menadžmenta ne pridaje veću važnost ovoj, u odnosu na ostale uloge. Međutim, u praksi se ovoj ulozi pripisuje poseban značaj. Iskusni i uspešni rukovodioci u policiji kažu da je ona srž, jezgro policijskog menadžmenta i da rukovodioci u policiji postoje, ili najčešće rečeno, postavljeni su, da bi ostvarili ovu ulogu – posebno da u ime društva bdiju nad zakonitošću. Imajući u vidu ovakvo mišljenje kao i spoznaju da edukacija iz oblasti policijskog menadžmenta u policijskom školstvu tek započinje, te da policajci tradicionalno najviše uče na svom i iskustvu svojih starijih kolega, ovakvo pridat značaj ovoj ulozi je

razumljiv pa, za naše aktulne društvene prilike i stanje policijske prakse, i prihvatljiv.

Kada je u pitanju "drugoplasirana" uloga to jest izgrađivanja i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice, onda se za njen takav rang vidi nekoliko, čini se, osnovanih razloga. Među prvim se naglašava da je policija u Republici Srbiji, posle demokratskih promena 2000. godine, počela da preuzima (i implementira), od razvijenih zemalja i od zemalja sa uspešnom tranzicijom, koncept i sistem rada poznat pod nazivom "policija u zajednici" (community policing). U toj funkciji organizovan je veliki broj kurseva i drugih oblika edukacije, te tzv. "pilot projekti" u opštinama. Na istima je dosad učestvovalo na hiljade mlađih policajaca i njihovih rukovodilaca svih nivoa. Početna obuka, obuka instruktora i rukovodilaca projekata kao i implementacija čitavog poduhvata, odvijala se uz učešće i pod pokroviteljstvom OEBS-a kao i uz pomoć nekoliko međunarodnih fondacija. Što se tiče starijih policajaca i rukovodilaca, većina njih je u ovoj ideji, a sve više i praksi, prepoznala sličnosti sa, socijalističkom uređenju primerenom, tzv. sistemom društvene samozaštite, te sada koriste svoje iskustvo u uspostavljanju relacija sa rukovodstvima mesnih zajednica i drugim činicima bezbednosti, pre svega na području bezbednosnog sektora i policijske jedinice kojoj pripadaju.

Ovakvom rangiranju pomenute uloge svakako doprinosi i spoznata potreba da policija treba da povratu poverenje građana, zatim da njen preventivan način rada treba da bude bar jednako važan kao i njeno represivno postupanje, kao i drugi reformski procesi.

Kada su u pitanju dve navedene uloge koje su rangirane kao manje značajne (izgradnja i unapređenje uslova za poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda, kao i upravljanje ljudskim resursima), one su se, logično, na ovoj poziciji našle zato što su istaknuti razlozi doveli prethodne dve uloge na prvi odnosno drugi rang. Izvesna prednost koja je data od anketiranih izgradnji i unapređenje uslova za poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda, u odnosu na upravljanje ljudskim resursima, verovatno da proizilazi iz, doduše nešto manjeg, uticaja faktora navedenih za značajnost uloge vezane za izgrađivanja i unapređenje partnerskih odnosa policije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice. Nadalje, od kad policija postoji, njeno rukovodstvo je imalo u fokusu poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda. U željenom cilju, kada policija izgrađuje i unapređuje uslove da se ista poštuju i ostvaruju, a

u neželjenom, kada ih i sama krši, sputava i onemogućava.⁵ Što se tiče uloge vezane za upravljanje ljudskim resursima u policiji ona se od skoro shvata kao nešto značajno i tek počinje da se istražuje i izučava, te da se za njeno ostvarivanje vrši edukacija. Šta više programi policijskog školstva, sem na novoosnovanim specijalističkim studijama, ne sadrže ovu novu vrstu menadžmenta.

Konačno, postoji više objašnjenja zašto se predstavljanje i zastupanje smatra najmanje značajnom ulogom policijskog menadžmenta. Ponajpre na to utiče struktura anketiranih – najviše njih pripada srednjem nivou policijskog menadžmenta, a oni svoje poslovne relacije najviše ostvaruju u pravcu nižeg, a nešto manje intezivno i prema višem nivou rukovođenja. Prema spoljnim faktorima i partnerima policije oni retko komuniciraju, a kada to i čine to rade po ovlašćenju ili nalogu višeg rukovodstva ili pak u funkciji pomoći nižim rukovodiocima. Oni, za koje su zakonom izričito određena prava i dužnosti da predstavljaju (i zastupaju) policijsku organizaciju, uključujući i prema Vladi, Predsedniku Republike i Narodnoj skupštini Republike Srbije (ministar, zamenci i pomoćnici ministra, direktor policije i drugi funkcioneri), nisu ni obuhvaćeni ovim istraživanjem, a i da jesu svojim brojem ne bi promenili rezultate ankete. Ovome svakako doprinosi i osobeno organizaciono ponašanje i organizaciona kultura, po kojoj se policija prepoznaje.⁶

Važno je konstatovati da nije izostavljena ni jedna uloga od rangiranja, jer to bi značilo da se ne vidi njen značaj, pa time i da je nepotrebna. To bi bilo, ne samo pogrešno, nego i štetno, jer nema uspešnog funkcionisanja ni jedne organizacije bez imanentnog joj menadžmenta, a policijski menadžment je pravi samo sa svim svojim ulogama (razume se i funkcijama). Uz ovo naglašava se da ne bi smetala dodatna edukacija rukovodilaca u policiji Republike Srbije o ovim ulogama i načinima njihovog ispunjavanja. Naprotiv, ta edukacija je neophodno potrebna jer su ove uloge ušle u teorijske osnove policijskog menadžmenta tek pre desetak godina i samo na marginama izučavaju u policijskom školstvu.

Što se tiče delatnosti tj. funkcija policijskog menadžmenta, ispitanici su procenili koje su od ukupno osam funkcija tri najvažnije funkcije policijskog menadžmenta. Najvažnije funkcije su: (1) planiranje (1.61), (2)

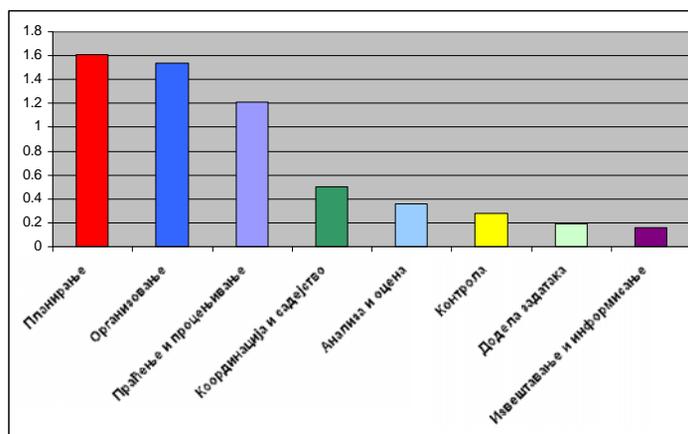
⁵ O pravnoj i policijskoj državi videti: Jovičić, D., (2008), *Organizacija i nadležnost policije*, Banja Luka, Fakultet za bezbednost i zaštitu, str. 25-28.

⁶ Šire o policijskoj kulturi u: Talijan, M., Talijan, M. M., Ristović, S., (2013), *Upravljanje ljudskim resursima i institucijama bezbednosti*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 209-212.

organizovanje (1.54,) i (3) praćenje i procenjivanje (ocena 1.21). Ove tri funkcije u konačnom zbiru odnele su tri četvrtine glasova (74.58%), što govori o ujednačenosti rangiranja od strane svih ispitanika.

U manje značajne funkcije od predhodnih mogu se ubrojati koordinacija i sadejstvo i analiza i ocena, sa prosečnom ocenom 0.50, odnosno 0.36. Interesantno je primetiti da su kontrola, dodela zadataka i izveštavanje i informisanje (na poslednjem mestu!), ocenjene kao slabo značajne funkcije, od strane policijskih menadžera, iako u praksi značajan deo vremena provode upravo u obavljanju ovih funkcija. (Slika 2)

Slika 2 – Rangiranje funkcija policijskog menadžmenta

Vrednujući uticaj uloga i funkcija policijskog menadžmenta na efikasno i zakonito izvršavanje policijskih poslova skoro dve trećine (64.40%) ispitanika smatra da se radi o znatnom uticaju. Četvrtina ispitanika (26%) smatra da je uticaj uloge i funkcija policijskog menadžmenta na efikasno i zakonito izvršavanje policijskih poslova odlučujući. Manje od 10% ispitanika smatra da je uticaj neznan ili da on ne postoji. (Tabela 1).

Tabela 1– Ocena uticaja uloge i funkcije policijskog menadžmenta na efikasno i zakonito izvršavanje policijskih poslova

Odgovori	Broj ispitanika	Zastupljenost
Znatno	275	64.40%
Odlučujuće	111	26.00%
Neznatno	33	7.73%
Bez uticaja	8	1.87%
Ukupno	427	100%

Iako relativno mali procenat anketiranih ne vidi značaj uloga i funkcija policijskog menadžmenta na efikasno i zakonito izvršavanje policijskih poslova, sagledano stanje nije za zanemarivanje. Ovo zato što su oni (rukovodioci u policiji kojima i anketirani pripadaju) baš raspoređeni na rukovodeće radno mesto da bi uloge i funkcije policijskog menadžmenta ostvarivali i time obezbedili da jedinica kojom rukovode efikasno (razume se i efektivno) i zakonito obavlja policijske poslove iz svoje nadležnosti. Pa za šta onda policija, odnosno jedinica kojom rukovode uopšte postoji, za šta i kome služe i šta će rukovođenje u policiji i oni kao rukovodioci!? Oni to očigledno ne shvataju i ne razumeju, jer su možda neuki, ili nemaju dara za rukovođenje, ili je njihov radni kod takav da se ne mešaju u svoj posao. Ili je nešto drugo u pitanju, što svakako treba istražiti.

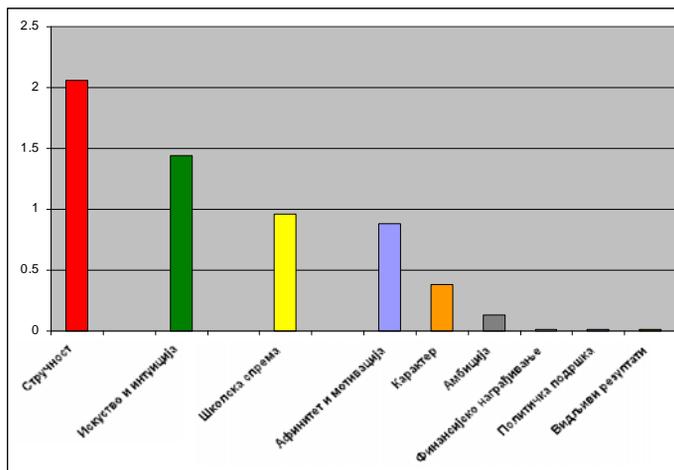
2.OSNOVNI FAKTORI KOJI UTI U NA USPEŠNOST POLICIJSKOG MENADŽERA

Uticajni faktori na uspešnost policijskog menadžmenta sagledavaju se na osnovu odgovora anketiranih na pitanje koje glasi: *Koji su osnovni faktori koji utiču na sposobnost (uspešnost) policijskog menadžmenta?*

U ovom pitanju poluotvorenog tipa data je mogućnost ispitaniku da identifikuje i rangira tri najbitnija faktora koji deluju na uspešnost (sposobnost) policijskog menadžera. Ispitanicima je bilo ponuđeno šest faktora, a mogli su dodatno da identifikuju i rangiraju još jedan.

Anketirani su pored šest ponuđenih faktora (stručnost, školska sprema, iskustvo i intuicija, karakter, ambicija, i afinitet i motivacija), identifikovali još tri najčešće uticajna faktora (finansijsko nagrađivanje, politička podrška i vidljivi rezultati). Novoinidentifikovani faktori nisu "nadjačali" predložene, te je u rangiranju između njih prvo mesto pripalo stručnosti, drugo mesto iskustvu i intuiciji, a treće mesto, školskoj spremi. (Slika 3.).

Slika 3 – Rangiranje faktora uspešnosti policijskog menadžera

Očigledno je da stručnost dominantno zauzima prvo mesto. Na drugom mestu su iskustvo i intuicija. Čak i ovako združeno nisu se pokazali "jačim" od stručnosti. Znači sprega i redosled: stručnost + iskustvo i intuicija = najbolji rezultati policijskog menadžmenta.

Za ovakav skup, koga su anketirani sačinili svojim izborom dominantno uticajnih faktora na uspešnost policijskog menadžmenta (koji čine da ovaj menadžment bude pravi), može se reći da je "sve tu". Dakle i znanje i iskustvo i intuicija (dar) za rukovođenje. Ovi dominantno uticajni faktori, uz participaciju i ostalih, manje uticajnih, ali poželjnih i potrebnih, faktora sa anketne liste i još kojim, od anketiranih prepoznatih, mogu stvarno da daju policijskom menadžmentu sva neophodno potrebna svojstva i učiniti ga i efektivnim i efikasnim.

Interesantno je, sa stanovišta validnosti upitnika ankete, napomenuti da su anketirani i pored toga što su ponuđenu listu od šest faktora proširili za još tri, bolje rangirali predloge sa ponuđene liste. Svojim predlozima davali su drugi rang (finansijsko nagrađivanje), odnosno treći rang (politička podrška i vidljivi rezultati). Kada se radi o indentifikaciji političke podrške kao faktor uspešnosti rukovođenja u policiji Republike Srbije, naglašava se potreba daljih serioznih propitivanja. Najpre treba videti da li anketirani politički uticaj vide kao prolazno (ranije i sadašnje) stanje ili pak kao trajnu i neophodnu potrebu, neophodnu i njima danas. Ovo zato što nema pravne i demokratske države sa politizovanom policijom. Za sada, važno

je da i oni anketirani koji ovaj faktor indetifikuju kao značajan, ne rangiraju ga po uticaju na prvo, niti drugo, već na treće mesto.

3. O POTREBI REALIZACIJE NASTAVNIH SADRŽAJA O POLICIJSKOM MENADŽMENTU U EDUKACIJI POLICAJACA

Potreba realizacije nastavnih sadržaja o policijskom menadžmentu u edukaciji policajaca sagledava se na osnovu odgovora anketiranih na pitanje koje glasi: *Da li smatrate da je potrebno da se u okviru obrazovnog sistema MUP-a RS tj. oblika stručnog osposobljavanja i usavršavanja realizuju nastavni sadržaji kojima se stiču znanja o policijskom menadžmentu?*

Na ovo pitanje najveći broj respodenata, njih skoro tri četvrtine (71.90%), odgovorio je da je to nephodno. Da je uključivanje sadržaja iz oblasti policijskog menadžmenta u obrazovni sistem Ministarstva unutrašnjih poslova nepotrebno smatra manje od 5% ispitanika (4.45%). Ambivaletnih je bilo blizu jedna četvrtina (23,65%). (Tabela 2.).

Tabela 2 – Neophodnost uključivanja nastavnih sadržaja iz oblasti policijskog menadžmenta u obrazovni sistem MUP-a RS

Odgovori	Broj ispitanika	Zastupljenost
Da, nephodno je	307	71.90%
Možda, nisam siguran	101	23.65%
Ne, nije potrebno	19	4.45%
Ukupno	427	100.00%

Za očekivati je bilo da se većina anketiranih, čak i u većem procentu, izjasni da je potrebno da se u okviru obrazovnog sistema Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, tj. oblika stručnog osposobljavanja i usavršavanja, realizuju nastavni sadržaji kojima se stiču znanja iz oblasti policijskog menadžmenta. Jer, u pitanju je visokostručan kadar koji razume značaj znanja. Takođe i njihovi odgovor na predhodno pitanje tj. izbor dominantno uticajnih faktora na uspešnost policijskog menadžmenta, preferira stručnost koja proizilazi i iz učenja.

Analiza po strukturalnim determinantama ispitanika ukazuje na to da najveći broj ispitanika koji sumnjaju da li sadržaje iz oblasti policijskog menadžmenta treba uključiti u obrazovni sistem Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije pripada respodentima: starijim od 50 godina, sa 31 i više godinom staža, onima koji su na sadašnjem radnom mestu preko 10 godina ili visokom nivou menadžmenta. Ovo svedoči da je u policiji Republike Srbije još uvek prisutan i tzv. nenaučni pristup menadžmentu

koji glorifikuje intuiciju menadžera (da su rođeni da rukovode) i njihovo iskustvo, što nije bez osnova, ali oni moraju imati i znanje.⁷ Ipak, bolje je što potrebu za sticanje znanja o policijskom menadžmentu manje potenciraju stariji nego mlađi rukovodioci u policiji Republike Srbije

4. O POSTOJANJU I UTICAJU PRAVNIH OSNOVA POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Postojanost pravnih osnova policijskog menadžmenta i njihov uticaj na efikasno i zakonito ostvarivanje njegovih poslova i zadataka sagledavano je na osnovu odgovora anketiranih na dva pitanja koja glase: (1) *Da li je ostvarivanje procesa policijskog menadžmenta regulisano pravnim propisima?* i (2) *U kojoj meri postojeća pravna regulativa policijskog menadžmenta utiče na efikasno i zakonito osvarivanje njegovih poslova i zadataka?*

Iz odgovora na pitanje: *da li je ostvarivanje procesa policijskog menadžmenta regulisano pravnim propisima* zapaža se da najveći broj ispitanika, više od polovine njih (52.69%), smatra da pravni propisi samo delimično regulišu ostvarivanje procesa policijskog menadžmenta. Ovakvo mišljenje anketiranih rukovodilaca o normativnom regulisanja rukovođenja u policiji Republike Srbije kao da odslikava jednu od karakteristika pravnog poretka u nas: u vremenu tranzicije praksa i život, pre svega prednjače u iznalaženju rešenja, a kasnije ih normativa verifikuje. U toliko veća važnost i odgovornost menadžmenta - u slučaju ovog istraživanja - policijskog menadžmenta.

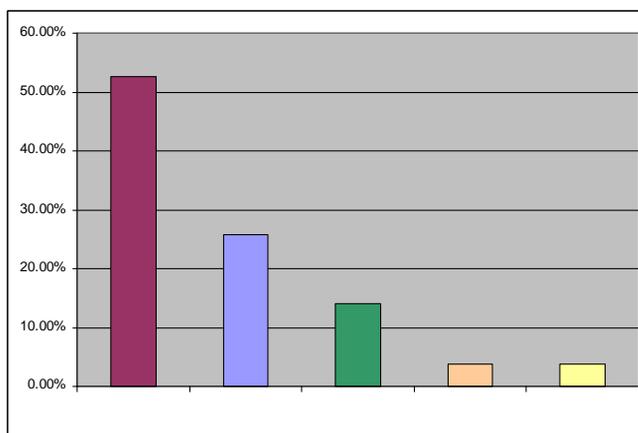
Indikativan je i podatak da čak 14.05% ispitanika, koji obavljaju funkciju menadžera i ostvaruju njegove uloge u praksi, nema dovoljno saznanja da bi iznelo jasan stav o pravnoj regulisanosti policijskog menadžmenta. Kao da nemaju osnove za prepoznavanje značaja pravnog regulisanja ove materije, što i korespondira sa činjenicom da pravnu regulativu nisu uveli (dodali) u red uticajnih faktori na uspešnost policijskog menadžmenta. Takođe, znatan broj anketiranih nije siguran ili smatra da nije potrebno da se u okviru obrazovnog sistema MUP-a RS, tj. oblika stručnog osposobljavanja

⁷ O značaju znanja u ostvarivanju bezbednosti: Talijan, M., (2008), "Obrazovanje u funkciji bezbednosti i zaštite – primer Fakulteta za bezbednost i zaštitu Banja Luka", Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja: Bezbednost i zaštita u Republici Srpskoj i BiH – stanje i perspektive, Univerzitet Sinergija, Fakultet za bezbednost i zaštitu, Banja Luka, str. 6-30.

i usavršavanja, realizuju nastavni sadržaji kojima se stiču znanja iz oblasti policijskog menadžmenta.

Sa druge strane, tek 3.75% ispitanika smatra da je područje policijskog menadžmenta u potpunosti regulisano pravnim propisima! (Slika 4.).

Slika 4 - Regulisanost ostvarivanja procesa policijskog menadžmenta pravnim propisima

Kod iskusnih policijskih menadžera, ispitanika sa preko 30 godina staža, čak 78% je mišljenja da je regulisanost propisima policijskog menadžmenta samo delimična, dok je visoki menadžment tog mišljenja u samo 42% slučajeva.

Iz odgovora na pitanje: *u kojoj meri postojeća pravna regulativa policijskog menadžmenta utiče na efikasno i zakonito ostvarivanje njegovih poslova i zadataka* vidljivo je da preko dve trećine ispitanika (69.08%) smatra da postoji osetan uticaj postojeće pravne regulative na efikasno i zakonito ostvarivanje poslova/zadataka policijskog menadžmenta: znatan, delimičan ili u određenim situacijama.

Da uticaj pravne regulative ne postoji smatra svega 1.87%, a treba ponovo konstatovati, kao i u prethodnom pitanju, da je visoka zastupljenost (13.82%) ispitanika koji nemaju dovoljno saznanja o regulativi, kako bi se smatrali kompetentnim i kvalifikovanim za njenu ocenu. (Tabela 3.).

Tabela 3 – Uticaj postojeće pravne regulative na efikasno i zakonito ostvarivanje poslova/zadataka policijskog menadžmenta

Odgovori	Broj ispitanika	Zastupljenost
Delimično	168	39.34%
Znatno	8	20.14%
Neznatno	59	15.22%
Ne znam	65	13.82%
Samo u određenim situacijama	41	9.60%
Ne utiče uopšte	86	1.87%
Ukupno	427	100.00%

Ispitanici mlađi od 28 godina smatraju da je uticaj postojeće pravne regulative na efikasno i zakonito ostvarivanje poslova i zadataka policijskog menadžmenta znatan, i to 33% njih, dok svega 11% iskusnih policijskih menadžera (31 i više godinom staža) smatra da je on znatan.

U svođenju *diskusije* o rezultatima odgovora na oba pitanja koja su postavljena u cilju indentifikacije postojanja i uticaja pravnih osnova policijskog menadžmenta može se zaključiti da stanje nije adekvatno spram željenog i neophodno potrebnog. Čak se zapažaju izuzetno nepovoljna saznanja koja indiciraju lošu praksu ostvarivanja policijskog menadžmenta. Tako, na primer, očigledno je, da se rukovodioci u policiji Republike Srbije u obavljanju svoje rukovodeće funkcije, u znatnoj meri i u velikom procentu od njih (preko jedne trećine), previše, pa i dominantno, oslanjaju na intuiciju te da se u tome i snalaze, a to nije dobro - štetno je po bezbednost Države i njenih građana (kao i na ostvarivanje i razvoj njihovih sloboda i prava). Posebno zabrinjava kad se u to upuste čak i iskusni, a pogotovo rukovodioci na višim i visokim pozicijama, što se upravo i prepoznaje po navedenim rezultatima ovog istaživanja. Kao da među ovim rukovodiocima ima znatan broj onih koji su bez pravničkih zvanja i /ili znanja. Naglašava se da nema uspešnog ostvarivanja (i unapređenja) menadžmenta, naročito policijskog, bez prava tj. bez donošenja i inovacije propisa i njihove primene u praksi. Razume se da je potrebno i baštinjenje dobre inostrane (i naše!) prakse kao i bogatih teorijskih osnova o menadžmentu i dostignutih (još uvek nedovoljno razvijenih) teorijskih saznanja o policijskom menadžmentu. Sve drugo vodi u nekompetentnost, voluntarizam pa čak i jako štetan dilentizam, što ni slučajno ne sme "bojiti", a kamo li predstavljati obeležje policijskog menadžmenta.

5. MIŠLJENJA I SUGESTIJE ANKETIRANIH O OSTVARIVANJU POSLOVA POLICIJSKOG MENADŽMENTA

Jedno od pitanja otvorenog tipa, bilo je namenjeno za sugestije i mišljenja respođenata o iskustvima u ostvarivanju uloga i funkcija

policijskog menadžmenta. Konkretno, od anketiranih zahtevan je odgovor na pitanje: *Koja su Vaša mišljenja i sugestije u pogledu dosadašnjeg ostvarivanja (uloga i funkcija) policijskog menadžmenta?*

a ovo pitanje dalo je odgovore samo 34.88% ukupnog broja ispitanika tj. nešto više od jedne trećine anketiranih. Zašto je to tako, za sada, nema pouzdanog odgovora. Možda kod anketiranih izostaje istraživačka radoznalost, možda manjak znanja o policijskom menadžmentu ili pak nedovoljno menadžersko iskustvo, ili ambijent popune anketnog upitnika, ili..., ostaje da se istraži. U svakom slučaju šteta za rezultate ovog istraživanja i njihovu moguću implementaciju. Pa ipak, i pored toga, dobijena mišljenja i sugestije su vredni. Kao najznačajnija izdavaju se:

- policijski menadžeri su nedovoljno edukovani u okvirima postojećeg sistema obrazovanja, odnosno stručnog osposobljavanja i usavršavanja, te je neophodno organizovati kurseve i seminare (pre svega), radionice i slične oblike osposobljavanja i usavršavanja policijskih službenika (zastupljenost odgovora 7.26%);
- policijski menadžment je nedovoljno zastupljen, odnosno primenjen u praksi, više je koncept i teorija, nego praktična aktivnost (zastupljenost odgovora 6.09%);
- policijski menadžment dao je samo delimične rezultate u dosadašnjoj praksi, jer se delimično i ostvaruje proces (zastupljenost 3.52%);
- malo je stručnjaka u redovima policijskih službenika, malo je onih koji znaju i umeju da dovoljno uspešno realizuju aktivnosti menadžmenta (zastupljenost odgovora 3.04%);
- treba jačati partnerske relacije sa građanima i drugim subjektima lokalne zajednice i putem sredstava javnog informisanja poboljšati imidž policije u javnosti (zastupljenost odgovora 2.81%);
- nedostaju pravni propisi kojima bi se preciznije i jasnije uredila oblast policijskog menadžmenta (zastupljenost odgovora 2.34%);
- sistem regrutovanja i selekcije treba menjati, jer nije adekvatan i ima nedostataka (zastupljenost odgovora 1.87%);
- sistem napredovanja, odnosno razvoja karijere treba menjati, jer ima značajne slabosti. I sistem regrutovanja i selekcije treba menjati, jer nije adekvatan (zastupljenost odgovora 1.87%);
- uloge i funkcije policijskog menadžmenta treba jasnije definisati, i na adekvatan način prezentovati javnosti (zastupljenost odgovora 1.87%);

- za sada se uloga i funkcije policijskog menadžmenta ostvaruju dobro (zastupljenost odgovora 1.64%);
- treba raditi na unapređivanju relacija starešina/podređeni, starije kolege/mladi policajci (zastupljenost odgovora 1.17%);
- policija se neplanski bavi menadžmentom, tako da se proces ostvaruje intuitivno i haotično, putem individualnih rešenja (zastupljenost odgovora 1.17%);
- proces policijskog menadžmenta se ostvaruje na zastareli način, a realizuju ga starešine zastarelih shvatanja, bez adaptibilnosti na savremene trendove (zastupljenost odgovora 0.47%);
- uticaj političkih struktura na policijski menadžment je još uvek snažan, pa je potrebno vršiti depolitizaciju, naročito kada je u pitanju unapređivanje kadrova (zastupljenost odgovora 0.47%);
- treba unapređivati odnose sa drugim državnim organima i jačati saradnju sa njima (0.47%);
- motivacija za rad policijskih menadžera je nedovoljno izražena (zastupljenost odgovora 0.47%);
- u policijskim stanicama se slabo ostvaruju uloga i funkcije policijskog menadžmenta, pre svega zbog nedovoljnih ovlašćenja (zastupljenost odgovora 0.23%);
- za sada se ostvaruje samo organizaciona funkcija menadžmenta, a ostale su nedovoljno razvijene (zastupljenost odgovora 0.23%);
- nedostaje stručna literatura iz domena policijskog menadžmenta (zastupljenost odgovora 0.23%);
- ne treba obavezno usvajati samo strana iskustva, već analizirati i domaća saznanja i dostignuća iz policijskog menadžmenta (zastupljenost odgovora 0.23%).

Očigledno da su izložena mišljenja i sugestije anketiranih indikativni, iskreni i saopšteni u kritičkom tonu. Oni uspešno slikaju stvarnost policijskog menadžmenta i nude pravce za dalji i značajniji razvoj njegove teorije i unapređenje prakse ostvarivanja istog.

ZAKLJU NE NAPOMENE

Stanje prakse policijskog menadžmenta nije na nivou potrebnog i mogućeg. To, svakako, utiče na nedovoljnu efektivnost i efikasnost policije ili, konkretno

rečeno, efekti njenog rada nisu dovoljni da se kriminal i druge pojave ugrožavanja bezbednosti obuzdaju i dovedu u prihvatljive okvire, te tako i izgrade i unaprede bezbednosni uslovi. Jedan od načina za poboljšanje takvog stanja je, svakako, implementacija saznanja dobijenih iz empirijskih istraživanja.

Izloženi segment rezultata empirijskog istraživanja pruža korisna saznanja za sagledavanje i unapređenje ostvarivanja poslova policijskog menadžmenta, poput saznanja da policijski menadžeri shvataju značaj svog (rukovodećeg) posla, svojih uloga i funkcija i njihov uticaj na efikasno i zakonito obavljanje policijskih poslova, zatim, da pravilno shvataju i ocenjuju značaj faktora koji utiču na valjanost policijskog menadžmenta, na njegovu efektivnost i efikasnost, kao i da razumeju i potenciraju značaj i potrebu pravnih osnova kao uslova za uspešno ostvarivanje policijskog menadžmenta.

Svaki policijski rukovodilac, koji želi da stručno i kompetentno obavlja svoj posao, mora uvažavati i primenjivati sudove, ocene i orijentacije koje je praksa ostvarivanja policijskog menadžmenta pokazala kao dobre odnosno koje je empirijsko istraživanje potvrdilo kao takve, jer ponašanje suprotno ovim saznanjima može biti štetno za samo ostvarivanje policijskog menadžmenta, a posredno i na ostvarivanje bezbednosti ljudi i države.

REFERENCE

- (1) Jovičić, D. (2008) *Organizacija i nadležnost policije*, Banja Luka, Fakultet za bezbednost i zaštitu.
- (2) Ristović, S. (2006) *Policijski menadžment u suzbijanju kriminaliteta*, Beograd, Zadužbina Andrejević.
- (3) Talijan, M. (2008) "Obrazovanje u funkciji bezbednosti i zaštite – primer Fakulteta za bezbednost i zaštitu Banja Luka", *Zbornik radova sa međunarodnog savetovanja: Bezbednost i zaštita u Republici Srpskoj i BiH – stanje i perspektive*, Banja Luka, Univerzitet Sinergija, Fakultet za bezbednost i zaštitu.
- (4) Talijan, M., Talijan, M. M. (2011) *Opšti i bezbednosni menadžment*, Banja Luka, Visoka škola unutrašnjih poslova.
- (5) Talijan, M., Talijan, M. M., Ristović, S. (2013) *Upravljanje ljudskim resursima i institucijama bezbednosti*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (6) Wren, D., Voich, D. (2001) *Menadžment, proces, struktura i ponašanje*, Beograd, Grmeč, str. 24-30.

IMPLEMENTATION OF ACTIVITIES OF POLICE MANAGEMENT

This paper presents the results of an empirical study on the implementation of activities of police management in the Republic of Serbia. The results will be exhibited at the following units: (1) to the current leaders in the police of the Republic of Serbia understand and rank their managerial roles and activities, and whether they see all their significance, especially for the effective and lawful execution of police duties; (2) if police executives recognize the influential factors of their management skills (effectiveness); (3) is there a need to be in the education system of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia, that is, forms of education and training, implementing teaching programs for acquiring knowledge in the area of police management; (4) of the existence of a legal basis for the exercise of police management processes, and the extent to which they affect the efficient and lawful exercise of its functions (tasks) and (5) on the opinions and suggestions of the respondents in the exercise of roles and activities of police management.

KEYWORDS: police management / police management roles / police management activities

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2013/ Vol. XXXII / 2 / 203-213

Originalni naučni rad
UDK: 343.94/.97:343.343.3;
343.85:[343.343.
3:796.093(497.11)

NASILNI KO PONAŠANJE: KRIVI NOPRAVNI I KRIMINOLOŠKI ASPEKT

Jasmina Igra ki*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Proučavanje nasilničkog ponašanja, kao jednog od najintragantnijih fenomena savremene civilizacije, ima poseban značaj u shvatanju, tumačenju i razumevanju ljudskog ponašanja i socijalne sredine. Nasilje karakteriše, po pravilu, primena sile i ona je najčešće sredstvo za ostvarenje nekog cilja. U krivičnompravnom značenju, nasiljem se smatraju ona inkriminisana ljudska ponašanja kojima se upotrebom sile ili ozbiljne pretrnje povređuju ili ugrožavaju pravno zaštićena dobra. U ovom radu analizirana su dva krivična dela nasilničkog ponašanja: nasilničko ponašanje (član 344. KZ SR) i krivično delo nasilničko ponašanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu (član 344a. KZ SR).

KLJUČNE REČI: nasilničko ponašanje / krivični zakonik / delikti nasilja / krivičnopравни aspekt / kazna

UVOD

Mnogi socijalni analitičari poput Dirkema, Gurviča i dr. s razlogom su ukazivali na nasilje kao nezaobilazan problem u društvu. Prvo mesto u društvenim naukama pripada fenomenu nasilja koje je staro koliko i samo društvo. Pojava i problem nasilja u društvu je bila u središtu društvenih nauka na osnovu kojih su objašnjavani mnogi društveni problemi. Nasilništvo danas postaje i ostaje ozbiljna sociološka pojava i problem modernog društva koje nagriza sve njegove segmente. Vidove nasilnog ponašanja i delovanja

* E-mail: jasminaigracki@yahoo.com

nazivamo agresijom. To je, ustvari, čin ponašanja kojim se ima namera promeniti i otkloniti okolosti i prepreke koje stoje na putu određenog cilja, ne birajući sredstva u toj nameri. Na taj način agresija postaje nasilje različitih oblika i dimenzija. Ako postavimo pitanje o uzrocima masovnog kršenja zakonskih normi, odgovor možemo poronaći u činjenici da nasilnički i agresivni akti obično znače kršenje određenih normi. Nijedna vrsta nije tako destruktivna kao što je ljudska, i to ne iz bioloških osobina koje potiču iz istorije, već zbog društvenih uslova koje donosi istorija.

Nasilje karakteriše, po pravilu, primena sile i ona je najčešće sredstvo za ostvarenje nekog cilja, ali ona može biti i sama sebi cilj. Takođe, nije sporno da nasilje uvek znači jedan odnos između subjekta i objekta. Subjekt je uvek čovek, pojedinac, grupa ili čak i država preko nekih svojih organa, dok objekt može, takođe, biti čovek pojedinac ili grupa odnosno država u celini ali i neko drugo materijalno ili nematerijalno dobro. U tom smislu neki autori definišu nasilje kao odnos kroz koji se povređuje telo ili život ljudi ili se oštećuju stvari. Za druge, nasilje je napad na ličnost koji se sastoji u nanošenju udaraca, povreda i drugih činjenja koji proizilaze iz primene fizičke sile.

Proučavanje nasilja, kao jednog od najintrantrantnijih fenomena savremene civilizacije, ima poseban značaj u shvatanju, tumačenju i razumevanju ljudskog ponašanja i socijalne sredine. Nasilje je višeslojevit fenomen koga možemo posmatrati sa antropološkog, teološkog, filozofskog, sociološkog, psihološkog, medicinskog, pravnog i dr. aspekta. U ovom radu dominiraće krivičnopravni i kriminološki pristup nasilničkom ponašanju, kao krivičnom delu.

KRIVI NO PRAVNI I KRIMINOLOŠKI ASPEKT NASILJA

Nasilje u krivičnopravnom smislu podrazumeva, ona inkriminisana ljudska ponašanja kojima se upotrebom sile ili ozbiljne pretnje povređuju ili ugrožavaju pravno zaštićena dobra¹. Dakle, delikt nasilja je protivpravna upotreba sile ili pretnje prema drugome, odnosno prema stvarima. Ovo ograničenje je nužno da bi se iz sfere inkriminacija izuzeli oni akti nasilja pri kojima se upotreba sile ili pretnje pojavljuju, pod određenim uslovima, kao dozvoljeni, pravno osnovani načini ponašanja. Pri tome treba imati u vidu da je nasilje uvek protivpravno ponašanje, osim u slučajevima kada je protivpravnost zakonom izričito isključena. Zato zakonodavac, sasvim opravdano u opis bića delikata nasilja ne unosi protivpravnost kao

¹ Lazarević, Lj. (2002), Delikti nasilja-krivičnopravni aspekt, *Delikti nasilja- krivičnopravni i kriminološki aspekt*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 12-13.

njihovo posebno obeležje, jer takva ponašanja u načelu nisu dozvoljena, ona su dakle uvek protivpravna. Od toga pravila se odstupa u dve situacije: (1) kada je određen propisom dozvoljeno da neka lica preduzimaju delatnosti koje sadržajno znače nasilje, a propisana su zakonom kao krivična dela; i (2) ako postoji neki opšti osnov isključenja protivpravnosti koji se ne primenjuje samo na delikte nasilja već i na ostala dela. U prvom slučaju, protivpravnost se unosi u opis bića krivičnog dela, dok se u drugom procenjuje postojanje uslova koje zakon predviđa kod odgovarajućih opštih osnova.

Takva ovlašćenja sadržana su npr. u zakonu o krivičnom postupku, zakonu o izvršenju krivičnih sankcija, zakonima koje regulišu službu i ovlašćenja organa unutrašnjih poslova, određenim zakonima iz oblastima zdravstva i dr. Opšti osnovi isključenja protivpravnosti kod ovih dela mogu biti npr. nužna odbrana, krajnja nužda i naređenje pretpostavljenog, a ako bi se krivično delo uzelo u objektivno-subjektivnom smislu, onda bi takav osnov bilo i izvršenje dela pod uticajem sile ili pretnje odnosno u zabludi.

U ovom radu analiziraćemo dva krivična dela koja pripadaju nasilničkom ponašanju: krivično delo nasilničko ponašanje (član 344. KZ RS) i krivično delo nasilničko ponašanje na sportskim priredbama ili javnim skupovima (344a. KZ RS)². Krivično delo nasilničko ponašanje karakteriše ponašanje učinioca pri njegovom izvršenju i ukazuje na specifičan, poseban odnos učinioca prema svom delu, prema svom ponašanju, ali i prema oštećenom (žrtvi). Takvo ponašanje ima i svoju subjektivnu stranu. To se ogleda u motivima i subjektivnom odnosu učinioca prema žrtvi koja se lišava života bez ikakvog povoda ili zbog beznačajnog povoda. Pojam nasilničkog ponašanja treba tumačiti u skladu sa obeležjima krivičnog dela određenog u članu 344. KZ RS. U teoriji krivičnog prava može se naći i shvatanje da definiciju nasilničkog ponašanja treba uzeti u obzir samo orijentaciono, jer se ovaj pojam dat u članu 344. KZ RS (ranije članu 220. Krivičnog zakona Republike Srbije iz 1977. godine), ne poklapa u celini sa pojmom ovog ponašanja datog kod određivanja krivičnog dela teškog ubistva. Krivično delo nasilničkog ponašanja predviđeno je u članu 344. KZ RS, u grupi krivičnih dela protiv javnog reda i mira i ispoljava se u značajnijem ugrožavanju spokojstva građana ili težem remećenju javnog reda grubim vređanjem ili zlostavljanjem drugoga, vršenjem nasilja prema drugome, izazivanjem tuče drskim ili bezobzirnim ponašanjem. Kao radnje izvršenja, zakon je predvideo više alternativnih delatnosti. To su: a) grubo vređanje drugoga, b) grubo

² Krivični zakonik Republike Srbije, Sl. glasnik br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/2009, 111/09, 12/2012 i 104/2013.

zlostavljanje drugoga, v) vršenje nasilja prema drugome, g) izazivanje tuče i d) drsko ili bezobzirno ponašanje. Grubo vređanje obuhvata samo najteže oblike napada na čast i ugled drugog lica, kao i svaku drugu tešku povredu njegovih osećanja (stida, pijeteta, religioznog, verskog ili nacionalnog osećanja) koja više-manje kod svakog može da izazove opravdan revolt u toj sredini. Ovo grubo vređanje bi postojalo kada se nečija čast i ugled teško i bezrazložno povređuju a što se procenjuje u svakom konkretnom slučaju, imajući u vidu način vređanja, mesto i vreme izvršenja dela, okolnosti pod kojima se vređanje vrši, sadržinu uvrede, prisutnost lica, posebno dece ili članova porodice oštećenog i sl. Kod utvrđivanja kvaliteta i kvantiteta verbalnog napada na drugo lice treba posebnu pažnju posvetiti pravilnom podvođenju činjeničnog stanja ovog krivičnog dela za razliku od krivičnog dela uvrede. Radnja grubog vređanja kod krivičnog dela iz čl. 344. KZ RS mora biti takva da kod ljudi u određenoj sredini izaziva opravdan revolt, gnušanje, prekor, prezir, podsmeš ili neku drugu reakciju sredine koja predstavlja grubo devalviranje i ponižavanje čoveka. Pored toga, svaki drugi napad na osećanja čoveka, koji je podoban da izazove ovakav revolt okoline, čini radnju grubog vređanja. Grubo zlostavljanje drugoga znači primenu takvog postupka koji izaziva fizičke ili psihičke bolove ili drugu veću telesnu nelagodnost (izlaganje hladnoći ili toploti, polivanje vodom ili drugim tečnostima, najčešće prljavim, povlačenje za kosu, nos, uši, zavrtnje ruke, obaranje na zemlju i sl.). Ono u svakom slučaju mora da prelazi okvire fizičkog maltretiranja, a koje ne znači nanošenje telesne povrede. Vršenje nasilja prema drugome je upotreba fizičke ili psihičke sile prema licu kome se povređuje telesni integritet ili mu se oduzima sloboda kretanja ili sloboda odlučivanja. U svakom slučaju, kao rezultat preduzetog nasilja ne sme da nastupi telesna povreda u bilo kom obliku ili vidu. U smislu ovog oblika radnje izvršenja smatra se i upotreba nasilja, ne samo prema licima već i prema stvarima u cilju njihovog uništenja, oštećenja ili činjenja neupotrebljivim, posebno kada su ove delatnosti uperene protiv lica kome ove stvari i pripadaju ili u odnosu na njih ima određen odnos. Izazivanje tuče je stvaranje opasne situacije u kojoj može da dođe do fizičkog obračuna dva ili više lica. Za postojanje ove radnje nije potrebno da je tuča u konkretnom slučaju i nastupila. Pri tome, učinilac ove radnje može i lično da učestvuje u tuči ili da podstrekava ili pomaže drugima na učešće u tuči. Ovde se zapravo radi o provokaciji fizičkog obračuna, a ne o običnom pozivanju na tuču. Poslednji oblik radnje izvršenja krivičnog dela nasilničkog ponašanja jeste drsko i bezobzirno ponašanje. Ovde se radi o različitim oblicima ponašanja koja u znatnijoj meri odstupaju od opšte usvojenih normi pristojnog ponašanja, kao i drugi oblici nasilničkih ponašanja prema stvarima. Međutim, svi ovi oblici ponašanja moraju biti određenog intenziteta

grubosti, surovosti, bezosećajnosti, bezobzirnosti, bahatosti, osionosti. Tako u ovaj pojam ne ulaze razni nestašluci, nepromišljenosti, neumesne šale i sitniji izgredi koji istina, mogu da izazovu negodovanje i osudu građana ali još uvek ne ugrožavaju njihovo spokojstvo. Ovde se smatraju postupci i ponašanja kojima učinilac javno manifestuje da ne uvažava konkretne prilike i običaje u određeno vreme na određenom mestu i prema određenoj okolini.

Za postojanje nasilničkog ponašanja kao krivičnog dela (za razliku od prekršaja protiv javnog reda i mira) potrebno je da je usled preduzete radnje izvršenja, u nekom od navedenih oblika, došlo do nastupanja posledice u vidu značajnijeg ugrožavanja spokojstva građana (u većem obimu ili u dužem trajanju) ili u vidu težeg remećenja javnog reda. Spokojstvo građana je ugroženo kada je došlo do promene u osećajnoj sferi pasivnog subjekta prema kome je neka od delatnosti u sklopu ponašanja preduzeta, ali i kod drugih prisutnih lica. Te promene u osećajnoj sferi se mogu manifestovati u smislu osećanja straha, duševnog nemira, ugroženosti lične ili imovinske sigurnosti, kada više nemaju predašnjeg mira koji im je neophodan za uredan i normalan život. Zakon pri tome govori samo o značajnijem ugrožavanju spokojstva, što znači da nije potrebno da je došlo i do njegovog narušavanja. Nasilničko ponašanje učinioca biće podobno da ugrozi spokojstvo građana samo onda ako ne proizilazi iz motiva zasnovanih na ličnim odnosima između učesnika događaja. To znači da izbor pasivnog subjekta mora biti rezultat slučaja, što znači da se bilo koje lice moglo naći u ulozi pasivnog subjekta koje bi se u određeno vreme našlo na određenom mestu sa učiniocem dela.

Drugi oblik posledice ovog dela se javlja u vidu težeg remećenja javnog reda. Ako javni red shvatimo kao stanje poštovanja određenog poretka koji se ogleda u ukupnosti normi ljudskog ponašanja za nesmetano odvijanje života i rada na javnim mestima onda do remećenja javnog reda može doći na dva načina. Prvo, kada se radi o nasilničkom ponašanju nekog lica koje je usmereno na sprečavanje održavanja javnog reda i mira. Tu spadaju ispadi i izgredi protiv organa policije u prvom redu i grubo suprotstavljanje njihovoj službenoj radnji. I drugo, to su vandalska ponašanja upravljena na oštećenja stvari namenjenih za opštu ili zajedničku uglavnom javnu upotrebu. No, u teoriji krivičnog prava, a još više u sudskoj praksi, opravdano se postavlja pitanje da li sva ova obeležja krivičnog dela nasilničkog ponašanja u smislu čl. 344. KZ RS treba da budu ispunjena da bi se ponašanje učinioca moglo u konkretnom slučaju kvalifikovati po odredbi čl. 114. tač. 2. KZ RS. U davanju odgovora na ovo pitanje iskristalisala su se dva shvatanja. Prema prvom shvatanju, postojanje nasilničkog ponašanja kao preduslova za nanošenje smrtne posledice nekom licu na javnom mestu, a

posebno u vezi ili povodom sportskog takmičenja, treba utvrđivati i kod kvalifikovanja krivičnog dela kao teškog ubistva, jer se ovde radi o određivanju posebnog, težeg oblika ubistva koje ima kriminalno političko opravdanje samo u slučaju ako se i ovde radi o učiniocu koji ima sklonost, naviku, spremnost za nasilničkim ponašanjem uvek i u svakoj prilici, a ne samo u tom izdvojenom konkretnom slučaju. Ovde se kao kvalifikatorna okolnost javlja upravo ispoljena društvena opasnost, sadržana u ličnosti učinioca dela, u njegovoj psihičkoj strukturi koja ga karakteriše asocijalnim, bezosećajnim, osionim, bahatim učiniocem, kome ljudski život ne predstavlja nikakvu vrednost. Radi se naime o takvim situacijama gde upravo dolazi do izražaja siledžijski, nasilnički, huliganski karakter ličnosti učinioca. Njega karakterišu: obest, hir, odsustvo svakog racionalnog motiva, bezrazložnost, bezobzirnost u postupanju, omalovažavajući odnos prema osnovnim ljudskim vrednostima, posebno prema životu drugog. To znači da je nasilničko ponašanje ovakvom učiniocu postalo stil života, konstantna crta njegove psihološke ličnosti. Prema drugom shvatanju, za kvalifikovanje krivičnog dela teškog ubistva nije potrebno utvrđivati sklonost učinioca za nasilničkim ponašanjem. Ovo shvatanje se zasniva na tumačenju zakonske odredbe koja nema upućujući karakter u odnosu na odredbu kojom se određuje krivično delo nasilničkog ponašanja. Slično stanovište može se naći i u sudskoj praksi, gde se ističe da za postojanje ovog krivičnog dela ubistva nije neophodno da je učinilac svojim ranijim ponašanjem pokazao sklonost za nasilničkim ponašanjem, već je dovoljno da je nasilničko ponašanje ispoljio prilikom izvršenja ovog krivičnog dela³.

Posebno krivično delo predstavlja nasilničko ponašanje na sportskim priredbama, sadržano u čl. 344a, koje glasi:

(1) Ko fizički napadne ili se fizički obračunava sa učesnicima sportske priredbe ili javnog skupa, vrši nasilje ili oštećuje imovinu veće vrednosti prilikom dolaska ili odlaska sa sportske priredbe ili javnog skupa, unese u sportski objekat ili baca na sportski teren, među gledaoce ili učesnike javnog skupa predmete, pirotehnička sredstva ili druge eksplozivne, zapaljive ili škodljive supstance koje mogu da izazovu telesne povrede ili ugroze zdravlje učesnika sportske priredbe ili javnog skupa, neovlašćeno uđe na sportski teren ili deo gledališta namenjen protivničkim navijačima i izazove nasilje, oštećuje sportski objekat, njegovu opremu, uređaje i instalacije, svojim ponašanjem ili parolama na sportskoj priredbi ili javnom skupu izaziva nacionalnu, rasnu, versku ili drugu mržnju ili netrpeljivost

³ Jovašević, D. (2009), Posledice bezobzirnosti nasilničkog ponašanja, *Socijalna misao*, vol. 16, br. 1, Beograd, str. 43-52

zasnovanu na nekom diskriminatornom osnovu usled čega dođe do nasilja ili fizičkog obračuna sa učesnicima, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom.

(2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno od strane grupe, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

(3) Kolovođa grupe koja izvrši delo iz stava 1. ovog člana, kazniće se zatvorom od tri do dvanaest godina.

(4) Ako je izvršenjem dela iz stava 1. ovog člana došlo do nereda u kome je nekom licu naneta teška telesna povreda ili je oštećena imovina veće vrednosti, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina.

(5) Službeno ili odgovorno lice koje pri organizovanju sportske priredbe ili javnog skupa ne preduzme mere obezbeđenja kako bi se onemogućio ili sprečio nered, pa usled toga budu ugroženi život ili telo većeg broja ljudi ili imovina veće vrednosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom.

(6) Učiniocu dela iz st. 1. do 4. ovog člana koje je izvršeno na sportskoj priredbi obavezno se izriče mera bezbednosti zabrane prisustvovanja određenim sportskim priredbama.

Ovo krivično delo uvedeno je Zakonom o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama i nalazilo se u kaznenim odredbama ovog zakona. Izmenama ovog zakona iz 2007. godine ovo krivično delo je značajno izmenjeno unošenjem novih oblika radnje izvršenja i dodavanjem težeg oblika dela i posebnog oblika koji može da učini službeno lice. Međutim, Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz septembra 2009,⁴ ovo delo je, uz manje izmene, prebačeno u Krivični zakonik. Najnovijim izmenama Krivičnog zakonika iz decembra 2009. godine⁵ ovo krivično delo ponovo je izmenjeno i to na taj način što je prošireno i odnosi se na sve javne skupove, a ne samo na sportske priredbe. Ova izmena je bila sasvim opravdana, jer su ovakva ponašanja, iako se sada dešavaju uglavnom na sportskim priredbama, moguća i na drugim javnim skupovima (koncerti, priredbe, proslave, mitinzi), pa bi bilo potpuno nelogično da ista ponašanja na sportskoj priredbi i na nekom drugom javnom skupu, sa istim ili sličnim mogućim posledicama, budu različito tretirana i da povlače različitu vrstu odgovornosti i različito kažnjavanje.

⁴ Službeni glasnik RS, br. 72/09, od 3.9.2009.

⁵ Službeni glasnik RS, br. 111/09 od 29.12.2009.

Ovim krivičnim delom obuhvaćeni su različiti vidovi nasilničkog ponašanja na sportskoj priredbi ili na javnom skupu.⁶ Kao sportska priredba smatraju se sportska takmičenja i sportske manifestacije, a kao javni skupovi javna okupljanja većeg broja ljudi sa različitim ciljevima. Iako i sportske priredbe predstavljaju jednu vrstu javnih skupova zakonodavac ih je posebno istakao jer su ovakva ponašanja na sportskim priredbama daleko najčešća. Ipak, primetno je da se sve alternativno određene radnje ovog krivičnog dela pre svega odnose na ponašanja na sportskoj priredbi, što se vidi iz izričitog pominjanja sportske priredbe, sportskog objekta, sportskog terena i gledališta, navijača i dr, uz naznačenje da se radnja može odnositi i na javni skup.

Radnje kojima se ovo krivično delo vrši mogu biti:

1) fizički napad ili fizičko obračunavanje sa učesnicima sportske priredbe ili javnog skupa. Kao učesnici sportske priredbe smatraju se sva lica koja su prisutna na sportskoj priredbi (gledaoci, takmičari, sportske sudije i druga službena lica, redari, prisutni policajci, novinari, zdravstveno osoblje i dr.), a učesnici javnog skupa su sva lica koja u bilo kom svojstvu prisustvuju javnom skupu;

2) vršenje nasilja ili oštećivanje imovine veće vrednosti prilikom dolaska ili odlaska sa sportske priredbe ili javnog skupa. Oblik radnje krivičnog dela koji se odnosi na oštećenje imovine prilikom dolaska ili odlaska sa sportske priredbe poklapa se sa odgovarajućim prekršajem iz člana 23. Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskoj priredbi, s tim što se za postojanje krivičnog dela traži da je u pitanju "imovina veće vrednosti";

3) unošenje u sportski objekat ili bacanje među gledaoce ili učesnike javnog skupa predmeta, pirotehničkih sredstava ili drugih eksplozivnih, zapaljivih ili škodljivih supstanci. Ova sredstva treba da su takva da mogu da izazovu telesne povrede ili ugrožavanje zdravlja učesnika sportske priredbe ili javnog skupa. Kao sportski objekat smatra se objekat koji je namenjen za održavanje sportskih priredbi i sastoji se od sportskog terena i gledališta. Bacanje bilo kakvih predmeta na sportski teren ili u gledalište ili unošenje ili pokušaj unošenja u sportski objekat ili korišćenje pirotehničkih sredstava i drugih predmeta i sredstava koja po svojoj prirodi nisu takva da mogu da izazovu telesne povrede ili ugroze zdravlja učesnika sportske

⁶ Đorđević, Đ. & Đorđević, M. (2010): Krivično pravo sa osnovama privrednoprestupnog i prekršajnog prava, priručnik za polaganje pravosudnog ispita, VI dopunjeno izdanje, "Projuris", Beograd, str. 229.

priredbi ili javnog skupa, ali kojima može da se ometa tok sportske priredbe, predstavljaju prekršaje iz člana 23. pomenutog zakona⁷;

4) neovlašćen ulazak na sportski teren ili deo gledališta namenjen protivničkim navijačima. Da bi ova radnja predstavljala krivično delo potrebno je da je izvršilac, pored neovlašćenog ulaska i izazvao nasilje. Kao sportski teren smatra se prostor na kome se obavlja takmičenje, kao i prostor oko njega do gledališta. Ako takav neovlašćeni ulazak nije izazvao nasilje, postojaće samo prekršaj iz pomenutog zakona⁸;

5) oštećivanje sportskog objekta, njegove opreme, uređaja i instalacija. Ovakvo ponašanje ima sve elemente krivičnog dela uništenja i oštećenja tuđe stvari iz člana 212. KZ, ali ako je to učinjeno na sportskoj priredbi i ako se oštećenje odnosi na sportski objekat, njegovu opremu, uređaje i instalacije, predstavljaće radnju krivičnog dela nasilničkog ponašanja na sportskoj priredbi ili javnom skupu. Pada u oči da KZ ovde pominje samo oštećivanje, a ne i uništavanje pomenutih predmeta, iako je, naravno, i ono moguće, naročito kada su u pitanju oprema, uređaji i instalacije. Takođe nije jasno zašto se kao objekt radnje pominju samo sportski objekat i njegova oprema, a ne i drugi objekti gde se javni skupovi mogu održavati koji takođe mogu biti oštećeni prilikom održavanja javnog skupa.

6) izazivanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu nacionalne, rasne, verske i druge mržnje ili netrpeljivosti svojim ponašanjem ili parolama. Izazivanje mržnje ili netrpeljivosti treba da je na nekom diskriminatornom osnovu i da je usled toga došlo do nasilja ili fizičkog obračuna sa učesnicima sportske priredbe ili javnog skupa. Samo izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti predstavlja krivično delo iz člana 317. KZ, ali pod navedenim okolnostima ovakvo ponašanje predstavlja jednu od radnji krivičnog dela nasilničkog ponašanja na sportskoj priredbi ili javnom skupu.

Teži oblik ovog dela postoji ako je delo izvršeno od strane grupe, a drugi teži oblik ako je zbog učinjenog dela došlo do nereda u kome je nekom licu nanesena teška telesna povreda ili je oštećena imovina veće vrednosti. Neobično je kod ovog drugog težeg oblika da se kao kvalifikatorna okolnost pojavljuje činjenica da je izvršenjem osnovnog oblika dela došlo do "oštećenja imovine veće vrednosti", s obzirom da se jedna od alternativno određenih radnji osnovnog oblika dela sastoji u

⁷ Đorđević, Đ.(2008). Prekršajno pravo, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 141.

⁸ Ibid, str. 141.

"vršenju nasilja ili oštećivanju imovine veće vrednosti prilikom dolaska ili odlaska sa sportske priredbe ili javnog skupa".

Poseban oblik ovog krivičnog dela postoji ako službeno ili odgovorno lice pri organizovanju sportske priredbe ili javnog skupa propusti da preduzme odgovarajuće mere za obezbeđenje kojima bi se onemogućilo ili sprečilo nastajanje nereda. Da bi postojalo ovo krivično delo potrebno je da je zbog toga došlo do ugrožavanja života ili tela ili do ugrožavanja imovine većeg obima.

Pobrojane radnje ovog krivičnog dela uglavnom odgovaraju nekim radnjama kojima je određen sam pojam nasilja i nedoličnog ponašanja u Zakonu o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama (član 4.). Probleme može izazvati činjenica da su neka od ovih ponašanja, sa manjim izmenama, propisana i kao prekršaji fizičkog lica, učesnika sportske priredbe u ovom zakonu, i kao radnje krivičnog dela iz člana 344a KZ. Osim toga, većina ovih radnji predstavljaju krivična dela i kad se ne čine na sportskoj priredbi ili javnom skupu, ali u ovim okolnostima dobijaju teži oblik, pa se problemi mogu pojaviti i kod njihovog međusobnog razgraničavanja. Takva su krivična dela učestvovanje u tuči, ugrožavanje opasnim oruđem pri svađi ili tuči, nasilničko ponašanje, izazivanje opasnosti, uništenje i oštećenje tuđe stvari, izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti i druga. Svi navedeni oblici ovog krivičnog dela vrše se sa umišljajem.

REFERENCE

- (1) Bošković, M. (1999) *Kriminološki leksikon*, Matica Srpska, Novi Sad
- (2) Ćirić, J. (2002) *Nasilje, sport, prevencija*. U: *Delikti nasilja – krivično-pravni i kriminološki aspekt*, ed. L. Kron. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) Đorđević, Đ. & Đorđević, M. (2010) *Krivično pravo sa osnovama privrednoprestupnog i prekršajnog prava, priručnik za polaganje pravosudnog ispita*, VI dopunjeno izdanje, Beograd: Projuris.
- (4) Đorđević, Đ. (2008) *Prekršajno pravo*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- (5) Đorđević, Đ. (2004) *Kaznenopravna zaštita od nasilja na sportskim priredbama*, *Pravni život*, br. 9., Beograd.
- (6) Ignjatović, Đ. (2002) *Kriminološki aspekt delikata nasilja*, U: *Delikti nasilja – krivično-pravni i kriminološki aspekt*, ed. L. Kron. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- (7) Jovašević, D. (2009) Posledice bezobzirnosti nasilničkog ponašanja, *Socijalna misao*, vol. 16, br. 1, Beograd, str. 43-52
- (8) Kovač, M.(2005) Nasilje u sportu – huliganizam kao oblik nasilja sportske publike, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, br. 1-2.Beograd.
- (9) Krivični zakonik Republike Srbije, Sl. glasnik br. 85/05.88/05, 107/05, 72/2009, 111/09, 12/2012 i 104/2013.
- (10) Lazarević, Lj.(2002) Delikti nasilja – krivičnopravni aspekt. U: *Delikti nasilja – krivično-pravni i kriminološki aspekt*. ed. L. Kron. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (11) Službeni glasnik RS, br. 111/09 od 29.12.2009.
- (12) Službeni glasnik RS, br. 72/09, od 3.9.2009
- (13) Teofilović, N.(2004) Nasilje mladih na sportskim priredbama, *Nauka, bezbednost, policija*, br. 2-3.Beograd

VIOLENT BEHAVIOR: CRIME AND CRIMINOLOGICAL ASPECT

The study of violent behavior, as one of the most intrigue phenomenons of modern civilization, has a special significance in comprehending, interpretation and understanding human behaviour and social environment. Violence is characterized by, as a rule, the use of force and it is the most frequent medium for the achievement of a goal. In criminal meaning, violence is incriminating human behaviour that hurts or endangers leally protected good, while using force or searious threat. In this paper, two criminal offenses of violent behaviour has been analyzed: violent behaviour (act 344. KZ SR) and violent behaviour on a sport events or public meetings (act 344a. KZ SR).

KEY WORDS: violent behavior / The Criminal Code / offenses of violence / criminal aspect / penalty

PRIMENA KONCEPTA SOCIJALNOG KAPITALA U PROU AVANJU KRIMINALITETA *

Ana Bilinovi *

Gordana Tripkovi *

Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet, Novi Sad

U radu su analizirani efekti različitih komponenti socijalnog kapitala (socijalnih mreža, kooperativnih normi, neformalnih sankcija i poverenja) na kriminalnu aktivnost. Specifičnost veze socijalnog kapitala i kriminaliteta je predstavljena na individualnom- mikro nivou, analiziranjem prirode socijalnog kapitala prestupnika i žrtava; mezo nivou, putem analiziranja socijalnog konteksta i konteksta okoline u okviru kojih se zločin i kriminalitet odvijaju, i konačno, na makro nivou, gde je pažnja usmerena na regionalne i nacionalne razlike u socijalnom kapitalu i njihov uticaj na stopu kriminaliteta. Pozitivni efekti i uloga socijalnih mreža pri prevenciji zločina su između ostalog predstavljani putem indeksa "kolektivne efikasnosti" i programa "straže u susedstvu."Posebna pažnja je posvećena "negativnom" socijalnom kapitalu, konkretno "kriminalnom kapitalu" u čijem su fokusu devijantne socijalne mreže.

KLJUČNE REČI: socijalni kapital / kriminalitet / "kriminalni kapital" / društvena kohezija / "negativni" socijalni kapital.

* Rad je nastao tokom rada na projektu *Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima* - 2011-2014. godine (broj projekta – 179037), finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

* E-mail: anabilinovic@gmail.com.

* E-mail: gordanatripkovic@yahoo.com.

UVOD

Koncept socijalnog kapitala je relativno nov u "pretrpanom" svetu kriminoloških teorija, iako su ideje koje su u osnovu koncepta poznate većini kriminologa. Koncept socijalnog kapitala se zasniva na ideji o socijalnoj mreži kao vrednoj imovini i direktno ukazuje na profitabilnost međuljudskih veza. Među teoretičarima i istraživačima (v. Portes 1998; Burt 2005; 1976; 1980; Lin 1999; 2001/2003; Halpern 2005; Adlerand Kwon 2002; Farr 2004) postoji široki konsenzus po pitanju stava da socijalni kapital treba analizirati u kontekstu socijalne mreže: kao resurse dostupne kroz socijalne mreže koji zauzimaju strateške lokacije unutar mreže (v. Burt 2005) i/ili značajne organizacione pozicije (Lin 2001/2003). Mreže obezbeđuju osnovu društvene kohezije time što omogućavaju ljudima da međusobno saraduju radi obostranih pogodnosti i to ne samo sa ljudima koje direktno poznaju (Bilinović i Tripković 2011;2012). Ova saradnja je u neposrednoj vezi sa resursima u socijalnim mrežama koji se shvataju kao investicije (Halpern 2005; Burt 2005; Lin 2001/2003). Uopšteno, ukoliko se uzme da mreže konstituišu resurs, mogu se posmatrati kao one koje formiraju specifični oblik kapitala.

Ukoliko se pažnja usmeri na zločin i kriminalitet kao masovnu pojavu, adekvatno je reći da se socijalni kapital u ovoj oblasti fokusira na potencijalni uticaj socijalnih mreža, kooperativnih normi, odnosa poverenja i neformalnih sankcija na kriminalno ponašanje. Pojedini teoretičari (v. Halpern 2005: 114) smatraju da koncept socijalnog kapitala ima potencijal da prevaziđe dugogodišnju podelu unutar kriminologije, na mikro (psihološki) i makro (sociološki) pristup, kao i da pruža novi fokus interesovanja za "kreatore" zakona koji se interesuju za smanjenje stope kriminaliteta. Sa druge strane, veza između socijalnog kapitala i kriminala je veoma komplikovana i pokazalo se da međusobno različite komponente socijalnog kapitala imaju protivrečan uticaj na kriminal (Field 2008). U cilju analitičnosti i sistematičnosti izlaganja, priroda veze socijalnog kapitala i kriminaliteta će biti predstavljena počev od mikro nivou (prestupnika i žrtava), preko mezo nivou (zajednice), do makro nivou (društava).

SOCIJALNI KAPITAL PRESTUPNIKA I ŽRTAVA

U kriminološkoj literaturi je naširoko potvrđena veza između starosne dobi i kriminaliteta (Ignjatović 2009; 2010; Field 2008; Halpern 2005; Newburn 2007; Farrington 2007; Smith 2007). Zvanična statistika govori u prilog tezi

da većina ljudi čini prekršaje u mladosti, posebno između 15. i 18. godine života. Koncept socijalnog kapitala se pokazao kao veoma koristan pri razumevanju ove pravilnosti.

Objašnjenje leži u "normalnom" razvoju socijalnog kapitala i odnosa tokom života, kao i u skupu mera "neformalne socijalne kontrole" (v. Ignjatović 2010: 16) koji su u vezi sa ovim odnosima. Pri uobičajenom, normalnom razvoju, deca su snažno privržena porodici i roditeljima. Tokom adolescentskog perioda, odnosi između roditelja i deteta teže da slabe (Kovačević 2003). U ovom periodu, mlada osoba teži da se udalji od sputavajućeg uticaja roditelja, a da pri tom "nije uložila u recipročne odnose odraslih koji bi u budućnosti mogli da imaju limitirajući uticaj... adolescenti su razudani jer se nalaze u procepu između mehanizama neformalne socijalne kontrole koji su delotvorni za decu" (Smith, navedeno prema Halpern 2005: 115). Ovo polje istraživanja je trenutno veoma dinamično i čini se da se formiranje društvenih veza pokazuje kao glavno objašnjenje pri udaljavanju od zločina nakon perioda adolescencije. Nalazi brojnih istraživanja (v. Sampson and Groves 1989; Smith 1999; Trasler, navedeno prema Halpern 2005; Leffert and Petersen, navedeno prema Halpern 2005) potkrepljuju ovu teorijsku pretpostavku. U jednom od najprominentnijih istraživanja (v. Sampson and Groves 1989), analizirani su podaci iz lične životne istorije na uzorku od 500 osuđenih prestupnika tinejdžera i 500 nedelinkvenata u periodu od 1940-1950. godine. Nazali su pokazali da stabilan posao, posvećenost konvencijalnom obrazovanju i zaposlenju, kao i bračna obaveza predstavljaju bitne razloge za udaljavanje od kriminalnih radnji. Pozitivni efekti potpunih partnerskih odnosa su evidentirani i drugim istraživanjima (v. Quinton et al., navedeno prema Halpern 2005: 117), iako je zapaženo da su mladi ljudi sa problemima u ponašanju ređe gradili ovakve odnose sa partnerima, što je za posledicu imalo otvaranje začaranog kruga slabih društvenih veza i podsticanje devijantnosti. Evidentno je da društvene veze u određenoj meri stvaraju međuzavisne sisteme obaveza i suzdržavanja koji nameću previsoku cenu da bi se sklonost ka kriminalu sprovela u delo. Društvene veze nude razne prilike za ostvarenje i satisfakciju, "šargarepu, ne samo štap", ohrabrujući osobu da menja zadovoljstva proizašla iz kriminala za ona koja nudi svet odraslih (Trasler, navedeno prema Halpern 2005: 115). Iz rezultata navedenih istraživanja se nameće zaključak da je ono što većinu ljudi drži podalje od kršenja zakona neformalna socijalna kontrola i usvajanje određenih normi, a ne strah od kršenja zakona i formalnih sankcija. Stoga su oni koji ne uspostave nove, jake društvene veze, kao mladi odrasli ljudi, u velikoj opasnosti od trajnog kršenja zakona (Halpern 2005).

Postoji suprotna hipoteza koji je neophodno uzeti u obzir – da li je socijalna isključenost/društvena izolacija sama po sebi simptom antisocijalne ili devijantne ličnosti? Brojne varijable ličnosti kao i psihološke varijable (nizak stepen inteligencije, samokontrole, impulsivnost i agresija) su ponuđene prilikom objašnjenja zašto su neki ljudi skloniji kršenju zakona (Farrington 2007). Nameće se pitanje da li ove osobine navode pojedince da izbegavaju konvencionalne odnose odraslih, a druge ljude da izbegavaju njih, pritom nezavisno uvećavajući verovatnoću kršenja zakona?

Na prvi pogled nije jasno da li su nestabilno zaposlenje, kontakti sa delinkventima, neuspeh ili izbacivanje iz škole prouzrokovani dominantnom crtom ličnosti, ili je društveni kontekst taj koji utiče na kršenje zakona (v. Halpern 2005: 116). Na primer, prisutna je dilema da li je izbacivanje iz škole običan simptom "delinkventne ličnosti", ili je to faktor koji kasnije doprinosi kršenju zakona (u situaciji nedostatka kvalifikacija, mlada osoba se okreće kriminalu kao najboljoj opciji da zaradi za život). Postoje dokazi da individualne razlike u određenoj meri svakako utiču na okruženje i socijalne mreže koje ljudi uspostavljaju. Pojedina istraživanja (v. Brannigan et al., navedeno prema Halpern 2005) su ukazala na uticaj hiperaktivnosti u detinjstvu na viši nivo maloletničke agresije i lošeg vladanja u periodu adolescencije. Takođe je predočeno (v. Sampson et al. 1999) da priroda okruženja i socijalne mreže mlade osobe imaju značajne dodatne efekte na buduće (ne)dozvoljeno ponašanje. Takođe se može tvrditi (v. Halpern 2005) da su individualne karakteristike koje delimično utiču na kasnije izbore i same pod uticajem socijalnog okruženja mlade osobe. U literaturi se često navode "faktori porodičnog rizika" (v. Farrington 2007: 613-619) kao što su neprijateljski nastrojen, distanciran otac tokom detinjstva, odgajanje uz strogu disciplinu, agresivno roditeljstvo uz primenu "crne" pedagogije, koji se u određenoj meri uzimaju za preduslove za kasnije kršenje zakona (Farrington 2007; Smith 2007; Newburn 2007). Iz navedenog je evidentno neodređeno međusobno osnaživanje individualnog socijalnog konteksta pojedinca i njegovog razvojnog karaktera i životnog stila, te iz tog razloga ova povezanost nije u potpunosti predodređena.

Hipotezu o uticaju socijalnog kapitala na prestupničko/kriminalno ponašanje podržavaju brojni empirijski nalazi. Rezultati istraživanja sprovedenog u Filadelfiji 1958. godine (Williams and Sickles, navedeno prema Halpern 2005: 117) pokazali su da socijalni kapital kao što je vršnjački uticaj tokom mladosti, predstavlja ključni preduslov za dalji kriminalitet, više nego što je to ljudski kapital (v. Schultz 1961; Becker 1962; 1992) mlade osobe, u koji spada između ostalog broj godina školovanja. Studija sprovedena u Švedskoj (v. Lindstrom, navedeno prema Halpern 2005) na uzorku od 800

petnaestogodišnjih učenika, pokazala je da roditeljsko učešće, ujedno na individualnom i celokupnom školskom nivou stvara socijalni kapital koji se pokazao značajnim pri prevenciji širokog spektra devijantnih ponašanja među mladima. Rezultati studije sprovedene u Nemačkoj na uzorku od 500 mladih ljudi istakla je ključnu ulogu roditelja i škole pri suzbijanju delinkvencije i desničarskog ekstremizma, posebno u kontekstu široko rasprostranjene anomije u bivšoj istočnoj Nemačkoj (Hagan, Merkens and Boehnke 1995). Studija sprovedena u Kini koja je uključila 269 recidivista je otkrila, posle zanemarivanja uobičajenih rizičnih varijabli, da se ponovno kršenje zakona značajno smanjuje ako je prestupnik oženjen ili se zaposlio posle otpuštanja iz zatvora (Liu, navedeno prema Halpern 2005: 118). Podaci iz dve studije sprovedene u Kanadi koje su se fokusirale na mlade koji odrastaju na ulici, pokazali su kako su roditeljsko odbacivanje, disfunkcionalna porodica i negativna školska iskustva primarno odgovorna za odluku ovih mladih da se okrenu ulici. Rezultati studija su takođe ukazali na činjenicu da zaposlenje deluje podsticajno u smislu odvratanja od odluke da se okrenu ulici i životu zasnovanom na kriminalu (Hagan and McCarthy 1997).

Analizirani podaci naširoko govore u prilog pozitivnih efekata i uloge socijalnih mreža pri prevenciji i sprečavanju kršenja zakona. Oni sugerišu da društvena izolacija podstiče sklonost ka kriminalnom ponašanju. Međutim, opisan "scenarij" nije potpun i znatno je složeniji sa tačke gledišta socijalnog kapitala. Tipičan mladi prestupnik (recidivista) nije samo isključen iz glavnih socijalnih mreža, već takođe može biti povezan i sa "suparničkom", odnosno devijantnom socijalnom mrežom u okviru koje se prestupništvo može smatrati prihvatljivim, kao i očekivanim obrascem ponašanja. Ova teza je između ostalog potkrepljena studijom mladih koji su odrastali na ulicama Toronta i Vankuvera (v. Hagan and McCarthy 1997). Ovi mladi su pored toga što su bili isključeni iz glavnog socijalnog miljea, bili društveno uključeni u odnose putem kojih se prenose veštine i znanja o uličnom kriminalu, a koji se podvode pod "kriminalni kapital". Ovo je jasan primer jednog od potencijalnih "nedostataka" socijalnog kapitala – bilo koji oblik socijalnog kapitala ne mora nužno predstavljati "dobit" za svakoga. Najozloglašeniji primer u ovoj oblasti je pojava organizovanog kriminala. Kriminalni socijalni kapital potpada pod termin "negativni" socijalni kapital (v. Portes 1998: 18) kojim se opisuju nekonvencionalne, antisocijalne veze kakve se javljaju unutar bandi.¹ Upotreba termina "negativni" socijalni kapital je svakako

¹Prilikom distinkcije između dobrih i loših aspekata socijalnog kapitala, neophodno je razumeti meru do koje svi mogu steći pristup njegovim benefitima, usled čega se o socijalnom kapitalu govori kao o javnom dobru, kao i meru do koje određene grupe mogu

interesantna prilikom njegove primene, ali je problematična u okviru šireg konteksta, s obzirom da počiva na *post hoc* sudu, zauzimajući određenu tačku gledišta u odnosu na poimanje onoga šta je negativno. Primera radi, da li će se na podzemni pokret otpora gledati kao na pozitivnu ili negativnu pojavu, očigledno zavisi od toga na čijoj smo strani (Field 2008: 92).

Slični teorijski i empirijski uvidi su potvrđeni i sa tačke gledišta žrtava i njihovog socijalnog kapitala, gde se došlo do analognog zaključka – što je osoba više socijalno isključena iz glavnih tokova društva, veća je verovatnoća da će postati žrtva zločina. Longitudinalna studija mortaliteta sprovedena u periodu od 1979-1985. godine na uzorku od 200.000 odraslih muškaraca, državljana SAD-a (v. Kposowa, Singh and Breault 1994) fokusirala se na ispitivanje efekata bračnog statusa i socijalne izolacije na homicid. Otkriveno je da neoženjenost i socijalna izolacija znatno uvećavaju verovatnoću da će takve osobe postati žrtve ubistva. Zanemarujući starosno doba i druge socioekonomske indikatore, evidentirana je 1.9 puta veća verovatnoća da će neoženjene osobe biti žrtve ubistva od onih u braku, 1.7 puta veća verovatnoća da će razvedene/rastavljene osobe ili udovci biti ubijeni nego oni u braku, kao i 1.6 puta veća verovatnoća da će socijalno izolovani pojedinci postati žrtve ubistva, nego "socijalno angažovane" osobe (Kposowa, Singh and Breault 1994).

Veza između socijalne izolacije i viktimizacije je posebno uočljiva u situacijama kada pojedini, obično stariji građani, ostanu u svom prebivalištu za vreme talasa migracija iz unutrašnjih delova grada, što je bio slučaj u SAD-u u periodu od 1960-ih nadalje. Starosedeoci koji su odlučili da ne napuste prebivalište ili koji nisu bili u mogućnosti da se presele, suočili su se sa socijalnom izolovanošću, jer je većina njihovih komšija i prijatelja napustila naselje. Nastala situacija je doprinela tome da postanu "glavna meta" pridošlica (Nova Institute, navedeno prema Halpern 2005: 120). Socijalna izolacija i strah se u određenoj meri javljaju i kao reakcija na zločin. Preciznije, žrtve se često osećaju primorane da se socijalno izoluju iz razloga gubitka poverenja u duge. Nažalost, ovo može pokrenuti začarani krug koji dalje osnažuje strah, time i "ranjivost".²

kontrolisati i odbiti pristup njegovim benefitima, kada se socijalni kapital odnosi na nešto što neki zovu "javno dobro." Tako se može napraviti prilično jasna distinkcija između *produktivnih društvenih mreža* koje proizvode pozitivne posledice za njihove članove kao i za zajednicu u širem smislu, i *štetnih društvenih mreža* koje imaju pozitivne efekte po njihove članove ali uključuju negativne ishode po širu zajednicu (Bilinović i Tripković 2012).

²Zanimljivo je da je za žrtve koje završe na ulici jedan od najboljih načina da se zaštite od daljeg nasilja formiranje onoga što beskućnici zovu "ulična porodica". Pokazalo se da ovi

VEZA SOCIJALNOG KAPITALA I KRIMINALA NA (MEZO) NIVOU ZAJEDNICE

Pored brojnih činilaca koji oblikuju pojedinačno kriminalno ponašanje, kriminal je uslovljen i situacionim okolnostima koje povezuju potencijalne prestupnike sa potencijalnim žrtvama unutar socijalnog konteksta i konteksta okoline kojima najčešće fale uobičajeni inhibitori kriminala. Ova teza je potvrđena empirijskim istraživanjima čiji su rezultati obelodanili značajne razlike u stopi kriminala u različitim susedstvima, naseljima i zajednicama (v. Messner, Baumer and Rosenfeld 2004; Sampson and Groves 1989), posebno onim urbanog i ruralnog tipa. Pljačka, lični napadi i ubistva su učestaliji u gradovima, posebno onim koji imaju populaciju veću od 250.000 stanovnika, nego u ruralnim sredinama ili u gradovima sa populacijom manjom od 250.000 stanovnika. Unutar gradova, napadi su koncentrisaniji u unutrašnjim delovima grada (Walmsley, navedeno prema Halpern 2005; Povey and Allen, navedeno prema Halpern 2005). Neophodno je istaći da naznačena razlika u nivou kriminala u urbanim i ruralnim sredinama nije prisutna u svim delovima sveta, niti je konstantna tokom različitih istorijskim perioda.

Rezultati istraživanja zločina u različitim tipovima susedstva i naselja, sprovedenog u Britaniji početkom 21. veka ukazali su na to da je stopa zločina bila najveća u dve, naizgled veoma različite oblasti – u kraju onih koji "preživljavaju" i onih "u usponu" (v. Aitchison and Hodgkinson, navedeno prema Halpern 2005: 122). Krajevi u kojima se "preživljava" se uklapaju u popularnu sliku oblasti viskog kriminala, koju karakterišu smeštaj za socijalno ugrožene, stara populacija, samohrani roditelji, kao i multietničnost i niski prihodi stanovništva. Nasuprot njima, oblasti "u usponu" karakteriše veliki procenat imućnih profesionalaca. Ono što je zajedničko ovim oblastima je mali socijalni kapital i često velika mobilnost. Stopa provala u oba tipa oblasti je gotovo duplo veća nego u drugim oblastima – 5% godišnje u poređenju sa 2-3 % u drugim oblastima (Aitchison and Hodgkinson, navedeno prema Halpern 2005: 122).

Nameće se pitanje je da li se ove varijacije u stopi kriminala u različitim krajevima mogu adekvatno objasniti pomoću varijabli na individualnom nivou, kao što je na primer koncentracija prestupnika u nekom kraju. Ovo nužno ne isključuje objašnjenje pozivanjem na socijalni kapital, s obzirom

fiktivni rodbinski odnosi mogu da ponude značajnu zaštitu ranjivim ljudima kojima nedostaju konvencionalne forme socijalnog kapitala (McCarthy, Hagan and Martin 2002).

da ishodi na individualnom nivou i sami veoma zavise od socijalnih mreža u kojima se osoba kreće. Međutim, teoretičari socijalnog kapitala veruju da se nešto više događa na nivou zajednice, nešto što može da se "doda" prostom zbiru njenih delova – efekat na ekološkom nivou.

Jedan od načina na koji susedstva/zajednice funkcionišu kao više od zbira njihovih delova je kroz pozitivno dejstvo socijalnog kapitala na mikro nivou ili nivou porodice. Kao što je istakao Robert Putnam "prisustvo velikog broja stabilnih porodica u susedstvu je povezano sa nižim nivoom maloletničkog kriminala, ne zato što odrasli služe kao uzori ili supervizori, već zato što odrasli odgajaju dobro prilagođenu i vaspitanu decu. Tako "dobre porodice" proizvode "efekat talasa" uvećavajući izbor "dobrih" vršnjaka sa kojima se deca drugih porodica mogu sprijateljiti" (Putnam 2000/2008: 314-315).

Susedstva/zajednice sa visokom stopom kriminala imaju još jednu karakteristiku – nizak nivo socijalne kohezije. Susedi se slabije poznaju i među njima postoji nizak stepen poverenja³, ljudi se češće sele i generalno osećaju manju privrženost kraju u kom žive. Pitanje je kako se ovi delovi uklapaju zajedno - da li je nizak nivo socijalne kohezije u tim krajevima rezultat kriminala ili nizak nivo socijalne kohezije zapravo pospešuje kriminal?

Zaista je teško analizirati ovu vrstu složene kauzalnosti. Ipak, postoje dokazi koji govore u prilog tome da socijalna kohezija i socijalni kapital jesu činioci koji utiču na obim zločina u nekom kraju. Deo dokaza proizašao je iz radova kriminologa Roberta Sampsona (Robert Sampson) i njegovih saradnika koji su se fokusirali na ispitivanje veze između socijalne kohezije, "neformalne socijalne kontrole" i kriminala u 343 kvarta u Čikagu (Sampson et al. 1997; Sampson et al. 1999). Sampson i saradnici su ispitali "neformalnu socijalnu kontrolu" putem postavljanja pitanja stanovnicima kolika je verovatnoća da bi se njihovi susedi umešali u slučaju da primete da deca beže iz škole ili provode vreme na ulici. Merili su i "socijalnu koheziju i poverenje" na osnovu stepena do kojeg su se ispitanici složili sa tvrdnjama poput "ovo je usko

³Pored isticanja značaja poverenja u okviru socijalne mreže (v. Coleman 1988-89), postoji dilema da li ga treba tretirati kao sastavnu komponentu socijalnog kapitala ili kao jedan od njegovih ishoda. Poverenje je po sebi kompleksna i raznovrsna pojava i njegovo integrisanje u koncept socijalnog kapitala zajedno sa drugim faktorima kakvi su mreže i norme čine koncept izuzetno komplikovanim (Kostova and Roth 2003). Drugo, poverenje nije neophodna posledica zajedničkih normi i jakih mreža i stoga ga je najbolje tretirati kao zasebnu promenljivu. Mnoge veze mogu funkcionisati savršeno uz minimum poverenja, uključujući mnoge od onih koje se zasnivaju na navikama i institucionalnim sankcijama pre nego na povratnom izboru. Treće, pravljenje analitičke razlike između poverenja i socijalnog kapitala čini mogućim konstruisanje uzročno-posledičnog modela između njih (Bilinović i Tripković 2012).

povezano susedstvo" ili "ljudi se u ovom kraju generalno ne slažu" (ova tvrdnja se obrnuto vrednovala). Otkrili su da su ove dve mere u snažnoj korelaciji u različitim kvartovima i stoga su ih spojili u jedinstven indeks koji su nazvali "kolektivna efikasnost". Kolektivna efikasnost je bila u snažnoj negativnoj korelaciji sa stepenom kriminala u susedstvu. Ova negativna povezanost je istrajavala čak i kada su zanemarene karakteristike na individualnom nivou, kao što su bračni status, posedovanje kuće, etničnost, mobilnost, godine provedene u nekom kraju, starosno doba i socioekonomski status. Sampson i saradnici su tvrdili da kolektivna efikasnost smanjuje kriminal ne zato što je tada veća mogućnost da će se stanovnici direktno umešati u ozbiljan kriminal, već iz razloga što je tada veća mogućnost da će se potruditi da ga spreče, obeshrabljujući na primer, okupljanje tinejdž bandi, uzimanje droga ili druge forme devijantnog ponašanja. Takođe su sugerisali da kolektivna efikasnost može suzbiti kriminal tako što zajednica postaje efikasnija u traženju usluga, podrške i intervencija od državnih službi: "kao što je dobra u organizovanju zajedničkih proslava, složna i dobro organizovana zajednica je dobra i u borbi za više policije na njenim ulicama" (Sampson et al. 1997: 922). Kolektivna efikasnost je pokazala pozitivnu korelaciju sa prijateljskim i rodbinskim vezama, učešćem u kolektivnim aktivnostima i aktivnostima u kraju. Čak i nakon zanemarivanja ovih mreža društvenog kapitala zajedno sa drugim značajnim faktorima, preostala kolektivna efikasnost je istrajavala kao ubedljivo najveći prediktor kriminala: "ovi rezultati sugerišu da lične veze, organizacija i lokalne službe same po sebi nisu dovoljne - izgleda da se smanjenje nasilja može pre direktno pripisati neformalnoj socijalnoj kontroli i koheziji među stanovništvom" (Sampson et al. 1997: 923).

Napori da se uspostavi i podstakne neformalna socijalna kontrola u cilju prevencije kriminala su jednim delom uobličeni u program "straže u susedstvu" (Halpern 2005: 126). U mnogim delovima sveta od sredine 1980-ih, kada kreće njihova ekspanzija, ovi programi pružaju koristan test ocene uloge zajednice pri prevenciji kriminala. Međutim, postoji nekoliko problema u vezi sa ovim "testom" koje bi trebalo razmotriti. Prvo, prisutno je nekoliko velikih metodoloških problema koji se tiču ocenjivanja efikasnosti programa straže u susedstvu. Oblasti u kojima takvi programi najčešće uspevaju su bogati krajevi sa malom stopom kriminala (Laycock and Tilley, navedeno prema Halpern 2005: 126-127). Istraživanje koje je uključilo 3700 programa straže u susedstvu u Engleskoj i Velsu je pokazalo da se takvi programi ređe pokreću u oblastima sa visokom stopom kriminala i mnogo češće dožive neuspeh u tim krajevima (Husain, navedeno prema Halpern 2005: 127). Ovo stvara pogrešnu sveukupnu pozitivnu korelaciju između takvih programa i manje stope kriminala. Programi straže u susedstvu takođe uvećavaju izveštavanje o

kriminalu, što donosi nove metodološke probleme za longitudinalni pristup. Može se desiti i veliki "efekat premeštanja" (smanjenje jedne vrste delikta na uštrb uvećanja druge vrste delikta), što znači da je potrebno da se isprati veliki opseg mera kriminala, kao i stope kriminala u susednim oblastima. Takođe, iako ovi programi često imaju dinamične i posvećene vođe, "članovi" često pokazuju relativno malu posvećenost ovakvoj vrsti kolektivne angažovanosti (Halpern 2005).

Podaci o delotvornosti straža u susedstvu se značajnu razlikuju među zemljama. U SAD-u su podaci prilično nedosledni. Rezultati studije koja je istraživala 53 kvarta u Sinsinatiju su pokazali da programi straže u susedstvu nisu imali uticaj na smanjenje kriminala (Smith, Novak and Hurley 1997), dok su druge studije predočile nešto pozitivnije rezultate, kao u slučaju evaluacije eksperimenata sa policijskim nadzorom zajednice u Čikagu, koji je, kako se čini, doveo do pada kriminala (Skogan and Hartnett, navedeno prema Halpern 2005). U Ujedinjenom Kraljevstvu, u longitudinalnom istraživanju koje je obuhvatilo 1500 stanovnika u dve oblasti Lestera otkriveno je smanjenje broja krađa tokom 12 meseci od uvođenja programa, iako je uočen ponovni porast nakon ukidanja straže u susedstvu (Metthews and Trickey, navedeno prema Halpern 2005). Istraživači su zaključili da se inicijalno smanjenje ne može pripisati poboljšanjima u okolini, jer je samo nekolicina njih započeta za vreme projekta, te da se stoga može pripisati programima straže u susedstvu. Još jedno istraživanje je zabeležilo značajno opadanje broja provala i krađa automobila u 3 od ukupno 6 oblasti u kojima se intervenisalo (Husain, navedeno prema Halpern 2005). Istraživanja van SAD-a i Ujedinjenog Kraljevstva takođe pokazuju raznovrsne, ali umereno pozitivne rezultate. U istraživanju koje je uključilo 6 projekata straže u susedstvu u Holandiji otkriveno je da je kriminal bio u značajnom padu u 3 od 6 pokrivenih oblasti, ali je zapaženo da je bilo veoma teško pokrenuti program u nekim oblastima (Lohman and van Dijk, navedeno prema Halpern 2005). Evaluacija programa Straže u susedstvu u Viktoriji u Australiji je dovela do zaključka da su ti programi doneli smanjenje broja zločina u kratkom periodu, ali da je odsustvo pouzdanih mera bacilo sumnju na njihovo dugotrajno pozitivno dejstvo (Mukherje and Wilson, navedeno prema Halpern 2005).

Ono što je evidentno jeste da prethodni socijalni kapital ima tendenciju da bude preduslov za uspešne programe straže u susedstvu, a mnogi neuspesi programa, posebno u oblastima sa visokom stopom kriminala, povezani su sa odsustvom socijalnog kapitala. Učešće u ovim programima je obično uslovljeno prethodnim učešćem u organizaciji zajednice i dužinom boravka u nekoj oblasti. Može se zaključiti da je uticaj ovih programa relativno

skroman, nepouzdan i obično kratkoročan, uprkos nekoliko zapaženih uspeha. Jedna od interpretacija ovih rezultata je da je važnost susedskog socijalnog kapitala u prevenciji kriminala precenjena (Field 2008). Nešto optimističnije tumačenje polazi od shvatanja da su susedski programi jednostavno previše "slabi" da bi predstavljali ozbiljan test za Sampsonovu tezu o "kolektivnoj efikasnosti" (v. Sampson et al. 1997; Sampson et al. 1999) ili hipotezu o susedskom socijalnom kapitalu. U pojedinim slučajevima se na ove programe gledalo i kao na političko pokriće za povlačenje policijskog nadzora zajednice.

VEZA SOCIJALNOG KAPITALA I KRIMINALA NA MAKRO NIVO: REGIONALNE I NACIONALNE RAZLIKE U NIVOU KRIMINALA

Iz dosadašnje analize je evidentno da pri prevenciji i smanjenju kriminala iz perspektive socijalnog kapitala, (na mikro i mezo nivou) posebnu pažnju treba usmeriti na osnaživanje neformalne socijalne kontrole, neformalnih normi, socijalne kohezije i međusobnog poverenja. Brojna empirijska istraživanja prirode veze socijalnog kapitala i kriminala na regionalnom i nacionalnom nivou podržavaju ovu tezu. Rezultati istraživanja u SAD-u (v. Kawachi et al., navedeno prema Halpern 2005), koje je poredilo stanje u državama, ukazali su na postojanje izuzetno snažne povezanosti između nivoa kriminala i socijalnog kapitala. Otkriveno je da države u kojima ima manje poverenja, izmereno prema standardnim anketnim pitanjima, imaju znatno veću stopu ubistava, napada, provala i krađa ili džeparenja (Berkman and Kawachi, navedeno prema Halpern 2005: 130). Dobijeni podaci su rezultat poprečnog preseka, pa je kauzalnu direkciju moguće dovesti u pitanje - možda u pojedinim državama ima manje poverenja zbog stope kriminala? Robert Putnam (Putnam 2000/2008) je zapazio da veza između kriminala i socijalnog kapitala ostaje jaka i značajna čak i kada se zanemari nivo straha, izmeren na osnovu mišljenja ljudi koji se slažu sa izjavom da "se brinu da njihova porodica može postati žrtva zločina" (Putnam 2000/2008: 144-145). Da je zaista istina da kriminal "parališe" ljude i da zbog njega ljudi gube poverenje i povezanost sa zajednicom, zanemarivanje straha bi eliminisalo tu vezu. Međutim, ne eliminiše je – istraživanje je pokazalo da je parcijalna korelacija manja, ali još uvek značajna.

Zanimljivo je spomenuti istraživanje u kome je analizirana stopa homicida sa prilagođenim starosnim dobom⁴ širom SAD-a od 1973. do 1993. godine (Galea, Karpati and Kennedy 2002). Za mere socijalnog kapitala uzeti su društveno poverenje i učešće u dobrovoljnim udruženjima (po stanovniku), a podaci su preuzeti iz opštih anketa o domaćinstvu. Zanemarujući nivo prihoda i urbanizacije, otkriveno je da države sa manjim nivoima društvenog poverenja imaju znatno veće stope ubistava, čime se potvrđuju rezultati prethodno pomenutog istraživanja (Berkman and Kawachi, navedeno prema Halpern 2005) Dodatno, vremenski niz podataka je omogućio autorima da ispituju kako su promene u socijalnom kapitalu i homicidu bile međusobno povezane tokom vremena. Otkrili su kompleksnu dvosmernu vezu, zaključujući da povećanje nasilja može smanjiti društveno poverenje i obrnuto, čime je uspostavljena nelinearna i dinamična veza između ove dve pojave.

Pored iznetih nalaza, ostaje još nerešenih pitanja o prirodi ovog odnosa. Na primer, da li je kriminal u južnim zemljama SAD-a veći zato što ove države imaju disproporcionalno mali broj susedstva/krajeva u kojima ljudi veruju jedni drugima, odnosno u kojima postoji manjak međusobnog poverenja? Potpuno je neverovatno da je puka slučajnost da su svi krajevi sa malim društvenim poverenjem smešteni u određenim regionima SAD-a.

Pojedini teoretičari (v. Kawachi et al., navedeno prema Field 2008) su predložili nejednake prihode kao verovatan uzrok manjeg poverenja. Oni su otkrili snažnu pozitivnu vezu između kriminala i nejednakosti prihoda među američkim državama. Obe ove varijable su snažno kovarirale sa društvenim poverenjem, ali slabije sa prosečnim prihodom – drugim rečima, društveno poverenje i kriminal su vođeni ekonomskom nejednakošću, a ne siromaštvom samim po sebi. Međutim, za razliku od studija Sampsona i saradnika (v. Sampson et al. 1997; Sampson et al. 1999), ovde se sugerše da je kauzalni ključ koji povezuje kriminal, društveno poverenje i nejednakost mali stepen samopoštovanja, dostojanstva i društvenog statusa (Field 2008: 68-69). Potporu za ovu hipotezu pružila je detaljna studija forenzičkog psihijatra Džejmisa Žilijana (James Gillian) koji je na osnovu 20 godina rada sa nasilnim prestupnicima zaključio da se nasilje nikada ne rađa iz prostih ekonomskih motiva, već zbog pitanja "časti i srama, tako važnih za ljudske društvene odnose" (Gillian, navedeno prema Halpern 2005: 132). Pojedinačni slučajevi nasilja gotovo uvek imaju svoje korene u manjim slučajevima "nepoštovanja" ili povreda samopoštovanja ili dostojanstva.

⁴Prilagođavanje starosnog doba/standardizacija starosnog doba je tehnika koja se koristi da bi se olakšalo poređenje populacija koje imaju stanovništvo sa velikim razlikama u godinama.

Pojedinac čiji su samopoštovanje i dostojanstvo ugroženi zbog lošeg statusa u društvu je posebno osetljiv na takve uvrede. Tako nejednakost ima osoben uticaj, preувелиčavajući razlike u društvenom statusu i potcenjujući dostojanstvo i samopoštovanje siromašnih (Halpern 2005: 133).

Veza između ekonomske nejednakosti i kriminala je potvrđena u internacionalnoj ravni. Nacije u kojima je veća ekonomska nejednakost imaju znatno veće stope kriminala (Messner, Baumer and Rosenfeld 2004). Čini se da ekonomska nejednakost "razvlači društveni milje" do tačke pucanja, a to se manifestuje i u smanjenom socijalnom kapitalu i u povećanom nasilju. Druge razlike koje potencijalno otežavaju međuljudsku saradnju mogu imati isti efekat, na primer populacija koja je etnički heterogena (Patnam 2000; Messner, Baumer and Rosenfeld 2004). Međutim, čak i kada se statistički zanemari takva društvena kompozicija, socijalni kapital i dalje ostaje statistički značajno povezan sa kriminalom, sugerišući da ima još stvari koje je neophodno objasniti o vezi socijalnog kapitala i kriminala na makro nivou.

Takođe se čini da postoje regionalne i nacionalne varijacije u osnovnim normama koje utiču na pojavu kriminala. Čini se da je u nekim regionima i u nekim nacijama "kulturološki prihvaćenije" iskoristiti i ponekad prevariti druge ljude. Međutim, da li su ovi obrasci ponašanja deo socijalnog kapitala? Nacionalna, građanski orijentisana kultura u kojoj se "varanje" drugih osoba, bili oni stranci ili ne, smatra neprihvatljivim se ne uklapa u usku definiciju socijalnog kapitala kao jedinstvene mreže ljudi koji se poznaju. S druge strane, svakako se uklapa u većinu definicija koje ističu mreže, norme i poverenje koji olakšavaju koordinaciju i kooperaciju zarad zajedničkih pogodnosti.

ZAKLJU AK

Rezultati brojnih elaboriranih istraživanja ukazuju da socijalni kapital ima kauzalni uticaj na kriminalitet na mikro (individualnom), mezo (susjedstvo, zajednica) i makro (regionalnom i nacionalnom) nivou. Na mikro nivou, saznajemo da su pojedinci koji su manje uključeni u intimne odnose od poverenja skloniji da postanu i prestupnici i žrtve kriminala. Snažni, konzistenti i pouzdani intimni odnosi "uvlače" osobu u mrežu obaveza, vrednosti i "mejnstrim" satisfakcija koje sprečavaju kršenje zakona. Nekim pojedincima je teže da izgrade takve odnose nego drugima, bilo zbog pređašnjih porodičnih odnosa koje karakteriše odsustvo, zlostavljanje ili nestabilnost, bilo zbog ličnih (antisocijalnih) osobina. Evidentno je da ulazak u takve "mejnstrim" odnose u bilo kom trenutku nečijeg života može imati

presudan uticaj na suzbijanje prestupničkog ponašanja. Takođe, ako su konvencionalne "prodrušvene" veze slabe, "negativne forme" socijalnog kapitala mogu da popune tu prazninu, kao u slučaju maloletničkih bandi koje uvlače pojedinca u alternativni i kompetitivni skup normi i mrežu lojalnosti.

Na mezo nivou ili nivou zajednice zapaža se da se individualne i porodične "priče" međusobno osnažuju. Uticaj vršnjaka može biti snažan, a masa devijantnih ili sa druge strane "prodrušvenih" mladih ljudi može snažno uticati na "prosečnog" pojedinca u jednom ili drugom pravcu, kreirajući tako karakterističnu kulturu u školi ili susedstvu kojoj je teško odoleti. U isto vreme, zajednice se veoma razlikuju po pitanju "kolektivne efikasnosti," odnosno mere u kojoj susedi veruju jedni drugima i stepenu do kojeg se udružuju da bi uspostavili i osnažili svakodnevne norme prihvatljivog ponašanja. Visok socioekonomski status, nizak nivo pokretljivosti stanovništva, snažnije veze među prijateljima i porodicom i viši nivo organizovanog učešća su indikatori veće kolektivne efikasnosti. Koncentrisano siromaštvo i socijalna i etnička heterogenost su povezani sa manjom kolektivnom efikasnošću.

Konačno, evidentne su značajne regionalne i nacionalne razlike u nivou kriminala koje su, kako se čini, povezane sa socijalnim kapitalom. Ove razlike delom reflektuju društvene i ekonomske prilike na makro nivou, kao što je ekonomska nejednakost, koja "zateže socijalni milje" širom društva, smanjujući poverenje, međusobno poštovanje i zajedničko tlo na kom se socijalni kapital na mikro i mezo nivoima mora graditi. Regionalne i nacionalne razlike takođe ističu potencijalnu ulogu kulturoloških i normativnih razlika (neformalnih pravila svakodnevnog života) pri vršenju kriminala. Na isti način na koji se susedstva i zajednice razlikuju u njihovim društvenim normama, mogu se razlikovati i čitave nacije.

Uprkos značajnim razlikama među različitim tipovima kriminala i velikom broju drugih uzročnika zločina i kriminala koji ovde nisu razmotreni, kako god da se posmatra i na bilo kom nivou, socijalni kapital se pokazuje kao značajan uzročnik kriminala. Socijalni kapital svakako ne treba simplifikovati po principu jednostavnog pravila "više je bolje", jer postoje primeri određenih formi socijalnog kapitala koje olakšavaju zločin – "negativni" socijalni kapital. Još uvek su prisutne brojne nejasnoće koje onemogućuju potpunu sliku veze kriminala i značaja socijalnih mreža, nasuprot formalnih sankcija, i jednog nivoa nasuprot drugom. Na osnovu predočenih informacija se svakako može tvrditi da su kriminal i socijalni kapital, a posebno nasilni kriminal i socijalni kapital, deo iste priče.

REFERENCE

- (1) Adler, P. S. and Kwon S. (2002) Social Capital: Prospects for New Concept. *The Academy of Management Review* 27(1): 17-40.
- (2) Becker, G. S. (1962) Investment in human capital: A theoretical analysis. *The Journal of Political Economy* 70(5): 9-49.
- (3) Becker, G. S. (1992) Human capital and the economy. *Proceedings of the American Philosophical Society* 136(1): 85-92.
- (4) Bilinović, A. i G. Tripković (2011) Teorijske osnove socijalnog kapitala. U: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.), *Analiza socijalnih mreža I*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 86-104.
- (5) Bilinović, A. i G. Tripković (2012) Praktične implikacije socijalnog kapitala - mreže u upotrebi. U: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.), *Analiza socijalnih mreža II*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 44-66.
- (6) Burt, R. S. (1976) Position in Network. *Social Forces* 55(1): 93-122.
- (7) Burt, R. S. (1980). Models of Network Structure. *Annual Review of Sociology* 6: 97-141.
- (8) Burt, R. S. (2005) *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford University Press: New York .
- (9) Coleman, J. S. (1988-89) "Social Capital in the Creation of Human Capital." *American Journal of Sociology* 94: 95-120.
- (10) Farr, J. (2004) "Social Capital: a conceptual history". *Political Theory* 32(1): 6-33.
- (11) Farrington, D.P. (2007) Childhood Risk Factors and Risk-Focused Prevention. U: Maguire, M., R. Morgan and R. Reined (ur.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4-th edition). New York: Oxford University Press, str. 602-640.
- (12) Field, J. (2008) *Social Capital*. London and New York: Routledge.
- (13) Galea, S., A. Karpati and B. Kennedy (2002). Social Capital and violence in the United States, 1974-1993. *Social Science and Medicine* 55(8): 1373-1383.
- (14) Hagan, J. and B. McCarthy (1997) *Mean Streets: Youth Crime and Homelessness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (15) Hagan, J., H. Merkens and K. Boehnke (1995) Delinquency and disdain: social capital and the control of right-wing extremism among East and West Berlin youth. *American Journal of Sociology* 100(4): 1028-1052.
- (16) Halpern, D. (2005) *Social Capital*. Polity Press: Cambridge.
- (17) Ignjatović, Đ. (2009) *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

- (18) Ignjatović, Đ. (2010) *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (19) Kostova, T. and K. Roth (2003) Social Capital in Multinational Corporations and a Micro-Macro Model of Its Formation. *The Academy of Management Review* 28(2): 297-317.
- (20) Kovačević, D. (2003) Adolescent-šok za porodicu i kako ga prevazici. U: Čurčić, V. (ur.), *Adolescencija – traganje za smislom*. Beograd: AB TAŠ, str. 69-74.
- (21) Kposowa, A., G. K. Singh and K. D. Breault (1994) The effects of marital status and social isolation on adult male homicides in the United States. *Journal of Quantitative Criminology* 10(3): 277-289.
- (22) Lin, N. (1999) Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology* 25: 467-487.
- (23) Lin, N. (2001/2003) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press: Cambridge.
- (24) McCarthy, B., J. Hagan and M. J. Martin (2002) In and out of harm's way: violent victimization and the social capital of fictive street families. *Criminology* 40(4): 831-865.
- (25) Messner, S.F., E. P. Baumer and R. Rosenfeld (2004) Dimensions of Social Capital and Rates of Criminal Homicide. *American Sociological Review* 69(6): 882-903.
- (26) Newborn, T. (2007) Youth Crime and Youth Culture. U: Maguire, M., R. Morgan and R. Reined (ur.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, str. 575-601.
- (27) Portes, A. (1998) Social Capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology* 24: 1-24.
- (28) Putnam, R. D. (2000/2008) *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (29) Sampson, R. J. and W.B. Groves (1989) Community Structure and Crime: Testing Social Disorganization Theory. *American Journal of Sociology* 94: 774-802.
- (30) Sampson, R. J., J. D. Morenoff and F. Earls (1999) Beyond social capital: spatial dynamics of collective efficacy for children. *American Sociological Review* 64(5): 633-660.
- (31) Sampson, R. J., S. W. Raudenbush and F. Earls (1997) Neighborhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy. *Science* 277: 918-924.
- (32) Schultz, T. W. (1961) Investment in Human Capital. *American Economic Review* 51: 1-17.

- (33) Smith, B. W., K. J. Novak and D. C. Hurley (1997) Neighborhood crime prevention: the influences of community-based organizations and neighborhood watch. *Journal of Crime and Justice* 20(2): 69-86.
- (34) Smith, D. J. (2007) Crime and the Life Course. U: Maguire, M., R. Morgan and R. Reined (ur.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4-th edition). New York: Oxford University Press, str. 641-683.
- (35) Smith, E. S. (1999) The effects of investments in the social capital of youth on political and civil behaviour in young adulthood: a longitudinal analysis. *Political Psychology* 20(3): 553-580.

THE APPLICATION OF CONCEPT OF SOCIAL CAPITAL IN THE STUDY OF CRIME

This paper analyzes the effects of different components of social capital (social networks, cooperative norms, informal sanctions and trust) on criminal activity. Specificity of relationship between social capital and crime is presented on individual - micro level, by analysing the nature of social capital of offenders and victims; meso level, by analyzing the social context and environmental context within which crime is taking place, and finally, at the macro level, where attention is paid to regional and national differences in social capital and its impact on crime rates. Positive effects and the role of social networks in preventing crime is represented, among others, by the index of "collective efficacy" and the "neighbourhood watch". Special attention is paid to "negative" social capital, specifically the "criminal capital", which focuses on deviant social network.

KEYWORDS: social capital / criminal / "criminal capital" / social cohesion / "negative" social capital

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2013 / Vol. XXXII / 2 / 233-256

Originalni naučni rad
UDK: 349.6(497.11) ;
502.14(497.11)

EKOLOŠKO KAZNENO PRAVO I ZAKONODAVSTVO, OSNOVI, STVARNOST I MOGU NOSTI*

Vladan Joldži *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U ovom radu autor obrađuje osnove i puteve formiranja i razvoja Ekološkog prava, uz jasno naglašavanje potrebe svake države da izgradi preciznu sistematiku Ekološkog prava, istovremeno i Ekološkog kaznenog prava, uz puno poštovanje činjenice da jedan broj država poseduje krivično i prekršajno a druge krivično, zakonodavstvo privrednih prestupa i prekršajno.

KLJUČNE REČI: Ekološko kazneno pravo / ustavni osnovi / ekološko krivično pravo / pravo ekoloških privrednih prestupa / ekološko prekršajno pravo

UVOD

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se u okviru jednog članka sumiraju rezultati višegodišnjih istraživačkih napora na uspostavljanju po inherentnoj logici novog a složenog mozaika Ekološkog kaznenog prava, kao i elementa neophodnih za formiranje odgovarajućih elementa ekološkog zakonodavstva. Njegovi koreni sežu u osamdesete godine dvadesetog veka i otpočinjanja autorovog rada na formiranju i izučavanju ekološkog kriminaliteta. Već tadašnji naš krivičarski i kriminološki pristup ukazao nam je na neophodnost dubljeg pristupa materiji kroz tri faze rada:

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vladanj@eunet.rs

izučavanje neophodnih istorijsko pravnih elemenata njenog poimanja, potom na teorijskom planu, da bi po tom osnovu bio moguć i praktički, iskazan pre svega radom na formiranju elemenata precizno objektno usmerenog zakonodavstva.

ISTORIJAT I LOGIKA FORMIRANJA I IZGRADNJE KAZNENOG PRAVA I ZAKONODAVSTAVA

Ulazeći u složenu materiju Ekološkog kaznenog prava i zakonodavstava, a posebno Ekološkog kaznenog zakonodavstva Republike Srbije, kao adekvatnog primera za konkretizaciju istraživačkih napora, na samom startu smo čitaocu dužni da ukratko pružimo prethodne, uvodne, elemente, početna objašnjenja koja se odnose na samo kazneno pravo uopšte kakvo danas poznajemo, istorijat, logiku ali i sistematiku njegove izgradnje, da bi potom prešli na obrazlaganje sada bitnih, šta više nezaobliaznih, ustavnih osnova formiranja i razvoja Ekološkog kaznenog prava i zakonodavstava.

Kazneno pravo uopšte, a pre svega kazneno zakonodavstvo, tvorevina je dugog istorijskog razvoja. Nastalo je i razvijalo se isključivo kao odgovor na specifično iskazane potrebe konkretnih država, u početku robovlasničkih, ali i potonjih feudalnih. Uistinu kroz donošenje zakona kojima su već na samom početku formiranja i razvoja država, prema potrebama vladajućih struktura, inkriminisana i sankcionisana sve brojnija dela. Formirano je ono što se logikom i jezikom ali tek savremenog kaznenog prava naziva "Poseban deo Kaznenog prava i zakonodavstava". Sam takozvani "Opšti deo", koji bi se bavio pitanjima formiranja i izučavanja principa Kaznenog prava, nije ni postojao sve do francuske buržoarske revolucije i stvaranja moderene države. Ovaj proces društveno-državnog razvoja, upravo polazeći od sve snažnije iskazanih potreba, iznedrio je i korene savremenog kaznenog prava. Ekipa francuskih pravnika, prvi put u istoriji, došla je do ideje: formiranja zasebne celine unutar koje bi se posebno obrađivala i regulisala pitanja principa kaznenog prava, kao i izdvajanja i posebnog sistematizovanja normi koje se tiču samog propisivanja delikata i kazni.

Reč je o formiranju Kaznenog zakonika iz 1791. godine¹. Ova intelektualna (naučna) a istovremeno zakonska tvorevina veoma je brzo zamenjena još

¹ CODE PÉNAL Du 25 septembre – 6 octobre 1791, via http://ledroitcriminel.free.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_25_09_1791.htm.

složenijom: "Napoleonovim kaznenim zakonikom²". Podela kaznenog prava na Opšti deo kaznenog prava i Poseban deo kaznenog prava je zaživela. Od tog momenta sam Opšti deo izučava i reguliše principe i pravila kaznene odgovornosti građana³, kao i opšta pravila koja se tiču podložnosti kaznama. Drugim rečima, pojavom Opšteg dela kaznenog prava: formirana je mogućnost određenja i sistematizovanja principa kaznene odgovornosti, ali su takođe i sistematizovana i uopštena pravila o uslovima i osnovama kažnjivosti.

U savremenom Kaznenom pravu, polazeći od pravila formiranih unutar Opšteg dela, unutar Posebnog dela kaznenog zakonodavstva inkriminišu se i sankcionišu ona ponašanja subjekata koja su u konkretnom društvu-državi neželjena, zato od zakonodavaca i podvrgnuta preciznom definisanju kao i određivanju vrste i raspona kazni za svaki propisani delikt. Otuda i najčešće određenje imena zakonicima koji ih propisuju: Penal Code (npr. Penal Code of the USA), odnosno Code pénal (npr. francuski Krivični zakonik, kako iz 1810. tako i 1994.g.). Drugim rečima: Kazneni zakonik.

Valja naglasiti kako je upravo francuski Code pénal iz 1810. godine, praktično prvi u istoriji, u okviru jedne celine, izvršio formiranje delikata po vrstama, izvršivši diferencijaciju kažnjivih dela po kategorijama polazeći od njihove težine, razlikujući ih kao: zločine (crimes), prestupe (delictes), ali i tzv. istupe, odnosno kako ih još zovemo: prekršaje (contravention⁴). Vreme je pokazalo da samo formiranje kaznenih zakonika i klasifikovanje svih delikata po vrstama unutar istih nije praktično ali ni dovoljno. Pojavljuje se sve izraženija potreba zakonskog izdvajanja u posebnu celinu te što preciznijeg inkriminisanja i sankcionisanja prekršaja kao lakše vrste delikata.

Prekršaji, koji su inače u vremenu Rima bili posebno izdvojena vrsta delikata, posmatrana kao tzv. "administrativni delikti" to ponovo postaju. Počinju da se posmatraju kao "kršenje javnog poretka, ili propisa o ekonomskom i finansijskom poslovanju, utvrđeno zakonom ili drugim propisom, za koje su određena obilježja i za koje su propisane sankcije"(Mujakić, 2007). Dolazi do masovnog formiranja prekršajnih zakona unutar država Evrope, procesa koji i sada traje i pruža rezultate njihove neprestane modernizacije. Ipak, iako se prekršajno pravo već duže vreme razvija kao celovita pravno logička i

² Vidi bliže: CODE PÉNAL DE 1810, poznat i kao: Code pénal napoléonien.

Sa: http://ledroitcriminel.free.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_de_1810.htm.

³ A u aktuelnom vremenu unutar mnogih država istovremeno i kaznene odgovornosti pravnih lica.

⁴ Poznati i kao: *misdeemeanour*.

legislativna tvorevina, na bazi zakona o prekršajima, ono, oslanjajući se samo na njih, ne može da reši sve probleme.

Stvarnost formira sve brojnije a međusobno i u sve većoj meri različite probleme i iz njih proistekle odnose koji zahtevaju izgradnju i drugih elemenata mozaika zakona ali i pratećih im podzakonskih akata (blanketa). Drugim rečima, protok vremena doveo je do procesa neprekidnog formiranja i iskazivanja sve različitijih odnosa, potreba njihove regulacije ali i kazneno pravne zaštite.

BU ENJE IDEJE O OSNOVIMA I PUTEVIMA RADA NA PROBLEMATICI EKOLOŠKOG PRAVA I ZAKONODAVSTVA

Već tokom osamdesetih godina, suočili smo se sa prethodno ali i tada masovno iskazanim shvatanjima o potrebi započinjanja rada na teorijskim i praktičkim pitanjima pravne zaštite elemenata životne sredine, jasno antropocentrično orijentisanim, ali radovima bez jasnih logičkih i metodoloških koncepcija. Umesto na mogućnost formiranja celovite koncepcije autori su par decenija ukazivali samo na jasno iskazane potrebe, eventualno tek delove mozaika mogućih puteva razvoja. Ovo smo smatrali a i danas smatramo nedovoljnim, otuda i pogrešnim. Iz tog razloga smo postavili sebi pitanja mogućnosti i puteva kompleksnog formiranja kao i celovitog razvoja Ekološkog prava i Ekološkog kaznenog prava. Pre svega kako je i po kom osnovu, u bilo kojoj državi, moguć, u punoj meri kvalitetan, a od izvesnog momenta i legitiman i legalan teorijsko-praktički pristup formiranju i iskazivanju rezultata ove složene materije.

Najnoviji rezultati koji se odnose na istraživanje ustavnih osnova formiranja i razvoja Ekološkog prava, otuda i Ekološkog kaznenog prava, plasirani su unutar knjige Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti (Joldžić & Jovašević, 2012).

Rad autora se još od kraja osamdesetih godina dvadesetog veka gotovo istovremeno (do decembra 1993.g.) odvijao na polju izučavanja malobrojnih a razuđenih krivičnih i kriminoloških elemenata ekološkog kriminaliteta ali i na planu sagledavanja mogućnosti formiranja kao i grupisanja do tada nepostojećih elemenata krivičnog zakonodavstva jasno objektivno diferenciranih te u osnovi namenjenih zaštiti životne sredine i prava čoveka na zdravu životnu sredinu. Ovo je rezultovalo i teorijsko praktičkim pristupom mogućnostima formiranja i plasiranja u stručnu javnost konkretnih zakonskih rešenja budućih čisto ekološki orijentisanih elemenata Krivičnog zakonika na kome smo tada radili (Joldžić, 2007) uz potonji rad na formiranju

i razvoju opšteteorijskih shvatanja mogućnosti sagledavanja sveukupne slike Ekološkog kaznenog prava, upravo na traženje naučne javnosti i državnog aparata Republike Srbije, što je otvorilo i mogućnosti potonjeg izdvojenog, specijalizovanog, rada na Ekološkom krivičnom pravu, Pravu ekoloških privrednih prestupa i Ekološkom prekršajnom pravu.

Pri tom smo, orijentišući svoju pažnju na Ekološko pravo a posebno na Ekološko kazneno pravo kao i zakonodavstvo, svesni da se ne samo u Republici Srbiji već u savremenom svetu, u kome Evropa nije izuzetak, oblici deliktneog postupanja, pa tako i onog koji pogađa životnu sredinu, sve ubrzanije umnožavaju, što zahteva adekvatno kazneno-pravno reagovanje svakog društva-države, ali bazirano na valjanim, relativno trajnim a u najvećoj meri opštim, što znači ustavnim osnovama. Svi ostali preduslovi zavise od njih i moraju biti na njima temeljeni.

USTAVNI OSNOVI RAZVOJA ELEMENATA EKOLOŠKOG PRAVA KAO I EKOLOŠKOG KAZNENOG PRAVA I ZAKONODAVSTAVA

Jedno od osnovnih pravila koje se treba poštovati je da se u izgradnji zakonodavstava njihovi elementi ne formiraju u suprotnosti sa odrednicama važećih ustava. Ovo se odnosi i na sve one elemente od ekološkog značaja. Budući da se pitanje ekoloških izazova stalno usložnjava prisutna je i potreba za neprekidnim rastom elemenata zakonodavstava od ekološkog ili paralelno i ekološkog značaja a na prvom mestu onih koji regulišu društveno i državno poželjno. To, sa druge strane, automatski zahteva i izgradnju njihovih adekvatnih kazneno pravnih garancija. Ustavi savremenog doba, prateći društvene promene i potrebe, moraju da poseduju norme kojima se uspostavljaju prava ljudi na zdravu životnu sredinu, ali i definišu prava pravnih lica na korišćenje elemenata životne sredine, uključujući, gde i kada je to neophodno i moguća ograničenja. primenjivanja.

Odgovor na pitanje šta ustavi uistinu štite a da po prirodi stvari jeste povezano i sa Ekološkim kaznenim pravom i zakonodavstvom, dobija se prolaskom kroz odgovarajuće metodološke faze počevši od prikupljanja sirove građe (ustava evropskih i vanevropskih država), ali i analize koja podrazumeva komparativno-pravnu, pravno-logičku i normativno-hijerarhijsku analizu materijala (Joldžić 2002, Joldžić 2009). Analiza niza najstarijih ali i najnovijih ustava, primera radi Evrope, jasno ukazuje na ustavno uspostavljenu zaštitu ljudskih prava, pri čemu se ustavotvorci često

direktno pozivaju na opšte prihvaćena pravila međunarodnog prava, što pre svega podrazumeva ona ugrađena u Deklaraciju o ljudskim pravima⁵.

Ukoliko obratimo pažnju na originalni tekst Deklaracije iz 1948. godine analiza nam jasno ukazuje da je od značaja već član 1. Deklaracije iz jednostavnog razloga jer jasno kaže da su svi ljudi rođeni jednaki u svojim pravima, a to znači i u pravu na zdravu životnu sredinu, a time, automatski, i u pravu na kazneno-pravnu zaštitu prava na zdravu životnu sredinu.

Uspostavljajući pravo na adekvatnu životnu sredinu, pozivajući se i na elemente Međunarodnog prava, ali i Međunarodnog Ekološkog prava, ustavi ga uistinu ne posmatraju samo kao pravo živih pripadnika ljudske vrste⁶, već kao pravo sadašnjih i budućih generacija. To jasno čine ustavi Nemačke (članom 20a), Norveške [čl. 110b (1)], Poljske [čl. 74. (1)], ali i drugih država⁷. Upravo usvajajući princip ekološko-pravne međugeneracijske jednakosti u pravima i odgovornosti.

Vreme sve češćih i većih ekoloških problema, pri tom masovno a svesno izazvanih od strane fizičkih i pravnih lica, probudilo je i potrebu adekvatnog društvenog reagovanja kroz formiranje i poštovanje sve novijih i složenijih elemenata ustava od jasno i prevashodno ili čak i izričito iskazanog ekološko-pravnog značaja.

Pre svega je jasno da bi se pravo sadašnjih i budućih generacija na zdravu životnu sredinu uistinu zaštitilo svako zakonodavstvo, a ne samo Međunarodno ekološko pravo, mora da definiše: a.) prava, b.) obaveze, otuda i v.) dužnosti, kao i g.) odgovornosti subjekata, fizičkih i pravnih lica, pod jurisdikcijom konkretne države. Pri tom kada govorimo o dužnostima one podrazumevaju ne samo dužnosti ustanova državnog aparata već time, automatski, i njihovih pripadnika. Svaka država u osnovi uspostavlja prava subjekata pod svojom jurisdikcijom upravo bazičnim zakonom zemlje to jest ustavom, pa i kada je reč o pravima koja se odnose na životnu sredinu ili od nje zavise. Samo deklarativno uspostavljanje nije dovoljno. Potrebna je dogradnja ovog ustavnog uspostavljanja prava na zdravu

⁵ Universal Declaration on Human Rights, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948 (Paris).

⁶ Kako to, primera radi, čine: građansko, nasledno, pravo gradnje, poslovno, saobraćajno i druge već dugo postojeće grane prava.

⁷ Mnogi od njih jednostavno i lakonski propisujući da se poštuju opšteprihvaćena pravila (principi) međunarodnog prava, što automatski znači i *princip ekološko-pravne međugeneracijske jednakosti u pravima i odgovornosti*. Ovo čine, primera radi: Ustav Austrije – članom 9 (st. 1.), Ustav Holandije – članom 90., Ustav Portugalije – članom 8 (st. 1.).

životnu sredinu manjim ili većim brojem normi (takođe ustavnih) koje ovo pojašnjavaju. Na primer, propisivanjem "da je svako dužan da se stara za kvalitet životne sredine i mora biti odgovoran za njenu degradaciju, pri čemu se pravila odgovornosti određuju zakonima"⁸. Da bi se rečeno ostvarivalo ustavi savremenih država pre svega pristupaju garantovanju realizacije fundamentalnih prava. Pitanje je šta to od konkretnog ekološkog značaja štite ustavi ne pružajući samo deklarativnu zaštitu životnoj sredini? Za pružanje odgovora na ovo pitanje možda je najbolji primer sada važeći Ustav Republike Švajcarske iz 1998.g.⁹, posebno njegova Sekcija 4. – Životna sredina i zoniranje, koja je uspostavila članove: 73. - Održivi razvoj 74. - Zaštita životne sredine, 75. – Zoniranje, 76. – Vode, 77. – Šume, 78. – Priroda i kulturno blago, 79. – Ribolov i lov, 80. – Zaštita životinja, 82. – Putni saobraćaj, 84. – Alpski transport, i 86. – Takse za goriva i iz saobraćaja; stav 1. pod (d), upravo članove koji jasno tretiraju dobar deo grupnih objekata što čine mozaik savremenog Ekološkog prava i zakonodavstva, koji mozaik čine i norme što se odnose na: zemljišta¹⁰, rudarenja¹¹, opasne materije¹², saobraćaj¹³, građenja¹⁴, ali, takođe kao i kod Švajcarske, i zaštitu kulturnih dobara¹⁵.

A da li ustavi uspostavljajući osnove i okvire formiranja ekoloških zakonodavstava jasno pominju i obavezu država da formiraju kazneno-

⁸ Ustav Republike Poljske, član 86. Vidi bliže: The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997, as published in *Dziennik Ustaw* No. 78. Izvor: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>.

⁹ Vidi bliže: Switzerland Constitution, Adopted by the Federal Parliament on: 18 Dec 1998, Adopted by Public Referendum on: 18 April 1999, In force since: 1 Jan 2000, Amendment (8 Oct 1999) by public referendum on 12 March 2000, enforcement delayed, cf. enforcement act of 24 Sep 2002, Amendment (15 Dec 2000) by public referendum on 10 June 2001, Amendment (22 June 2001) by public referendum on 2 Dec 2001, Amendment (5 Oct 2001) by public referendum on 3 March 2002, Amendment (4 Oct 2002) by public referendum on 9 Feb 2003, enforcement delayed, cf. enforcement act of 19 June 2003, Amendment (20 June 2003, public initiative) by public referendum on 8 Feb 2004 (ICL Document Status: 20 Jan 2005.).

¹⁰ Vidi, primera radi: Ustav Republike Grčke, članom 24., stavom 4, Ustav Republike Italije, članom 117., stavom 3, Ustav Republike Litvanije, članom 54., stavom 1., Ustav Republike Portugal, članom 66., stavom 2. pod (b), ili pak Ustav Ruske Federacije, članom 72., stavom 1 pod (j).

¹¹ Vidi bliže, primera radi: Ustav Republike Austrije, čl. 10., stav 10.

¹² Primera radi, vidi bliže: Ustav Republike Austrije, čl. 10., stav 6., i Ustav Ruske Federacije, član 72, stav 1 pod (i).

¹³ Primera radi, vidi bliže: Ustav Republike Austrije, čl. 10., stav 9., Ustav Republike Hrvatske, čl. 132., stav 2., i Ustav Kraljevine Švedske, čl. 7., stav 5.

¹⁴ Primera radi, vidi bliže: Ustav Republike Austrije, čl. 10., stav 13., Ustav Kraljevine Španije, član 148., stav 2., i Ustav Kraljevine Švedske, član 7., stav 3.

¹⁵ Vidi bliže: Ustav Republike Italije, član 117., stav 2., pod (s), i stav 3., Ustav Republike Portugal, član 9. pod (e), član 52., Ustav Republike Slovačke, član 44., stavovi 2. i 3., i Ustav Republike Slovenije, član 73.

pravnu zaštitu ekoloških kao i drugih osnovnim zakonima uspostavljenih prava i vrednosti? Da, na prvom mestu jasnim iskazivanjem principa da ignorisanje zakona nikoga ne oslobađa krivične odgovornosti, kako to kristalno jasno kaže Ustav Litvanije (član 7., stav 3.)¹⁶.

LOGIKA I STRUKTURA SAVREMENOG EKOLOŠKOG KAZNENOG PRAVA I ZAKONODAVSTVA: EKOLOŠKA KRIVI NA DELA

Da bi sve što je uspostavljeno na nivou ustava a izgrađeno na nivou zakona i njihovih pratećih podzakonskih akata, a što reguliše poželjne ekološke odnose neophodne su i složene kazneno-pravne garancije. Neophodan preduslov, pored formiranja ustavnih osnova, jeste definisanje ekoloških delikata uopšte, što znači njihovo ne samo teorijsko već i formalno, u punoj meri praktičko određenje. Takvo koja će pre svega jasno definisati elemente onoga što nazivamo ekološkim kriminalitetom unutar konkretnog društva-države (Joldžić, 1995) Ekološki kriminalitet čine ga, u osnovi: ona krivična dela kojima je bitna karakteristika da primarno inkriminišu i sankcionišu: ugrožavanje (ekološka krivična dela ugrožavanja), ili povredu nekih od osnovnih ekoloških prava ili vrednosti (ekološka krivična dela povrede), a koja su prava i vrednosti u osnovnoj vezi sa konstitutivnim elementom opšteg zaštitnog objekta krivičnog prava, ali istovremeno i opštim objektom Ekološkog prava, a to je pravo čoveka na zdravu životnu sredinu, iz kojeg razloga ih nazivamo pravim krivičnim delima. Možemo da ih nazovemo "prava ekološka krivična dela". Kao takva ona su po najpre locirana unutar poglavlja krivičnih zakonika prevashodno namenjenih zaštiti ekoloških prava i vrednosti (28. poglavlje Krivičnog zakonika SRN, 26. poglavlje Krivičnog zakonika RF, 24. poglavlje Krivičnog zakonika Republike Srbije) ili su izdvojena u ovoj svrsi posebno namenjenom krivičnom zakoniku kakav je onaj formiran od strane Carevine Japan, a jednostavno nazvan Akt br. 142¹⁷ i krivična dela koja, mada su prvenstveno namenjena zaštiti kojih drugih pravnih odnosa, dobara, i/ili vrednosti.

Ekološko kazneno pravo na terenu Republike Srbije može biti posmatrano podeljeno na dva segmenta, pri čemu prvi segment sačinjavaju teorijska

¹⁶ Constitution of the Republic Of Lithuania (Approved by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum on 25 October 1992). Službeni izvor Litvanije: <http://www.litlex.lt/Litlex/eng/Frames/Laws/Documents/CONSTITU.HTM>.

¹⁷ Akt br.: 142 iz 1970.g. (prema Kentsuke Itoh, u: Environmental Protection – Potentials and Limits of Criminal Justice- Evaluation of Legal Structures, str.: 278.).

saznanja kao i norme što definišu delikte koje karakteriše visok nivo društvene opasnosti, a to su: norme ekoloških krivičnih dela (prava ekološka krivična dela), norme drugih krivičnih dela koja pored svoje osnovne funkcije vrše i ekološko zaštitnu (tzv. nepravna ekološka krivična dela), ali i svemu ovome namenjene norme krivičnih dela pravnih lica, te privredni prestupi. Sve ove delikte možemo posmatrati kao osnovne gradivne elemente određenja onoga što nazivamo ekološkom kriminalitetom u širem smislu. Ekološka krivična dela mogu klasifikovati i na ekološka krivična dela iz oblasti osnovnog krivičnog zakonodavstva (Krivičnog zakonika ili krivičnih zakona), kao i ekološka krivična dela iz takozvanog sporednog krivičnog zakonodavstva, što znači da pripadaju delovima kaznenih struktura niza različitih zakona.

Ekološka krivična dela zakonodavstva Republike Srbije, na koja smo naročito obratili pažnju, inkriminisana su, kako smo to utvrdili, sa više od četrdeset posebnih članova lociranih unutar osnovnog i sporednog krivičnog zakonodavstva. Kao takva predstavljaju najtežu vrstu ekoloških delikata, te proizvode opasnost, posledice, ali iz ovih brojnih razloga i potrebu adekvatne reakcije. Kako ova dela mogu da izvrše fizička ali i pravna lica, to je postalo jasno da u društvu, kakvo je Republika Srbija, u kome odgovornost pravnih lica predstavlja novinu, valja obraditi i tu stranu problema kod ekoloških krivičnih dela (Joldžić & Jovašević, op.cit.) Ovih delikata je, ako ih posmatramo samo po broju članova Krivičnog zakonika¹⁸ i aktuelnih zakona Republike Srbije, uistinu tek oko četrdeset, mada, obzirom na brojna logička bića koja su ove norme formulisale kroz svoje stavove, njih zaista znatno više. Ipak, i kao tako posmatrane, ove norme su prisutne u znatno manjem broju od ekoloških privrednih prestupa a naročito Ekoloških prekršaja.

EKOLOŠKI PRIVREDNI PRESTUPI

Drugi segment Ekoloških delikata obrađujemo u okviru grane kojoj smo, formirajući je, dali naziv Pravo ekoloških privrednih prestupa, polazeći od same definicije privrednih prestupa date članom 2. Zakona o privrednim prestupima¹⁹, ali je i prevazilazeći²⁰. Upravo polazeći od same činjenice da

¹⁸ Krivični zakonik Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 85/2005.g., 88/2005. – ispravka, 107/2005. – ispravka, 72/2009. i br. 111/2009.g.

¹⁹ Vidi: Zakon o privrednim prestupima, *Službeni list SFRJ*, br. 4/1977., 36/1977. - ispr., 14/1985., 10/1986. (prečišćen tekst), 74/1987., 57/1989. i 3/1990. i *Službeni list SRJ*, br. 27/1992., 16/1993., 31/1993., 41/1993., 50/1993., 24/1994., 28/1996. i 64/2001. i *Službeni glasnik Republike Srbije*,

ekološki privredni prestupi iz, primera radi, čisto ekoloških zakona, jesu istovremeno i povreda pravila poslovanja, ili su na prvom mestu, ili isključivo, povreda regula važećeg ekološkog zakonodavstva. Otuda i da ekološke privredne prestupe, što znači i zakonodavstvo koje ih uspostavlja i reguliše, možemo da posmatramo i sistematizujemo polazeći od činjenice da zakonodavstvo privrednih prestupa Republike Srbije uistinu čine strogo formalno posmatrano, uvek zakon koji čini takozvano Osnovno ali istovremeno i Opšte zakonodavstvo privrednih prestupa, a reguliše principe prava privrednih prestupa (to je aktuelni Zakon o privrednim prestupima Republike Srbije), što pre svega znači da principijelno reguliše - ko može biti subjekt privrednog prestupa, u kojim oblicima se isti mogu da iskažu (forme), kada i pod kojim uslovima dolazi do odgovornosti subjekata, saučesništvo, kada i pod kojim uslovima može doći do isključenja privrednog prestupa u konkretnim slučajevima, te koja vrsta, odnosno mera sankcije i zaštitnih mera se može izreći, a takođe kome i pod kojim uslovima, kao i pravila oduzimanja nezakonito pribavljene imovinske koristi, ali i pravila koja regulišu pitanja gašenja sankcija.

Specifičnost samih privrednih prestupa je i u tome što ih po samom Zakonu o privrednim prestupima, njegovom Članu 6., stavu 1., mogu da čine samo pravna lica i odgovorna lica dotičnih pravnih lica, ali, što se često previđa, uistinu i preduzetnici, kako to pomenuti zakon propisuje samom normom kojom jasno kaže da počinioce privrednih prestupa (pravna i fizička lica) određuju posebni zakoni²¹, što znači da mogu da određuju i preduzetnike kao fizička lica sa posebnim statusom (statusom koji im koji inače određuje

br. 101/2005. - dr. zakon, kao i sada istorijsko pravni dokument, Zakon o privrednim prestupima, *Službeni list FNRJ*, br. 16/1960., od 20. 04. 1960.

²⁰ Ovo imajući u vidu da su privredni prestupi nastali kao svojevrсна zamena za inkrimisanje krivičnih dela pravnih lica unutar nekadašnje Federalne Narodne Republike Jugoslavije, te se mogu da posmatraju i kao relikv koji zahteva svoje osavremenjeno posmatranje. Pri tom ne bi trebalo da previdimo činjenicu da je još jugoslovensko krivično zakonodavstvo davne 1946. godine poznavalo krivično delo pravnog lica. Ono je kao takvo bilo određeno unutar nekoliko normi, i to: članom 10. Zakona protiv naroda i države (*Službeni list FNRJ*, br. 59/46, 106/47 i 110/47), članom 11. Zakona o suzbijanju nepoštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže (*Službeni list FNRJ*, br. 56/46., 74/46. i 105/1946.), a ovome treba dodati da je isto činilo i Krivični zakonik iz 1947. godine (*Službeni list FNRJ*, br. 106/1947.g.), unutar svog opšteg dela, članom 16. Iz svega do sada iznetog mislim da možemo zaključiti da su privredni prestupi, formirani 1953. godine kao u osnovi krivična dela pravnih lica, što je shvatanje koje smo preuzeli iz francuske pravne doktrine.

²¹ Vidi bliže stav 2. člana 8. Zakona o privrednim prestupima.

Zakon o privrednim društvima²²), upravo unutar svojih poglavlja kojima propisuju kaznene norme. Zakon o privrednim prestupima dao je pravnu mogućnost da posebni zakoni unutar svojih poglavlja kojima propisuju delikte, propišu i posebne privredne prestupe, a za koje pruža mogućnost da ovi zakonski tekstovi odrede i preduzetnike kao počinioce – lica odgovorna za konkretne privredne prestupe.

Ova je logika snažno ugrađena u zakonodavstvo Republike Srbije. Otuda za nas značaj imaju ne samo u datom trenutku važeći Zakon o privrednim prestupima, već i svi oni zakoni unutar kojih su propisani konkretni prestupi, pa tako i dobar deo čisto ekološki orijentisanih zakona. Upravo oni koji su propisali odgovornost za privredne prestupe za slučaj kršenja njihovih specifičnih ekoloških normi.

Pri tom ističemo da se ne može posmatrati kao privredni prestup, otuda ni kao ekološki privredni prestup, "ona povreda propisa o privrednom ili finansijskom poslovanju koja, iako sadrži obeležja privrednog prestupa određena propisom, predstavlja neznatnu društvenu štetnost zbog malog značaja i zbog neznatnosti ili odsutnosti štetnih posledica (Član 2., stav 2.)", ali je prisutan ukoliko ga je propisao odgovarajući organ, kroz adekvatan postupak, te je kao takav stupio na snagu²³. Po kojoj osnovi i kako se određuju privredni prestupi uopšte pa tako i ekološki privredni prestupi? Čisto formalno posmatrano, u osnovi, normama posebnih zakona koji ih jasno propisuju. To je ta formalna, ali ne i dovoljna strana njihovog određivanja.

Ekološki privredni prestupi jesu formalno definisani (propisani) delikti za čije je propisivanje neophodna istovremeno formalna a materijalno pravna osnova. Osnova koja uspostavlja obavezne elemente ekološko-pravnih odnosa kojima se takođe pruža legislativna zaštita. Ova zaštita u najvećem broju slučajeva formuliše se normama složenog logičkog bića u čijoj izgradnji (kompletiranju) učestvuje jedan ili više blanketa (dopuna), često ne samo elemenata normi iz istog već i kojeg drugog zakonskog ili čak i podzakonskog teksta. Ovo istovremeno znači da i sama norma koja propisuje koji ekološki privredni prestup najčešće nije jasno i potpuno formirana bez sagledavanja kakvog njenog blanketa, često i više njih, uz pomoć kojih se formuliše sveukupno logičko biće dotičnog delikta.

²² Vidi bliže: Zakon o privrednim društvima, Deo drugi – Preduzetnik, članove: 83. – 92., *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2011. i 99/2011.g.

²³ Reč je o nasleđenim zakonima Federacije i državne zajednice ali i zakonima koje je donela Narodna Skupština Republike Srbije.

Kako ove norme nisu locirane u tek nekoliko zakonskih tekstova, niti tekstova sa naoko zajedničkim imeniteljem, to jest objektom, odnosno objektima regulacije, već više njih, a očigledno je da se broj ovih legislativnih tekstova i njihovih blanketa neprekidno umnožava, to postaje jasno zašto smo se vodili idejom da se u pristupu materiji koju nazivamo Pravo ekoloških privrednih prestupa, kao i radu na istoimenoj knjizi²⁴, u okviru njenog "Dela II – O privrednim prestupima uopšte u pravnom sistemu Republike Srbije" orijentišemo na celovito sagledavanje samog opšte određenog predmeta "Privredni prestupi", obrađenog jezgrovito a prikazanog na način koji odgovara praksi prezentiranja fakultetskih predmeta. Iz jednostavnog razloga potrebe izlaganja na jednom mestu svega onoga što se već jeste, ali će se u buduće nizom zakona još i više iskazivati kao deo ukupnog mozaika privrednih prestupa, time i Ekoloških privrednih prestupa, što znači podvrste delikata koja u principu mora da bude posmatrana i tretirana kao i svi drugi privredni prestupi kao i odnos prema njihovim izvršiocima. Razume se, i sam višestrani postupak kojim se ovaj mozaik kazneno pravnih odnosa može da tretira na adekvatan način²⁵. Ove regule su i danas zadržale svoj osnovni oblik iskazan u okviru Zakona o privrednim prestupima formiranom još 1977. godine, te se pojavljuju kao svojevrsan temelj i okvir potonjem dublje orijentisanom tretmanu samih Ekoloških privrednih prestupa, a koji su, pre svega, uspostavljeni čitavim nizom zakona koji ih, ulazeći dublje u ekološko-pravnu materiju, preciznije definišu, te im propisuje sankcije.

Pitanje je ko može da propiše privredni prestup, otuda i ekološki privredni prestup? To principijelno reguliše sam Zakon o privrednim prestupima kada Članom 5. propisuje da se privredni prestup propisuje "zakonom ili uredbom donesenom na osnovu zakona". Drugim rečima, sve do donošenja važećeg Ustava Republike Srbije²⁶ bilo ga je moguće propisati i takozvanom Uredbom Vlade sa zakonskom snagom.

Govoreći o Ekološkim privrednim prestupima posebno naglašavamo da su se vremenom odredbe koje ih uspostavljaju počele da formiraju i unutar zakona

²⁴ Vidi šire knjigu: Ekološki privredni prestupi (Specifičnost pravnog sistema Republike Srbije), Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo. Knjiga 4. Izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2013.g.

²⁵ Dotični odnos sasvim je sigurno odnos države i subjekta počinioca, otuda ga jedan broj pravnika posmatra kao dvostran, ali sve je veći broj onih koji ga posmatraju kao trostrani odnos: države, počinioca (fizičkog i/ili pravnog lica), ali i oštećene strane. Svaki od subjekata poseduje neke svoje interese, prava ali i odgovornosti u ovom odnosu, to jest postupku povodom konkretnog ili konkretnih privrednih prestupa.

²⁶ Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 83/2006.g.

kojima opšti objekt ali i cilj regulacije uopšte nije samo privređivanje već mnogo toga drugog, po najpre od ekološkog značaja. Pri tom se ove norme lociraju unutar njihovih poglavlja najčešće nazvanih: "Kaznene odredbe". Pa tako, primera radi, zakona kojima se tretira: zaštita životne sredine²⁷, zaštita prirode²⁸, zaštita vazduha²⁹, regulisanje režima voda³⁰, kao i tretman mnogih drugih opštih objekata regulative pre svega od osnovnog značaja za zaštitu prava čoveka na zdrav život u zdravoj životnoj sredini a ne privređivanja. Ove norme mogu da se posmatraju kao deo ukupnog mozaika takozvanog Posebnog dela privrednoprestupnog prava, formiranog sa osnovnim ciljem pružanja garancija poštovanju obavezujućih ekoloških pravila postupanja subjekata. Kao takve mogu da se posmatraju kako sa aspekta pravne teorije tako i praktički, a takođe ih je moguće i sistematizovati. Otuda i izdvojiti kao posebna grupa što čini trijas Ekološkog kaznenog prava. Iz tog razloga zaslužuju i posebnu naučnu i praktičku obradu i razjašnjenja. Razume se, obzirom na brojnost samih normi što propisuju privredne prestupe, unutar mase važećih ekološki usmerenih zakona, nije logično da se sve obrade unutar jednog istraživačkog napora, ili jedne knjige, obzirom da bi bila obima najmanje nekoliko hiljada stranica, već je neophodno objasniti ih izvesnim brojem primera iz za ekološko zakonodavstvo najznačajnijih zakona (što smo u svom istraživačkom radu i učinili).

EKOLOŠKI PREKRŠAJI

Treći segment Ekološkog kaznenog prava sačinjavaju oni delikti koji su karakterisani nižim nivoom društvene opasnosti od one iskazane od strane krivičnih dela i privrednih prestupa: prekršaji. Ali prekršaji upereni protiv ekoloških prava, vrednosti ili obaveza. Iz tog razloga smo ih i nazvali ekološki prekršaji a samu oblast pravnih nauka i prakse koja se njima bavi: Pravo ekoloških prekršaja. Ono što je značajno kod ove grupe delikata jeste brojnost, ali i raznovrsnost te razuđenost njihovih inkriminacija, unutar mnogih zakona. Takođe i činjenica da se i samo Pravo ekoloških prekršaja

²⁷ Zakon o zaštiti životne sredine, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon i 72/2009 - dr. zakon.

²⁸ Zakon o zaštiti prirode, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2009.g. i 88/2010.g.

²⁹ Zakon o zaštiti vazduha, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2009.g.

³⁰ Zakon o režimu voda, *Službeni list SRJ*, br. 59/1998. i *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 101/2005. - dr. zakon.

u osnovi bazira na osnovnim principima prekršajnog prava, što znači, kada je o Republici Srbiji reč, na Zakonu o prekršajima³¹.

Iako ekološki prekršaji pripadaju trijasu Ekološkog kaznenog prava kome i međusobno slična Ekološka krivična dela kao i Ekološki privredni prestupi, valja imati u vidu da se na sveukupni mozaik Prekršajnog prava, pa tako i samo Ekološko prekršajno pravo, ne može da primeni u potpunosti ista logikadiferenciranja, ali ni lociranja, kakva je moguća kada govorimo o krivičnom zakonodavstvu.

Ova je logika snažno ugrađena u zakonodavstvo Republike Srbije. Samim tim za nas značaj imaju ne samo u datom trenutku važeći Zakon o prekršajima, već i svi oni zakoni unutar kojih su propisani konkretni ekološki prekršaji. Razume se, sve je ovo imalo svoj put razvoja do sada važećih rešenja unutar i domaćeg zakonodavstva.

Važeći Zakon o prekršajima definiše prekršaj kao protivpravno skrivljenu i izvršenu radnju koja je propisom nekog organa određena kao prekršaj (Član 2. Zakona o prekršajima, stav 1.). Pri tom jasno propisuje da "nema prekršaja ukoliko je isključena protivpravnost ili krivica iako postoje sva bitna obeležja prekršaja (Čl. 2., st. 2.)". Ali ga ima ukoliko ga je propisao odgovarajući organ, kroz adekvatan postupak, te je kao takav stupio na snagu. Razume se, izričito je propisano da niko ne može biti kažnjen za posmatrani delikt ako isti pre nego što je učinjen nije već bio proglašen za prekršaj i sankcionisan³².

Jasno, otvara se i pitanje ko može da propiše prekršaj? To generalno definiše Član 4. Zakona o prekršajima iz 2005.g. (njegov stav 1.), kada kaže da se "prekršaji... mogu propisivati zakonom ili uredbom, odnosno odlukom skupštine autonomne pokrajine, skupštine opštine, skupštine grada i skupštine grada Beograda."

Drugo osnovno pitanje odnosi se na vrste i raspon sankcija. Izričito je propisano da "organi ovlašćeni za donošenje propisa o prekršajima mogu propisivati samo kazne i zaštitne mere predviđene ovim zakonom i u granicama koje određuje ovaj zakon (Član 4., stav 2.)." Ono što je za penalnu zaštitu ekoloških prava i vrednosti bitno, posmatrani zakon predviđa i moguće izuzetke, odnosno dozvoljava širi raspon sankcija u pojedinim oblastima koje tretiraju prekršaji, pa tako i na polju zaštite životne sredine,

³¹ Zakon o prekršajima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 101/2005., izmene i dopune u br. 116/2008. i 11/2009. g.

³² Vidi bliže Član 3. Zakona o prekršajima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 101/2005., izmene i dopune u br. 116/2008. i 11/2009. g.

odnosno, ekoloških prava i vrednosti, samim tim i kršenja u odnosu na uspostavljene dužnosti i odgovornosti, kako fizičkih tako i pravnih lica, otuda i odgovornih lica unutar pomenutih pravnih lica.

Treće pitanje je: Na bazi čega se određuju prekršaji, pa tako i ekološki prekršaji? Čisto formalno posmatrano, u osnovi, normama posebnih zakona koji ih jasno propisuju. To je ta formalna, ali ne i dovoljna strana njihovog određivanja. Praktično sva savremena zakonodavstva ekološke prekršaje definišu polazeći od kakve formalno jasno određene materijalno pravne osnove to jest normi koje uspostavljaju: ekološka prava, ekološke vrednosti, ekološke obaveze, ekološke odgovornosti, što čini i Republika Srbija. Otuda, jasno, ekološki prekršaji jesu formalno definisani (propisani) delikti za čije je uspostavljanje neophodna istovremeno formalna a materijalno pravna osnova. Osnova koja uspostavlja obavezne elemente ekološko-pravnih odnosa kojima se takođe pruža legislativna zaštita. Ova zaštita u najvećem broju slučajeva, kao što je to slučaj i sa prethodno objašnjenim ekološkim privrednim prestupima, formuliše se na bazi takozvanih blanketnih normi. Ovo znači da sam ekološki prekršaj najčešće nije jasan i potpuno određen bez sagledavanja kakvog blanketeta, često i više njih, kojima se tek kao skupinom formuliše logičko biće delikta.

Kako ove norme nisu locirane u tek nekoliko zakonskih tekstova, niti tekstova sa naoko zajedničkim imeniteljem, to jest objektom, odnosno objektima regulacije, već više njih, a očigledno je da se broj ovih legislativnih tekstova i njihovih blanketeta neprekidno umnožava, to postaje jasno zašto smo se vodili idejom da se u pristupu materiji poslužimo analitičko logičkim metodima kao i njene sistematizacije te se potrudimo da istu sagledamo celovito. Iz jednostavnog razloga potrebe izlaganja na jednom mestu svega onoga što se već jeste, ali će se u buduće nizom zakona još i više, iskazivati kao deo ukupnog mozaika ekoloških prekršaja, što znači podvrste delikata koja u principu mora da bude posmatrana i tretirana kao i svi drugi prekršaji.

Baveći se problematikom Prava ekoloških prekršaja jasno nam je da se norme što ih određuju nalaze unutar brojnih zakona što uistinu formiraju mozaik samog Ekološkog prava i zakonodavstva. Otuda je neizbežno da pažnju prvo obratimo na sistematiku takozvanog Posebnog dela Ekološkog prava, baziranog na važećem zakonodavstvu posmatrane države. A to u našem slučaju znači: Republike Srbije. Otuda je jasno da se u naporima koje iskazujemo mora precizno da odgovori na sada već konkretna pitanja: Kojim sve normama, koje strukture i hijerarijskog značaja, te na koji način se vrši regulacija poželjnih odnosa spram grupnih objekata, obzirom da su upravo ove norme osnovni gradivni elementi, uslovno rečeno, važećeg ekološkog

zakonodavstva, otuda, praktično automatski i materijalno pravni osnov te lokacija formiranja elemenata Ekološkog prekršajnog prava i zakonodavstva? Odgovarajući na ova pitanja polazimo od opšte-teorijskog pristupa klasifikacije normi startujući od vrste, obima važnosti i vremena važenja, a poštujući važeće regule koje definišu nadležnosti za njihovo donošenje.

Takođe imamo u vidu da ekološke norme, kao formalni materijalno pravni osnov formiranja ekoloških prekršaja i u ovom teorijsko praktičkom a konkretizovanom pristupu mogu biti posmatrane i sistematizovane, polazeći od opšteg ka posebnom, kao: 1.) opšti propisi, takozvani *Lex generalis*, 2.) posebni propisi - *Lex specialis*, i kao 3.) pojedinačni propisi - *Lex singulum*.

Mišljenja smo da je ovakav celovit pristup jedini metodološki ispravan i primenjiv za adekvatnu izgradnju sistematike pa time i valjano razmatranje materije kako Opšteg dela ekološkog prava tako i Posebnog dela ekološkog prava (Joldžić, 2002), otuda i samog Ekološkog prekršajnog prava, što znači i Ekološkog prekršajnog prava i zakonodavstva Republike Srbije.

Na ovom mestu plasiramo Vam izvesnim redom manje celine kojima smo dodelili posebna imena, a u suštini se istovremeno radi o elementima Sistematike Posebnog dela ekološkog prava, te Sistematike Ekološkog prekršajnog prava, jasno regulisanim nizovima zakonskih i podzakonskih tekstova. Obzirom na njihovu brojnost upućujemo vas tek na deo tih normativnih tvorevina (navođenjem u fusnotama). Dotičnim grupnim objektima dodelili smo sledeća imena (Joldžić, 2011):

1. Opšti propisi i drugi tekstovi koji pružaju osnov zaštiti životne sredine i njenih elemenata
2. Propisi koji se odnose na prirodu uopšte i posebno zaštićene vrednosti³³;
3. Vode³⁴;
4. Vazduh³⁵;

³³ Od osnovnog značaja je Zakon o zaštiti prirode, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2009. i 88/2010.g.

³⁴ Vidi bliže: Zakon o zaštiti od elementarnih i drugih većih nepogoda, *Službeni glasnik SR Srbije*, br: 20/1977., 24/1985., 27/1985., 6/1989., 52/1989., *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 53/1993., 67/1993. i 48/1994.g. Zakon o režimu voda, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 101/2005.g., Zakon o vodama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 30/2010.g., ali i Zakon o komunalnim delatnostima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 16/1997. i 42/1998. Zakon o unutrašnjoj plovidbi, *Službeni glasnik SRS*, br. 54/1990., *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 53/1993., 67/1993 i 48/1994.

Zbornik IKSI, 2/2013 – V. Joldžić
„Ekološko kazneno pravo i zakonodavstvo, osnovi, stvarnost i mogućnosti”,
(str. 233-256)

5. Zaštita zemljišta³⁶;
6. Šume³⁷;
7. Biljni i životinjski svet³⁸;
8. Lov i ribolov³⁹;
9. Rudarstvo⁴⁰;
10. Jonizujuće zračenje⁴¹;
11. Nuklearna sigurnost;
12. Buka⁴²;
13. Opasne materije⁴³;
14. Otrovi⁴⁴;
15. Akcidentne situacije (industrijski udesi i elementarne nepogode)⁴⁵;

³⁵ Zakon o zaštiti vazduha, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009.g. i 10/2013.g.

³⁶ Pored normi Zakona o zaštiti prirode od posebnog značaja su: Zakon o poljoprivrednom zemljištu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 62/2006., 65/2008 - dr. zakon i 41/2009., i Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g.

³⁷ Od značaja je: Zakon o šumama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 30/2010.g., ali i elementi Zakona o planiranju i izgradnji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 72/2009.g.

³⁸ Kada je o biljkama reč od značaja su: Zakon o zdravlju bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g., Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g., Zakon o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g., i Zakon o sadnom materijalu voćaka, vinove loze i hmelja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 18/2005.g.,

a o životinjama: Zakon o divljači i lovstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 18/2010.g., Zakon o dobrobiti životinja, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g. i Zakon o stočarstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 41/2009.g.

³⁹ Od značaja su: Zakon o divljači i lovstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 18/2010.g., i Zakon o zaštiti i održivom korišćenju ribljeg fonda, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009 i 32/2013 – odluka US.

⁴⁰ Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 88/2011.g.

⁴¹ Zakon o jonizujućem zračenju i nuklearnoj sigurnosti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009.g.

⁴² Zakon o zaštiti od buke, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009. i 88/2010.g.

⁴³ Od posebno značaja su: Zakon o hemikalijama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009.g., 88/2010. 92/2011. i 93/2012.g. Zakon o zabrani razvoja, proizvodnje, skladištenja i upotrebe hemijskog oružja i o njegovom uništavanju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009.g., i Zakon o transportu opasnog tereta, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 88/2010.g.

⁴⁴ I dalje je na snazi Zakon o proizvodnji i prometu otrovnih materija, *Službeni list SRJ*, br. 15/95, 28/96-dr.zakon i 37/2002.g. i *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 101/2005-dr.zakon, one njegove odredbe koje se odnose na razvrstavanje i ispitivanje onih otrova od značaja za sredstva za zaštitu bilja,

16. Saobraćaj⁴⁶;
17. Gradnja⁴⁷;
 - 17.1 Uređenje prostora⁴⁸;
 - 17.2 Izgradnja objekata⁴⁹;
18. Otpadi⁵⁰;
19. Kulturna dobra⁵¹; ali i
20. Zakonske norme koje je teško klasifikovati, te se svrstavaju pod naziv: "ostalo"⁵²;

⁴⁵ Od značaja su: Zakon o zaštiti životne sredine, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 135/04, 36/09, 36/09 -dr. zakon, 72/09 - dr. zakon i 43/11 – US., Zakon o transportu opasnog tereta, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 88/2010.g., Zakon o eksplozivnim materijama, zapaljivim tečnostima i gasovima, *Službeni glasnik SR Srbije*, br.: 44/77, 45/85, 18/89 i *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 53/93 - dr. zakon, 67/93 -dr. zakon, 48/94 - dr. zakon i 101/05 - dr. zakon. Zakon o zaštiti od požara, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 111/2009.g., Zakon o vodama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 30/2010. Zakon o zaštiti od jonizujućeg zračenja i o nuklearnoj sigurnosti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 36/2009.g.

⁴⁶ Od značaja su: Zakon o vazdušnom saobraćaju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 73/2010.g. Zakon o prevozu u drumskom saobraćaju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 46/1995., 66/2011., i 61/2005.g., Zakon o međunarodnom prevozu u drumskom saobraćaju, *Službeni list SRJ*, br.: 60/1998., 5/1999., 44/1999., 74/1999. i 4/2000.g., Zakon o unutrašnjoj plovidbi, *Službeni glasnik SR Srbije*, br. 54/1990. i, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 53/1993., 67/1993. i 48/1994.g., i Zakon o železnici, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 45/2013.g.

⁴⁷ Od značaja su: Zakon o planiranju i izgradnji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2009., 81/2009. - ispravka, 64/2010. – US i 24/2011.g., Zakon o javnim putevima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 101/2005.g. Zakon o energetici, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 57/2011., 80/2011. - ispr., 93/2012 i 124/2012.g.

⁴⁸ Od važnosti je na primer: Zakon o komunalnim delatnostima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 88/2011.

⁴⁹ Zakon o planiranju i izgradnji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2009., 81/2009. - ispravka, 64/2010. – US i 24/2011.g.,

⁵⁰ Od značaja su: Zakon o upravljanju otpadom, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2009.g., i Zakon o ambalaži i ambalažnom otpadu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.36/2009.g.

⁵¹ Zakon o kulturnim dobrima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.. 71/1994., 52/2011. i 99/2011. - dr. zakon.

⁵² Reč je o zaista brojnim zakonskim tekstovima koji poseduju i norme od isključivo ekološkog ili paralelno i ekološkog značaja. Da ih navedemo tek manji broj: Zakon o standardizaciji, *Službeni glasnik R.S.*, br. 36/2009. Carinski zakon, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 18/2010. i 111/2012.g. Zakon o kontroli kvaliteta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u spoljnotrgovinskom poslovanju, *Službeni list SFRJ*, br.: 12/1995., 28/1996.g. Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlju, *Službeni list SFRJ*, br.: 46/1996., 12/1998.g. Zakon o tehničkim zahtevima za proizvode i ocenjivanjusaglašenosti proizvoda s propisanim zahtevima, *Službeni list SCG*, br. 44/2005.g. Zakon o sanitarnom nadzoru, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 125/2004.g.

a koje potom, prema nekim njihovim zajedničkim elementima, takođe možemo da grupišemo.

Naglašavamo da je za svaki od navedenih grupnih objekata vremenom formiran ne po jedan već često dva ili više i sada važećih zakonskih tekstova kao i pratećih podzakonskih tvorevina, kako na nivou nekadašnje Jugoslavije i od nje nasleđeni, tako i od strane same narodne Skupštine Republike Srbije te Vlade Republike Srbije, odnosno njenih ministarstava. Otuda je ovih zakonskih tekstova što su uspostavili brojne ekološke prekršaje sada na snazi više desetina, a podzakonskih tekstova za njih od značaja čak nekoliko stotina. Svi ekološki prekršaji locirani unutar velikog broja ovih zakona smešteni su unutar poglavlja, odnosno "delova" zakona nazvanim "Kaznene odredbe" a u okviru dotičnih celina njihovih sastavnih delova pod imenom "Prekršaji " (Joldžić & Jovašević, 2013). Kako se zakonodavstvo vremenom razvija tako i broj ovih celina postaje sve veći i sveobuhvatniji.

ZAKLJU AK

Ekološko kazneno pravo, sva tri njegova gradivna elementa o kojima smo izlagali na prethodnim stranicama, veoma su živa materija, naročito ukoliko posmatramo ključne delove iskazane kao ekološko kazneno zakonodavstvo, uistinu locirano unutar takozvanog sporednog kaznenog zakonodavstva, to jest onih zakonskih tekstova koji u osnovi uređuju poželjne ekološko pravne odnose i uređuju: prava, obaveze i odgovornosti, a tek potom, i propisuju kaznene norme, kao svojevrstu garanciju poštovanja i primene normi kojima se uspostavljaju specifična prava, dužnosti i odgovornosti te uređuju željeni odnosi. Sve je to direktno povezano sa konkretnim grupnim objektima kojima ovi zakoni, bilo da pripadaju kategoriji *lex generalis* (kakav je na primer Zakon o zaštiti životne sredine) ili kome iz kategorije *lex specialis* (s obzirom da posebno tretiraju: vodu, vazduh, zemljište, elemente živog sveta, jonizujuće zračenje ili koji drugi grupni objekt), posebno pristupaju. Pri tom valja imati u vidu da je deo ovih grupnih objekata, odnosno oblasti koje posmatrani zakoni uređuju, u velikoj meri podložan promenama, upravo zato što se i znanje čoveka, otuda i njegovi postupci, konstantno menja, te je uvek neophodan svež i precizan pristup. Zato ne treba da čudi države često doraduju čak i menjaju svoje zakone namenjene zaštiti životne sredine uopšte, tretmanu opasnih materija, zaštiti od industrijskih akcidenata, postupanju sa opasnim materijama, pravilima transporta svega onog što u sebi poseduje opasnost po čoveka i životnu sredine. Smatramo da se i na domaćem terenu ovakav, konstantan, rad na razvoju ekološkog i ekološkog

kaznenog prava mora da podrži u najvećoj mogućoj meri, uz obraćanje pažnje da u radu na zakonodavstvu ne dođe do preplitanja, ili što je još gore, previđanja potreba adekvatnih pravnih tretmana niza sve novijih problema što nam ih stvarnost donosi. Ovaj rad je jedan od elemenata naših napora da ukažemo kako i po kojoj šemi bi to trebalo da se odvija.

REFERENCE

- (1) Jakovljević, V. N. Izgradnja ekološkog prava, Vestnik Moskovskoga univerziteta, p. 42.- 45. No.5/1987.
- (2) Joldžić, V. (2011) Mutual relation and boundaries of Ecology Law and the other law branches, IN: *Revista Mestrado em Direito*, Osasco, Brazil, ano 11.
- (3) Joldžić, V. (2009): Ecology law - General part. Or on the Elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (personal Observations). Brasil: *Direitos Humanos Fundamentais /UNIFIEO - Centro Universitario FIEO*. 9: N. 1, Jan/Jun pp: 212 – 315.
- (4) Joldžić, V. Milićević G. (1995): *Ustavno-pravne osnove zaštite životne sredine u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd: Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu Vlade SRJ
- (5) Joldžić V. & Jovašević D. (2012) *Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti*. Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo: knjiga 2. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (6) Joldžić, V. & Jovašević D. (2013) *Ekološki privredni prestupi: Specifičnost pravnog sistema Republike Srbije*. Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo: knjiga 4. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Joldžić, V. Et al. (1993) *Predlog Zakona o osnovama zaštite životne sredine SRJ sa teorijsko praktičkim obrazloženjima*. Beograd: Vlada SR Jugoslavije.
- (8) Joldžić, V. (1997) Krivično-pravna zaštita životne sredine – o potrebnim novinama u krivično-pravnoj zaštiti ekoloških vrednosti pravo i životna sredina. U: *Pravo i životna sredina* str. 377.-399 u Beogradu, Beograd: Pravni fakultet, Udruženje pravika Jugoslavije i Jugoslovensko udruženje za javnu upravu.
- (9) Joldžić, V. (1995) *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- (10) Joldžić V.(2011) *Ekološko pravna zaštita kao razvojno promenljiva. Teorijsko-praktički pristup*. Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo: knjiga 1. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (11) Joldžić, V. (1999) *Ekološko pravo – Opšti deo ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka* B.eograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (12) Joldžić, V. (2002) *Ekološko pravo – Opšti i poseban deo*. Beograd: Savezni sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalno staranje.
- (13) Joldžić, V. (2008) *Ekološko pravo – Opšti i Poseban deo. Primer Srbije, države u tranziciji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (14) Krivični zakonik, Službeni list FNRJ, br. 106/1947.g
- (15) Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005.g., 88/2005. – ispravka, 107/2005. – ispravka, 72/2009. i br. 111/2009.g.
- (16) Mujakić, M. (2007). *Pravna priroda prekršaja sa posebnim osvrtom na naše pravo. Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj luci*. **31**: 79-95
- (17) *Universal Declaration on Human Rights 1(948)*, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948 (Paris).
- (18) Zakon o ambalaži i ambalažnom otpadu, Službeni glasnik Republike Srbije, br36/2009.g.
- (19) Zakon o vazdušnom saobraćaju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 73/2010.g.
- (20) Zakon o vodama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 30/2010.
- (21) Zakon o divljači i lovstvu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2010.g.,
- (22) Zakon o dobrobiti životinja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.
- (23) Zakon o eksplozivnim materijama, zapaljivim tečnostima i gasovima, Službeni glasnik SR Srbije, br. 44/77, 45/85, 18/89 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 53/93 - dr. zakon, 67/93 -dr. zakon, 48/94 - dr. zakon i 101/05 - dr. zakon.
- (24) Zakon o energetici, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 57/2011., 80/2011. - ispr., 93/2012 i 124/2012.g.
- (25) Zakon o železnici, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 45/2013..g.
- (26) Zakon o zabrani razvoja, proizvodnje, skladištenja i upotrebe hemijskog oružja i o njegovom uništavanju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009.g.
- (27) Zakon o zaštiti vazduha, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009.g. i 10/2013.g.

- (28) Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 135/04, 36/09, 36/09 -dr. zakon, 72/09 - dr. zakon i 43/11 – US.,
- (29) Zakon o zaštiti i održivom korišćenju ribljeg fonda, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009 i 32/2013 – odluka US.
- (30) Zakon o zaštiti od buke, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009. i 88/2010.g.
- (31) Zakon o zaštiti od elementarnih i drugih većih nepogoda, Službeni glasnik SR Srbije, br: 20/1977., 24/1985., 27/1985., 6/1989., 52/1989., Službeni glasnik Republike Srbije, br. 53/1993., 67/1993. i 48/1994.g.
- (32) Zakon o zaštiti od jonizujućeg zračenja i o nuklearnoj sigurnosti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009.g.
- (33) Zakon o zaštiti od požara, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 111/2009.g.
- (34) Zakon o zaštiti prirode, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009. i 88/2010.g.
- (35) Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlju, Službeni list SFRJ, br. 46/1996., 12/1998.g.
- (36) Zakon o zdravlju bilja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.,
- (37) Zakon o javnim putevima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/2005.g.
- (38) Zakon o komunalnim delatnostima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 16/1997.i 42/1998.
- (39) Zakon o kontroli kvaliteta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u spoljnotrgovinskom poslovanju, Službeni list SFRJ, br. 12/1995., 28/1996.g.
- (40) Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik Republike Srbije, br.. 71/1994., 52/2011. i 99/2011. - dr. zakon.
- (41) Zakon o međunarodnom prevozu u drumskom saobraćaju, Službeni list SRJ, br. 60/1998., 5/1999., 44/1999., 74/1999. i 4/2000.g.,
- (42) Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009., 81/2009. - ispravka, 64/2010. – US i 24/2011.g.,
- (43) Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.
- (44) Zakon o poljoprivrednom zemljištu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 62/2006., 65/2008 - dr. zakon i 41/2009.
- (45) Zakon o prevozu u drumskom saobraćaju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 46/1995., 66/2011., i 61/2005.g.
- (46) Zakon o proizvodnji i prometu otrovnih materija, Službeni list SRJ, br. 15/95, 28/96-dr.zakon i 37/2002.g. i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/2005-dr.zakon
- (47) Zakon o režimu voda, Službeni glasnik Republike Srbije, 101/2005.g.,

- (48) Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/2011.g.
- (49) Zakon o sadnom materijalu voćaka, vinove loze i hmelja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005.g.,
- (50) Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.,
- (51) Zakon o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.,
- (52) Zakon o standardizaciji, Službeni glasnik R.S., br. 36/2009.
- (53) Zakon o stočarstvu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.g.
- (54) Zakon o tehničkim zahtevima za proizvode i ocenjivanju usaglašenosti proizvoda s propisanim zahtevima, Službeni list SCG, br. 44/2005.g.
- (55) Zakon o transportu opasnog tereta, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/2010.g.,
- (56) Zakon o unutrašnjoj plovidbi, Službeni glasnik SR Srbije, br. 54/1990. i, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 53/1993., 67/1993. i 48/1994.g.
- (57) Zakon o upravljanju otpadom, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009.g.
- (58) Zakon o hemikalijama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009.g., 88/2010. 92/2011. i 93/2012.g.
- (59) Zakon o šumama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 30/2010.g.
- (60) Zaslavskaja A. L. Ispredovanije v oblasti zakonodatelstva o ohranie prirodi. Sovetskoe goudarstvo i pravo, br. 6/1971.
- (61) Universal Declaration on Human Rights, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948 (Paris).
- (62) Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91-I, 42/97, 66/2000 in 24/03.
- (63) Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 83/2006.g.
- (64) Ustav Republike Hrvatske, pročišćeni tekst, Narodne novine, br. 76/2010.
- (65) Universal Declaration on Human Rights, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948 (Paris).

ENVIRONMENTAL PENAL LAW AND LEGISLATURE, FUNDAMENTS, REALITY AND POSSIBILITIES

In this paper authors treats this new and complex law science discipline fundaments as well as modalities of forming and developing Environmental Penal Law. Author explains not only historical roots but, what is more,

*Zbornik IKSI, 2/2013 – V. Joldžić
„Ekološko kazneno pravo i zakonodavstvo, osnovi, stvarnost i mogućnosti”,
(str. 233-256)*

elements of actual scientific and legislative developing, having in mind logic of penal law structure at the terrain of former Yugoslavia republics, especially Serbia (environmental criminal acts, environmental economical offences, environmental misdemeanours) and the rest of the World (environmental criminal acts and environmental misdemeanours).

KEY WORDS: Environmental penal law / constitutional fundamentals / environmental criminal acts / environmental economical offences / environmental misdemeanours

MEDIJI U BORBI PROTIV TERORIZMA I EVROPSKI STANDARDI

Ana Jovaševi

Institut für Kultur und Medien management Freie Universität, Berlin

Krajem maja meseca 2009. godine u Reykjaviku (Island) je održana prva konferencija ministara nadležnih za medije i nove komunikacione usluge u zemljama članicama Saveta Evrope. Ovom prilikom je usvojena politička deklaracija, kao i nekoliko rezolucija MCM(2009)011. Na ovaj su način postavljeni temelji – sistem evropskih standarda - za novu ulogu medija na početku trećeg milenijuma. Ovako postavljeni standardi obavezuju sve zemlje – članice Saveta Evrope (pa time i Republiku Srbiju). Ovaj koncept promovisanja svesti, razumevanja, pomirenja i tolerancije, kao i sprečavanje konflikata bilo koje vrste i postizanje čvrste integracije i kohezije u svakom društvu je, zapravo, uspostavljen na trećem samitu šefova država ili vlada zemalja članica Saveta Evrope iz 2005. godine. Ovako postavljeni ciljevi su potvrđeni iste godine u Faro deklaraciji o strategiji Saveta Evrope za interkulturalni dijalog koju su usvojili ministri za kulturu pojedinih zemalja. Kao i tradicionalni mediji, novi pružaoci usluga masovnih komunikacija nalik medijima (elektronski mediji i drugi oblici kompjuterskih i internet tehnologija) trebalo bi da teže ka unapređenju i poštovanju osnovnih ljudskih i društvenih vrednosti. Novi načini kreiranja sadržaja i izražavanja i traženja i širenja informacija u domenu masovnih komunikacija pojačavaju, ali mogu da predstavljaju i izazov osnovnim pravima i slobodama. Postojeći medijski standardi koji su bili razvijeni za tradicionalne oblike masovnih komunikacija mogu da važe i za nove usluge i za pružaoce novih medijskih usluga (prava, dužnosti i odgovornosti).

KLJUČNE REČI: međunarodni dokumenti / mediji / standardi / terorizam / suzbijanje

UVOD

Usvajanjem Političke deklaracije kao i više rezolucija i Akcioni plan MCM (2009) 011 na ministarskoj konferenciji članica Saveta Evrope sredinom 2009. godine u Rejkjaviku¹ postavljene su osnove za novi položaj i ulogu medija na početku trećeg milenijuma. Ovako postavljeni standardi obavezuju sve zemlje – članice Saveta Evrope (pa time i Republiku Srbiju)². Sve aktivnosti Saveta Evrope u vezi sa slobodom medija i njihovom ulogom u savremenom društvu vodi i usmerava poseban organ - Upravni komitet za masovne medije. Njegov je zadatak da se brine o uspostavljanju slobodnih, nezavisnih i pluralističkih nastrojenih sredstava komunikacija u pojedinim zemljama članicama³.

Ostvarenju toga cilja posebno doprinosi i usvojena Deklaracija o slobodi izražavanja i informisanja⁴. Takođe je konstatovano da su slobodni, nezavisni i raznovrsni mediji (štampani ili elektronski) neophodni svakom demokratskom društvu⁵. Iz tog razloga je Savet Evrope proteklih godina razvio niz standarda kojim se teži zaštititi medija od vidova uticaja i ometanja, u skladu sa članom 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine⁶. Ti standardi takođe postavljaju i određene obaveze i sistem odgovornosti za medije⁷.

EVROPSKI STANDARDI O MEDIJIMA U DRUŠTVU

Na održanoj konferenciji ministara nadležnih za medije i nove komunikacione usluge u zemljama članicama Saveta Evrope maja meseca u Rejkjaviku je, između ostalog, usvojena i politička deklaracija MCM(2009)011 koja na specifičan i odgovoran način postavlja temelje za novu ulogu medija⁸. Oni se uglavnom odnose na uspostavljanje, nastavak i usavršavanje saradnje u vezi sa medijima i novim

¹ I. Janev, Međunarodne organizacije i integracije, Beograd, 2008. godine, str. 246-256.

² E. Šabanović, Analiza medijskog diskursa u Srbiji sa osvrtom na multikulturalnu komunikaciju i profesionalnu etiku, Kultura, Beograd, broj 127/2010. godine, str. 118-140.

³ S.Milivojević, Ideološki rat medija, Nova srpska politička misao, Beograd, broj 1-4/2001. g., str.1-4.

⁴ I.Janev, Međunarodne organizacije i integracije, op.cit. str.258.

⁵ V. Cvetković, Medijska odgovornost političara u Srbiji, Teme, Niš, broj 1-4/2001. godine, str.145-156.

⁶ Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori broj: 9/2003 i 5/2005.

⁷ S.Stamenković, Medijska pismenost kao neophodan uslov razumevanja novih medija, Kultura, Beograd, broj 135/2012. godine, str. 65-77.

⁸ R.Veljanovski, Kuda stremlje evropska medijska politika, Kultura, Beograd, broj 132/2011. godine, str. 209-225.

komunikacionim uslugama u cilju obezbeđivanja zajedničkih rešenja, ali i adekvatnog odgovora na budući razvoj medija i pružanja usluga nalik medijskim, naročito u vezi sa poštovanjem slobode izražavanja i informisanja, prava na privatni život i dostojanstva ljudskih bića⁹.

U tom smislu je usvojeno niz međunarodnih dokumenata regionalnog karaktera kao što su:

- 1) rezolucija: "Ka novom poimanju medija" i odgovarajući akcioni plan,
- 2) rezolucija: "Upravljanju Internetom i kritičkim resursima Interneta" i
- 3) rezolucija: "Zbivanja u zakonodavstvu država članica Saveta Evrope u oblasti borbe protiv terorizma i njihovom uticaju na slobodu izražavanja i informisanja".

Ovim međunarodnim dokumentima se zahteva da Komitet ministara Saveta Evrope preduzme mere za primenu u rezolucijama usvojenih evropskih (međunarodnih) standarda, te da se i dalje nastavi sa istraživanjem načina za jačanje poštovanja medijskih standarda u pogledu slobode izražavanja i informisanja u praksi¹⁰. Pri tome je ponovo istaknuto da su slobodni, nezavisni i raznovrsni mediji neophodni svakom demokratskom društvu, kao i njihova zaštita od različitih oblika i vidova uticaja i ometanja u skladu sa članom 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda¹¹.

Sa tehnološkim razvojem promenio se iz temelja i način prikupljanja informacija, kreiranje sadržaja, kao i metodi kojima se sadržaj i informacije stavljaju na raspolaganje korisnicima ili se traže. Korisnici treba da imaju lak pristup i da utiču na kreiranje sadržaja sredstava masovnih komunikacija. To se odnosi i na sredstva masovnih komunikacija koja koriste raznovrsne komunikacione platforme, kako za postojeće, tako i za novorazvijene medije ili uporedljive usluge masovnih komunikacija ili informacionih usluga koje su slične medijskim¹². Odnosi između medija ili ostalih pružalaca medijskih usluga i korisnika ili potrošača dobijaju nove oblike i sadržaje zbog čega je nastala i potreba da se iznova analizira i

⁹ S.Milivojević, Informaciono društvo i medijska kultura, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, Beograd, broj 2/2008. godine, str. 267-276.

¹⁰ A.Mirović, Javnost i mediji u uslovima razvijenog civilnog društva, Srpska politička misao, Beograd, broj 1-2/2006. godine, str. 197-212.

¹¹ J.Pešić, M.Pešić, Unapređivanje demokratskih kapaciteta medijske komunikacije i kritička analiza diskursa, Politička revija, Beograd, broj 4/2011. godine, str. 467-490.

¹² Z.Aracki, Mediji, globalizacija kulture i očuvanje identiteta, Kultura, Beograd, broj 132/2011. godine, str. 326-335.

razmotri pojam i uloga medija i njihove karakteristike kao oblika masovnih komunikacija putem štampe ili radiodifuznog emitovanja, a koji uključuje:

a) postojanje uređivačke odgovornosti (uključujući i krivičnu odgovornost koju u Republici Srbiji predviđa Krivični zakonik¹³ u čl. 38-41.) i

b) poštovanje etičkih standarda¹⁴.

U interesu zaštite prava na privatni život, potrebno je insistirati od svih zemalja, odnosno njihovih nadležnih organa da obrada ličnih podataka u novim komunikacionim i informacionim sredinama, a naročito na Internetu dobije poseban način zaštite od moguće povrede ili ugrožavanja. Naravno, sva ova pitanja moraju biti uređena na način da se očuva, pa čak i unapredi sloboda izražavanja i informisanja, kao i sloboda medija uopšte¹⁵. Step en ugroženosti slobode medija nije svuda i uvek na istom nivou. Pretnje po ovu slobodu mogu da proizađu iz kriznih situacija, kako u vezi sa terorizmom i ratom, tako i finansijskim nesigurnostima, kao i u vezi sa tehnološkim kretanjima i tržišnim uslovima koji utiču na položaj novinara u informacionom procesu¹⁶.

Na ministarskoj konferenciji u Rejkjaviku maja 2009. godine doneta je, između ostalih, i rezolucija: "Ka novom poimanju medija" u kojoj se već na prvom mestu ističe uloga (svrha) medija ili medijskih usluga masovne komunikacije. Ona ostaje nepromenjena, odnosno ona se i dalje sastoji u pružanju ili širenju informacija, analiza, komentara, mišljenja i razonode za široku javnost¹⁷. Osnovni medijski ciljevi se sastoje u¹⁸:

1) obezbeđivanju vesti, informacija ili pristupa informacijama,

¹³ Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005. Ovaj Zakonik u trećoj glavi, petom odeljku pod naslovom: "Posebne odredbe o krivičnim delima učinjenim putem štampe i drugih sredstava javnog informisanja" određuje uslove odgovornosti za: 1) odgovornog urednika ili lica koje ga je zamenjivalo u vreme izvršenja krivičnog dela, 2) izdavača, 3) štampara i 4) proizvođača kompaktnih diskova, gramofonskih ploča, magnetofonskih traka i drugih auditivnih sredstava, filma za javno i privatno prikazivanje, dijapozitiva, video sredstava ili sličnih sredstava koja su namenjena širem krugu lica. Više: I.Simić, A.Trešnjev, Krivični zakonik sa kraćim komentarom, Beograd, 2010. godine, str. 42-44.

¹⁴ A.Stevanović, Medijska etika kao preduslov demokratičnosti društva, Singidunum revija, Beograd, broj 2/2011. godine, str. 198-203; M.Nikolić, Etika medija između lične, profesionalne i društvene odgovornosti, Kultura, Beograd, broj 127/2010. godine, str. 35-50.

¹⁵ Lj. Maširević, Mediji i društvena teorija, Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti, Beograd, broj 8-9/2005. godine, str. 301-310.

¹⁶ M.Pešić, Savremeni mediji i javnost, Politička revija, Beograd, broj 2-4/2007. g., str. 549-568.

¹⁷ S.Gajić, Mediji, identitet i prikazivanje društvene stvarnosti, Nova srpska politička misao, Beograd, broj 1-2/2010. godine, str. 31-41.

¹⁸ Z.Jevtović, Z.Aracki, Medijski uticaji, političke elite i društvena moć u Srbiji početkom 21. veka, Nova srpska politička misao, Beograd, broj 1-2/2010. godine, str. 69-91.

- 2) podsticaju javne debate ili oblikovanju javnog mnjenja,
- 3) doprinosu razvoju ili promovisanju specifičnih vrednosti,
- 4) zabavljanju ili stvaranju prihoda i
- 5) najčešće – kombinacija svih napred navedenih ciljeva.

Pri tome se insistira da sam sadržaj medija ili medijskih usluga masovne komunikacije proističe iz načina na koji se informacije prikupljaju i načina na koji se medijski sadržaj kreira, širi ili distribuira, traži, bira i prima. To zavisi od tehničkih razloga koji se odnose na korišćenje komunikacione platforme, kao i od predstavljanja sadržaja koji nudi percepciju pojačanog izbora i interakcije. Takve tendencije ili zahtevi novog doba traže dubinsku analizu pojmovnog shvatanja medija, uključujući kriterijume i pretpostavke na kojima je to shvatanje zasnovano¹⁹.

Kada su u pitanju tradicionalni mediji, samoregulacija bi trebalo da bude ključni element u obezbeđivanju postupanja u skladu sa standardima uz dužno poštovanje uređivačke nezavisnosti. Po potrebi, samoregulacija može da bude podržana koregulacijom²⁰. Kao oblik ometanja, regulacija bi trebalo da bude podložna ograničenjima i uslovima koje je utvrdila Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Tako član 10. ove Konvencije iz 1950. godine (koju je Republika Srbija ratifikovala tek 2003. godine) kaže da svako ima pravo na slobodu izražavanja.

Ovo pravo uključuje slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja, primanja i saopštavanja informacija i ideja bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice²¹. Medijski ili slični mehanizmi regulacije ili odgovornosti, bilo da su samoregulatorni ili koregulatorni ili, po potrebi, vođeni od strane države, moraju da budu delotvorni, transparentni, nezavisni i odgovorni. Savet Evrope trebalo bi da istraži mogućnost poboljšavanja funkcionisanja ovih mehanizama, a naročito kako unaprediti mogućnosti da pojedinci ili grupe koje smatraju da su njihova prava kršena od strane provajdera medijskih ili sličnih usluga, pristupe tim mehanizmima²².

Pristup u čijem je središtu čovek – pojedinac zahteva da im bude omogućeno da koriste svoje pravo na slobodno izražavanje i informisanje

¹⁹ D.Subotić, *Medijska polja odnosa sa javnošću u post(modernom) društvu*, Politička revija, Beograd, broj 9/2010. godine, str. 321-356.

²⁰ N.Tanasić, *Mediji i kultura – kako globalni procesi izigravaju sami sebe*, Nova srpska politička misao, Beograd, broj 1-2/2010. godine, str. 43-59.

²¹ Savet Evrope 1949-1996. godine, Dokumenti, Beograd, 1997. godine, str.23.

²² Z.Avramović, *Globalizacija i dezintegracija – kulturni, medijski i obrazovni aspekti*, Srpska politička misao, Beograd, broj 1/2010. godine, str.267-280.

i nove komunikacione usluge radi učestvovanja u društvenom, političkom, kulturnom i ekonomskom životu, i da to čine bez narušavanja ljudskog dostojanstva ili prava drugih²³. U obezbeđivanju ovakvog stanja u medijima, velika je uloga Saveta Evrope i njegovih kontrolnih mehanizama da prate, nadziru i kontrolišu kroz konsultacije i saradnju sa relevantnim zainteresovanim stranama obezbedi smernice, standarde i alate pružaocima medijskih i sličnih usluga masovne komunikacije. Na taj način se stvaraju uslovi da se pojedincima omogući da traže, kreiraju i šire informacije bez straha od kršenja sopstvenog ljudskog dostojanstva ili prava. A toga ne može da bude ukoliko u određenoj zemlji postoji "medijska nepismenost"²⁴.

Da bi mediji ostvarili jedan od svojih osnovnih ciljeva – tačna, blagovremena i kvalitetna informisanost građana o svim zbivanjima u zemlji i inostranstvu – potrebno je obezbediti pluralizam izvora informacija i medija i usluga sličnih medijskim²⁵. Posebno se u skladu sa ovim zahtevom ističe pravo pojedinca da njegova informisanost može da bude dovedena u pitanje, kao što i demokratske tekovine i poštovanje zakona (vladavina prava)²⁶ može da bude ugroženo²⁷:

- 1) negativnim i značajnim poremećajem tržišta usled medijske koncentracije,
- 2) nedostatkom raznovrsnosti i pluralizma,
- 3) putem manipulativnih poruka i novih oblika skladištenja sadržaja,
- 4) upravljanjem i prioritizacijom protoka sadržaja i
- 5) pristupom i ograničenim ili nepostojećim pristupom širokopojasnim uslugama.

Naročito je značajno za zaštitu ljudskih sloboda i prava, uspostavljanje i unapređenje demokratskih institucija vlasti i kvalitetnu primenu zakona²⁸ insistiranje Saveta Evrope na pravim, nezavisnim i adekvatno finansiranim

²³ Z.Kosjerina, Ka internet demokratiji – strategija za novomedijski aktivizam i neka njihova sociološka određenja, Kultura, Beograd, broj 127/2010. godine, str. 252-268.

²⁴ M.Nikolić, Budućnost srpskog medijskog prostora – kreativno vs komercijalno, Kultura, Beograd, broj 128/2010. godine, str. 144-160.

²⁵ J.Vučković, Ljudska prava i mediji, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, broj 55/2010. godine, str.155-170.

²⁶ L.J.Bačević, Medij kao sredstvo političke kulture, Sociološki pregled, Beograd, broj 1/1995. godine, str. 97-106.

²⁷ R.Udovičić, Međunarodni trendovi i kreiranje svesti, Kultura, Beograd, broj 132/2011. godine, str. 226-248.

²⁸ R.Veljanovski, Mediji i država u tranziciji, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, Beograd, broj 3/2009. godine, str.363-378.

medijskim javnim servisima²⁹. Istina, još uvek sve zemlje članice ove regionalne organizacije nemaju takve medijske javne servise koji su sposobni da privuku sve segmente društva i doprinesu punom učešću ljudi u političkom, društvenom i kulturnom životu. Ali ih to ne sprečava da rade u cilju uspostavljanja ovakvih medijskih servisa³⁰.

MEDIJI U BORBI PROTIV TERORIZMA

Poslednja rezolucija koja je doneta na ministarskoj konferenciji u Rejkjaviku maja 2009. godine odnosi se na ulogu medija u sprečavanju i suzbijanju jednog od danas najopasnijih oblika kriminalnog ponašanja pojedinaca i grupa, koji ne poznaje granice među zemljama i kontinentima – terorizma. Pri tome je konstatovano da terorizam ima opasan i razarajući uticaj na ljudska prava i slobode. To se ne odnosi samo na pravo na život, već i na korpus drugih osnovnih ljudskih prava i sloboda čija se zaštita nalazi na listi prioriteta u pogledu zaštite od strane Saveta Evrope. Terorizam ne predstavlja pretnju samo pojedincu i njegovim dobrima, već i značajnu pretnju državi, demokratiji i vladavini prava, ali i međunarodnoj zajednici u celini.

Sloboda izražavanja i informisanja je tako neprestano pod rizikom da postane žrtva bilo terorizma zbog klime straha koju terorizam nosi sa sobom ili može da stvori ili kao prateća pojava nacionalnih zakonodavstava ili pojedinih ili svih mera u oblasti borbe protiv terorizma. To je dvostruki uspeh za teroriste. Stoga, sloboda izražavanja i informisanja, s jedne strane predstavlja bitan deo vrednosti koje terorizam želi da uništi, a s druge strane, ona je nužna za efikasnu borbu protiv terorizma. Tako ljudi širom planete imaju pravo da budu blagovremeno, istinito i potpuno informisani o svim izvedenim terorističkim napadima bilo gde u svetu, kao i o delovanju nadležnih organa u zemljama-žrtvama u borbi protiv terorista. Međutim, ova sloboda izražavanja nije apsolutna i neograničena. Naime, postoje brojni slučajevi u kojima bi bilo neprikladno da mediji odmah prenose određene informacije radi:

- a) sprečavanja terorizma,
- b) zaštite žrtava,

²⁹ T.Borovica, S.Kostović, Savremeni mediji u funkciji obrazovne revolucije, Kultura, Beograd, broj 133/2011. godine, str. 370-381.

³⁰ M.Radojković, Prilog raspravi o nezavisnim medijima, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, broj 100/1996. godine, str.255-274.

c) u interesu pokrenute istrage ili

d) zaštite sprovođenja pravde.

To iziskuje uvažavanje profesionalnih standarda i odgovornosti svih poslenika u medijskom sistemu³¹. Međutim, samo izveštavanje o terorizmu ne može se poistovetiti sa podržavanjem terorizma. Takođe je legitimno vođenje otvorenog dijaloga i javne debate o uzrocima terorizma ili političkim pitanjima u vezi sa tim. Zbog brojnih zloupotreba u vezi sa ulogom medija u izveštavanju o pripremanim ili izvedenim terorističkim aktivnostima, Savet Evrope je ukazao na brojne pojave nepotrebno i neosnovanog ograničavanja pristupa medijskih profesionalaca informacijama o događajima, ometanje njihovog prava na privatnost (kako kod kuće, tako i u službenim prostorijama) i komuniciranje i prava na zaštitu novinarskih izvora.

Stoga je takođe Savet Evrope istakao da se ovakva ograničenja, iz razloga efikasnosti borbe protiv terorizma, ponekad primenjuju bez pravne osnove u skladu sa standardima Saveta Evrope što bi trebalo smanjiti na minimum, ako nije moguće njihovo potpuno isključivanje. Tako je Komitet ministara Saveta Evrope usvojio više standarda koji su predviđeni da zemljama članicama budu od pomoći u tom pogledu. Ovi standardi su sadržani u sledećim međunarodnim dokumentima:

1) Smernice o ljudskim pravima i borbi protiv terorizma od 11. jula 2002. godine,

2) Deklaracija o slobodi izražavanja i informisanja u medijima u kontekstu borbe protiv terorizma od 2. marta 2005. godine i

3) Smernice o zaštiti slobode izražavanja i informisanja u vreme krize od 26. septembra 2007. godine.

Iz navedenih međunarodnih dokumenata se može zaključiti da svako mešanje u slobodu izražavanja i informisanja treba da bude precizno uređeno zakonom. Naravno, ova vrsta medijske slobode treba da predstavlja adekvatan i srazmeran odgovor države na društvenu potrebu sprečavanja i suzbijanja terorizma i srodnih društveno opasnih delatnosti u nacionalnim i međunarodnim okvirima. To znači da se sloboda izražavanja i informisanja može ograničiti samo u slučajevima koji se odnose na izuzetke koji su predviđeni članom 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, i to prema tumačenju Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.

³¹ B.Jokić, Mas mediji i kritičko promišljanje društvenih pojava, Kultura, Beograd, broj 133/2011. godine, str. 212-223.

No, u teoriji ima shvatanja koji izražavaju sve veću zabrinutost da je u nekim slučajevima anti-terorističko zakonodavstvo preširoko postavljeno u pogledu vrste i karaktera mera, odnosno njihovog trajanja i uslova za primenu. Takođe se ističe da ovo zakonodavstvo ne definiše dovoljno jasno i precizno granice delovanja i mešanja državne vlasti u ograničenje ili oduzimanje sloboda i prava drugih lica, pa i u njihovo pravo na izražavanje i informisanje ili pak da takvom anti-terorističkom zakonodavstvu nedostaju dovoljno precizne i zakonite procedure i garancije u vezi sa sprečavanjem eventualnih zloupotreba u ovom domenu.

U pogledu uloge i značaja medija u savremenom društvu na početku trećeg milenijuma sve češće se mogu čuti i zagovornici shvatanja o zabrinutosti zbog neprikladnog ograničavanja pristupa medijskih profesionalaca različitim informacijama i njihovim izvorima, ometanje njihovog prava na privatnost (bilo u privatnim ili službenim, radnim prostorijama) i komunikacije, odnosno prava na zaštitu tajnosti novinarskih (medijskih) izvora. Ova zabrinutost je sve više izražena i zbog neprikladnog, neodmerenog, pa čak i neretko senzacionalističkog izveštavanja o terorističkim aktivnostima pojedinaca ili grupa, s jedne strane, odnosno sa aspekta neprikladnih ograničenja medijskog izveštavanja, komentarisanja i davanja mišljenja o "zabranjenim" organizacijama, s druge strane. Ovakva ograničenja, zaključuju ovi autori, bi mogla da dovedu do suprotnog efekta i to najčešće u oblasti zaštite prava na slobodu izražavanja i informisanja.

Kada se analizira anti-terorističko zakonodavstvo i zaštita i obezbeđenje osnovnih ljudskih sloboda i prava, posebno se ističe da se brojna ograničenja sa aspekta slobode izražavanja i informisanja neretko primenjuju iz "razloga borbe protiv terorizma" i to bez pravne osnove u skladu sa standardima Saveta Evrope. Stoga je naročito značajno da se pristupanjem Konvenciji Saveta Evrope o suzbijanju terorizma³² iz 1977. godine u pojedinim nacionalnim krivičnim zakonodavstvima propiše kriminalizacija pojedinih radnji krivičnih dela, kao i njihova skladna primena u smislu člana 12. ove Konvencije.

Na taj način bi se smanjio rizik od brojnih negativnih ograničenja na medijske slobode primenom anti-terorističkih mera. Ovome treba dodati i zalaganje da se pronadu najefikasniji načini za sprečavanje zloupotreba kod medijskog izveštavanja budući da, s jedne strane, neistinite informacije i vesti brzo zastarevaju zbog tehničko-tehnoloških karakteristika savremenih

³² Ovu Konvenciju je naša država ratifikovala 2001. godine (Službeni list SRJ, Međunarodni ugovori broj 10/2001).

medija gde jedne vesti sustižu druge, i, s druge strane, da su pravni lekovi u odgovarajućih sudskim postupcima često neadekvatni i neblagovremeni, pa time i nepravični.

Donošenjem citirane rezolucije koja je doneta na ministarskoj konferenciji u Rejkjaviku Savet Evrope je posebno istakao:

1. privrženost slobodi izražavanja i informisanja koji su definisani u članu 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, i to prema tumačenju i sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava,
2. nastavak i intenziviranje saradnje i zalaganja za efikasnu zaštitu, zakonski i u praksi prava na slobodu izražavanja i informisanja uz primenu energičnih mera protiv terorizma,
3. potrebu da se redovno rediviraju nacionalna zakonodavstva i praksa kako bi se obezbedilo da svaki uticaj mera protiv terorizma na pravo izražavanja i informisanja bude u skladu sa standardima Saveta Evrope sa posebnim osvrtom na sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava³³,
4. značaj obuke u duhu standarda Saveta Evrope za pripadnike pravosudnih organa i organa reda (policije) koji su uključeni u primenu mera za sprečavanje i suzbijanje terorizma,
5. obavezu da pomogne pojedinim državama članicama kada one to zatraže u sprovođenju anti-terorističke politike i
6. ulogu medija na obuku svog osoblja o pravima, obavezama i odgovornostima u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom protiv terorizma, ali i sa standardima Saveta Evrope u vezi sa slobodama izražavanja i informisanja.

ZAKLJU AK

Usvajanjem Političke deklaracije, više rezolucija i Akcionog plana MCM (2009) 011 na prvoj konferenciji ministara nadležnih za medije i nove komunikacione usluge u zemljama članicama Saveta Evrope maja 2009. godine u Rejkjaviku uspostavljen je sistem evropskih standarda – koji propagiraju novu ulogu medija na početku trećeg milenijuma. Ti standardi obavezuju sve zemlje – članice Saveta Evrope (pa time i Republiku Srbiju).

³³ Delegacija Ruske federacije je prilikom glasanja istakla uzdržanost u vezi sa ovim zahtevom Saveta Evrope, sa razloga da vlasti Ruske federacije u oblasti medija i mas-komunikacija nisu u potpunosti nadležne za primenu ovih rešenja.

Ovaj koncept promovisanja svesti, razumevanja, pomirenja i tolerancije, kao i sprečavanje konflikata bilo koje vrste i postizanje čvrste integracije i kohezije u svakom društvu je, zapravo, uspostavljen na trećem samitu šefova država ili vlada zemalja članica Saveta Evrope iz 2005. godine.

Na ovaj su način postavljeni temelji za novu ulogu medija na početku trećeg milenijuma. Sve aktivnosti Saveta Evrope u vezi sa slobodom medija i njihovom ulogom u savremenom društvu vodi i usmerava poseban organ - Upravni komitet za masovne medije. Njegov je zadatak da se brine o uspostavljanju slobodnih, nezavisnih i pluralističkih nastrojenih sredstava komunikacija u pojedinim zemljama članicama. Tome posebno doprinosi i usvojena Deklaracija o slobodi izražavanja i informisanja.

Poslednja usvojena rezolucija u Rejkjaviku se odnosi na novu ulogu medija u sprečavanju i suzbijanju jednog od danas najopasnijih oblika kriminalnog ponašanja pojedinaca i grupa, koji ne poznaje granice među zemljama i kontinentima – terorizma. Shvatajući opasnost od različitih oblika i vidova ispoljavanja terorističkih aktivnosti u kojima najčešće stradaju nevini ljudi, doneta je posebna rezolucija pod nazivom: "Razvoj zakonodavstva zemalja članica Saveta Evrope u oblasti borbe protiv terorizma i njihov uticaj na slobodu izražavanja i informisanja".

Pri tome je konstatovano da terorizam ima opasan i razarajući uticaj na ljudska prava i slobode. To se ne odnosi samo na pravo na život, već i na korpus drugih osnovnih ljudskih prava i sloboda čija se zaštita nalazi na listi prioriteta u pogledu zaštite od strane Saveta Evrope. Terorizam ne predstavlja pretnju samo pojedincu i njegovim dobrima, već i značajnu pretnju državi, demokratiji i vladavini prava, ali i međunarodnoj zajednici u celini.

Savet Evrope je istakao da se ovakva ograničenja, iz razloga efikasnosti borbe protiv terorizma, ponekad primenjuju bez pravne osnove u skladu sa standardima Saveta Evrope što bi trebalo smanjiti na minimum, ako nije moguće njihovo potpuno isključivanje. Tako je Komitet ministara Saveta Evrope usvojio više standarda koji su predviđeni da zemljama članicama budu od pomoći u tom pogledu. Iz navedenih međunarodnih dokumenata se može zaključiti da svako mešanje u slobodu izražavanja i informisanja treba da bude precizno uređeno zakonom.

Naravno, ova vrsta medijske slobode treba da predstavlja adekvatan i srazmeran odgovor države na društvenu potrebu sprečavanja i suzbijanja terorizma i srodnih društveno opasnih delatnosti u nacionalnim i međunarodnim okvirima. To znači da se sloboda izražavanja i informisanja može ograničiti samo u slučajevima koji se odnose na izuzetke koji su

predviđeni članom 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, i to prema tumačenju Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.

U teoriji ima shvatanja koji izražavaju sve veću zabrinutost da je u nekim slučajevima anto-terorističko zakonodavstvo preširoko postavljeno u pogledu vrste i karaktera mera, odnosno njihovog trajanja i uslova za primenu. Takođe se ističe da ovo zakonodavstvo ne definiše dovoljno jasno i precizno granice delovanja i mešanja državne vlasti u ograničenje ili oduzimanje sloboda i prava drugih lica, pa i u njihovo pravo na izražavanje i informisanje ili da takvom anti-terorističkom zakonodavstvu nedostaju dovoljno precizne i zakonite procedure i garancije u vezi sa sprečavanjem eventualnih zloupotreba u ovom domenu.

LITERATURA

- (1) Janev, I. (2008) *Međunarodne organizacije i integracije*, Beograd.
- (2) Savet Evrope 1949-1996. godine. Dokumenti, Beograd, 1997.
- (3) Simić, I. & Trešnjev A. (2010) *Krivični zakonik sa kraćim komentarem*, Beograd.

THE ROLE OF THE MEDIA IN COMBATTING TERRORISM AND EUROPEAN STANDARDS

The first Conference of Ministers in charge of the media and new communication services in member states of the Council of Europe took place in Reykjavik (Iceland) at the end of May 2009. On that occasion, one political declaration and several resolutions MCM (2009) 011 were adopted. In this way, grounds were set for the new role of the media at the beginning of the third millennium. Standards set in this manner oblige all member states of the Council of Europe, including the Republic of Serbia. This concept of promoting awareness, comprehension, peace and tolerance, as well as the preventing any kind of conflicts and achieving stable integration and cohesion in every society, was actually established in 2005 on the Third Summit of Heads of State and Government of Council of Europe Member States. These established goals were confirmed later in the same year in the Faro Declaration on the Council of Europe's Strategy for Developing Intercultural Dialogue, adopted by Member States' Ministers of Culture. Just like the traditional media, new providers of mass communication services that are similar to the media (electronic media, internet and other forms of computer and internet technologies) are

supposed to support the improvement and the respect of fundamental human and social values. New modalities of creating the contents, the expression, the seeking and the dissemination of information in the sphere of mass communication may enhance but, at the same time, challenge fundamental rights and freedoms. Existing media standards that were developed for traditional forms of mass communication can also be applied on new services and on the providers of new media services (including their rights, duties and responsibilities).

KEY WORDS: international acts / media / standards / terrorism / keeping down

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343

316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. - God. 1, br. 1 (1972)- . -
Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd :
"Zuhra Simić"). - 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306